

ИДЕЛ

ИДЕЛ

ISSN 0235—974X

7/93

Татар һәм урыс телләрендә чыга

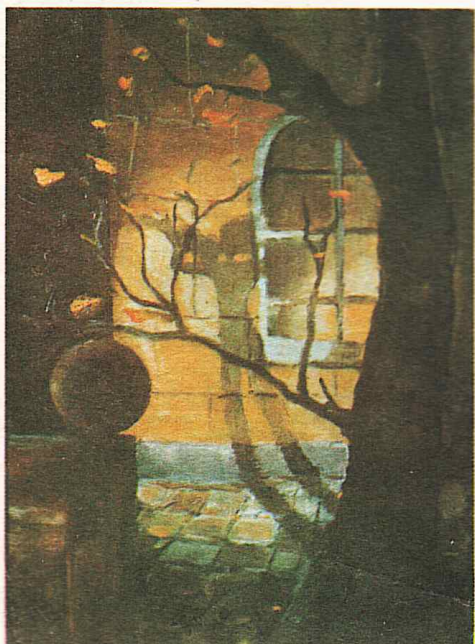
ЯЗУЧЫЛАР ӨМӘСЕ
бер повестьны алты автор яза
АРХИВ
«урман кешеләре», «лачыннар»,
бандерачылар...

АРХИТЕКТУРА
чиркәү ташлары Болгарны сагына
ТАРИХ
Елантау һәм... тау кадәр ялган

Ө. Н. Галиәхмәтов
Түбән Кама шәһәре һәм
районының администрация
башлыгы.

С. Соколова.
«КИЧКЕ МОҢ»

ТҮБӘН КАМА: кичә, бүген, иртөгә

Тышлыкның 1 нче битендә «Маршал килү уңаеннан үлән буяу». 1990 ел. Свинин Ю. Г. Яр Чаллы.

ИДЕЛ

ISSN 0235-974X

7/93

ТАТАР
ЯШЬЛӘРЕ
ЖУРНАЛЫ

1989 елның июленнан бирле чыга

ӘДӘБИЯТ

Беренче романы	
Әббас ЛЕРОН	
Беренче уймак	2
Әббас ХУЖИН	
Бөтәйле кыз	
Әббас	10
Беренче	
Әббас	14
Беренче хикәяләр	
Беренче	
Әббас ЗӘЙДУЛЛА	
Беренче	15
Беренче ЛАТЫП	
Беренче кыйбла	
Беренчеләр	23
Беренче	
Беренче Шәйхи	41

МӘДӘНИЯТ

Беренче Кама:	
Беренче, бүген, иртәгә	37
Беренче уты	39
Беренче	
Беренче пумала моңы	40
Беренче ИЛЬИНА	
Беренче болгар	
Беренчеләр	50
Беренче-төфсен	
Беренче хужаларым	
Беренче...	71

ЗАМАН

Нөктәләр	36
Чыңгыз хан — бөек	
Жиһангир	42
Ефимий МАЛОВ	
«Бездән — имана,	
сездән — иман!»	53
Милләтчеләребез	62
Назым ХАНЗАФАРОВ	
«Елантау»: уйдырма	
Һәм чынбарлык	63

ЯШЬЛӘР

Милләтчеләребез	
Зөлфирә Сөгъдиева	9
Равил САБЫР	
Уен	68
Гәдел ХӘИРОВ	
Өйлә күлгөләре	74
Хатлардан өзекләр	76
Әхәт МУШИНСКИЙ	
Кызыл ыштанлы кара	
күркө,	
Тавык көлкесе	78

Баш мөхәррир
Фәиз ЗОЛКАРНӘЙ

Мөхәррирләр:
Рәфикә ЮНЫС
(баш мөхәррирнен беренче
урынбасары)
Роза КОЖЕВНИКОВА
(баш мөхәррир
урынбасары)
Нәгыйм ШАНИ
(жаваплы сәркатип)
Рәзил ЗӘЙДУЛЛА
Гәдел ХӘИРОВ
Ростәм СҮЛТИ
Альберт ТӘХӘВИЕВ
Нәбирә ГҮЙМАТДИНОВА

Гамәли хезмәткәрләр:

Гөлсирә ГАЙНАНОВА
Гөлсинә ШӘРИФУЛЛИНА
Венера БЛИНОВА
Миләүшә ГАБДЕЛГАНИЕВА

Журналны гамәлгә куйдылар:

Татарстан Республикасының
Мәгълумат һәм матбугат
министрлыгы. Татарстан
язучылар берлеге һәм
редакциянең журналистлар
коллективы.

Журнал Татарстан
Республикасының Мәгълумат
һәм матбугат министрлыгында
теркәлгән. Теркәү саны 222.

Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый

Редакциянең адресы: 420012, Казан, Комлев урамы, 14, «Идел».
Белешмәләр телефоны: 36-95-44

Производства бирелде 21.06.93 ел. Басарга кул куелды 5.08.93 ел.
Заказ Я-370. Тираж татар телендә 15238 данә, рус телендә 3969
данә. Кәгазь форматы 84 x 108 1/16. Күләме 10,08 шартлы басма
табак. 8,5 нәшер-хис. табак.

Татарстан гәзит-журнал нәшрияты типографиясе.
Казан, Декабристлар урамы, 2.

© «Идел». 1993.

АРЫСЛАННАР АРАНЫ

ГАСЫР РОМАНЫ

Шаярып, әдәби уен уйнап язылган әсәрләр әдәбият тарихында аз түгел. Мәшһүр В. Шекспир әсәрләре шулай туган, атаклы К. Прутков афоризмнары — шундый әдәби уен җимеше...

Татарның хәзерге яшь язучылары да шулай шаяртып карарга булдылар әле. Барысы алты яшь әдип: Л. Лерон, Р. Зәйдулла, З. Мәхмүт, Л. Зөлкарнәй, Р. Сабыр һәм З. Хөсния. Редакциянең каләм уйнатып алу тәкъдименә шатланып күнделәр. Язылачак әсәрнең жанры да, темасы да, исеме дә алдан аныкланмады. Бер генә шарт куелды: башлап язучы кайсы басуға кереп китсә, төгәлләүче шул басудан чыгарга тиеш. Егетләр җирәбә тартып, чиратлашып язарга булдылар. Һәркайсына яртышар ай вакыт бирелде. Үзенә тигән өлешне вакытында өлгертмәгән автор җәза алырга тиеш: журналда буш бит калдырылып, шунда аның фоторәсе ме басылачак.

Үзенә күрә ижади ярыш бу. Кем остарак? Шаянрак? Акыллырак? Әсәр ничек килеп чыгар, аны төгәлли алырлармы? Берәү бар иткән әдәби каһарманны башка авторлар нишләтер? Вакыйгалар ничек куерыр? Әлегә бер генә нәрсә мәгълүм: бу уен, ә уеннан уймак чыкмый калмый инде ул.

Ләбиб ЛЕРОН

Уеннан уймак

1

АЛЫП бөдөнле зәнки¹ үз гөдәсе астында ләззәтле изелеп яткан хатынның имиләрен каты учлары белән изә-өвәли иде. Үзе өзлексез мышкылдый, ухылдый.

Матур бизәкләр ясап сырланган агач ятакның затлы урын-җиренә сеңеп бетә язган хатын исә вакыт-вакыт гел бер үк сүзгә кабатлый:

— Милый... Милый...

«Әле ярый балалар йоклый. Алар карап торса, оятыңнан кая керер тишек тапмассың», — дип уйлый Зөлхәбирә.

— Тебе приятно? — дип пышылдый зәнкинең кабартма иреннәре. Аның Азатлык утавы сыяклык киң маңгаендагы бөрчәк-бөрчәк тир тамчылары, тулышып, хатынның өле битләренә, өле борын очына, өле «Милый...» дип ачылган иреннәре арасына тама...

«Ярый өле балалар күрми», — ди янә куанып уйлый Зөлхәбирә.

— Скажи, тебе приятно? — дип кабат пышылдый зәнки.

¹ Зәнки — бу очракта — негр.

Негр дигәч, студентларның төзелеш отрядында эшләгән чак искә төште. Минем бригадада алар икәү иде: һәрвакыт көләч Луис Ларинага һәм гудронланган телеграф багана-сын алыштырырлык Лено Перес. Аермалыклары буйларындагы булгач бу икә «кара чутыр»ның — Фидель Кастроны якиннан өч мәртәбә күргән һәм хәтта берсендә юлбашчының игътибарына лаек булган («О, кара малай! Кил өле бирегә!» дигән, имеш, Фидель) Луисның һәм «Ай, былбылым...»ны җырларга өйрәнгән Леноның күзгә бөреләп торган уртаклыклары да бар иде: мәшһүр утрауларына кире кайтып киткәнче, алар икесе дә совет хатын-кызларына үлеп мәкиббән булдылар (өллө киресенчә — хатын-кыз көмәшләреме?!). Берсе — Луис — маржаларны аеруча үз итте: әгәр бүген Казан урамында нәни мулатлар очратсагыз, белегез — болар Луисның «автографлары». Икенчесе берне яратты, өмә берәгәйлә яратты: Мәслим кызы Асияне үзе белән алып китте.

Тулай торакның «Кызыл почмагы»нда туй мәжлесе гөрләгән чакта, Асиянең өтисе төмөкә көйрәтергә фойөгә чыккач, без аңа үзәбөзчә «өхидный» сорау биргәндөй иттөк:

— Ничек соң, агай, кызны кара халыкка биреп жибөрү жөлкө түгөлме?

Мөслим агааның жавабы кыска булды:

— Өйдө тагын бер пачка кыз калды өлө...

Хөер, мин өсөрдөн читкөрөк киттем шикелле... Гафу...

— Скази, тебе приятно?

— Да, милый... Да... да...

Шулвакыт гыйшык уены өзөлде, телевизорның төслө экранында зифа буйлы, озын-сары чөчлө, зөңгөрсү күзлө бер сылу кыз пөйда булды. Ул ап-ак тешлөрен жемелдөтөп елмайды да:

— Дамы и господа! Всегда имейте при себе презервативы.

Это — самый лучший способ защиты от СПИДа! — диде. Нөм күкөй капчыгын өрөп кабартты. Зөлхөбирө телевизорны сүндөрдө.

«Өлө ярый балалар күрмөдө бу рекламаны», — дип өченче мөртөбө сөөнөп куйды ул.

Бу вакытта аның игезөк уллары Айрат белөн Айдар, үз бүлмөлөрө ишеген эчке яктан биклөп, сөлөгөйлөрөн агыза-агыза, шөрө кызлар сурөтө белөн чуарланган журналлар актарып ята иде...

Зөлхөбирө китап шкафы янына телөр-телөмөс кенө килде дө аннан «Татарстан яшьлөрө» гөжитен кулына алды, урта битен ачып, андагы вак-вак язмаларга күз салды. Лөкин аларны укудан төм тапмады. Баязитның шылтыратмавына эче пошты аның. «Шефны каршыларга аэропортка барам», — дип чыгып киткөнөнө дө өч сөгәтлөп вакыт узды бит инде.

Зөлхөбирө гөжитне кире урынына куйды. Суыткыч өстендөгө бөллүр савыттан бер өфлисун алып, аны өрчөргө кереште.

Ө Баязит һаман шылтыратмады.

«Бер-бер хөл булмагандыр бит инде», — Зөлхөбирө телефонга караш ташлап алды да яшөл бөрхөтлө көнөфигө аякларын жайлап-бөклөп утырды.

Ул өфлисунның сусыл бүлөмтеген авызына якын китөргөн мизгелдө төнгө каладагы икенче бер фатирда ату тавышы яңгырады...

2

— ВСЕ! Душу Богу отдал! — диде кулына пистолет тоткан адөм. Ул кашлары өстенө төшкөн эшлөпөсөн пистолет тотмаган кулы белөн өскөртөн этөрөп куйды.

— Кажется, еще жив... — диде аның юантык юлдашы, кырын яткан корбанының гөүдөсөн ботинкалы аягы белөн кузгаткалап.

— Черт! — Эшлөпөлө адөм идөнгө «лачт» итеп төкердө дө аты-юлы белөн сүгендө. Ул, пистолетын тоткан килеш, корбанга иөлдө, аны, белөгеннөн элөктереп, чалкан яткырды.

Ату тавышы янө яңгырады...

Баязит башын күтөрө төшөп:

— Лулу, сүндөр өлө шул тартманы! — диде. — Колак гарык булды бу атышлардан...

Луиза, кофе чөйнеге, чынаяк-калак һөм вак шакмаклы шикөр тулы савыт куелган төгөрмөчлө көчкөнө өстөлчөкнө төгөрөтөп, кухнядан килеп чыкты да софада юрган ябынып яткан Баязит янына килдө.

«Тартмачык»та атышлар төмам кызды.

— Зөрө бүлөк иттем бугай мин сиңа бу видик-

ны, — дип кыбырсыды Баязит.

Луиза ирнең чөпчөп ятуына игътибар итмөскө тырышып, аның пелөшеннөн сыйпады, маңгаена, кипшенгөн иреннөрөнө үзенең сусыл, мимылдык иреннөрөн тигезгөлөп алды:

— Хөзер сүндөрөм, арысланым!..

«Тартмачык»тагы эшлөпөлө адөм пистолетын бу юлы Баязитка төбөдө, өмма атарга өлгөрмөдө — Луиза телевизорны сүндөрдө.

— Өйгө шылтыратып аласы булыр, — диде Баязит, Луизаның чынаякларга чөйнектөн кофе агызганын күзөтө-күзөтө. — Магнитофонга «аэропорт» кассетасын куярсың өлө...

— Баш өстө, галижөнап! — диде Луиза. — Есть магнитофонга «аэропорт» кассетасын куярга!

— Сиңа — кызык... — диде Баязит, чынаяктагы кайнар кофены аз-маз гына йоткалап. — Ул бит шефны каршыларга киттем дип уйлый...

— Уйласын. Хужа кеше хатынының эше шул бит аның: ашарга хөстөрлөү, бала төрбиялөү, ирнең эштөн кайтканын түземсөзлөнөп көтү һөм уйлану. Уйласын, уйлансын... Миңа гына уйланырга дигөн мени?!

— Йө, ярар, телеңө салынма өлө, — диде Баязит. — Болай да ачу килеп торган чак...

— Көмгө, миңа ачуың килөмө? — Луизаның йөзөндөгө алсу елмаюы сүрөлө төште.

— Юк ла инде, нишлөп сиңа булсын — үзөмө! — диде Баязит. — Өйттөм бит инде, соңгы вакытларда төрлө яктан кыса башладылар... Этеннөн алып бетөнө хөтлө бөйлөнөргө генө тора...

— Бет дигөнең мин түгелдер бит?

— Лулу! — дип тавышын күтөрдө Баязит. — Минем сине ничек яратканымны белөсөң бит инде. Ташлалө ул шаяртуларыңны, ө!

— Бөттө-бөттө-бөттө... Бүтөн шаяртмыйм. Авызга кофе кабам да бер сүз дө дөшмим. — Ул, авызын турсайткан булып, Баязит янына утырды.

— Яхшы. Көм өйтмөшли, дөшмөү — алтын, кайчак дөшмим... Слушай, каялө, торыйм өлө мин. А то яткан килеш шылтыратып булмый...

Баязит телефон трубкасын кулына алды.

— Лулу, магнитофонны куш.

Луиза магнитофон янына барып, аның бер төймөсөнө бармагын төрттө.

— Уважаемые пассажиры! Фирменный поезд «Татарстан» опаздывает... — дип сөйли башлаган гына иде магнитофон, Баязит, кулын дуамаллашып изөп, Луизадан аны туктаттырды.

— Син нөрсө инде, Лулу, мин бит «аэропорт» кассетасын куй дидем...

— Гафу, жаным, ялгыш куйганмын, — дип, Луиза тиз генө тасмаларны алыштырды.

— «Уважаемые пассажиры! Самолет... рейсом...» — дип магнитофон төтелдөгөн вакытта, Баязит телефон трубкасындагы төймөлөргө баскалады...

3

ЗӨЛХӨБИРӨ; кабаланып, телефон трубкасына үрөлдө.

— Өйө, Баязит, синме бу?

Шылтыратучының тавыш-авазы ишетелмичө торды.

— Синме бу, Баязит?—диде Зөлхәбирә, авызын телефон трубкасына батыра язып.

Телефонның теге башыннан кемнәрнеңдер быдыр-быдыр сөйләшкәне ишетелде. Берәздән бер ир-ат карлыккан тавыш белән:

— Кайда ул?—дип сорады.

— Кем кайда?—Зөлхәбирәнең күңеленә шом инде.

— Кайда ул идиот?

Зөлхәбирәнең төннәре куырылып килде: «Тагын тегеләр!»

— Әйт, дим, заразы. А ту хуже будет. Кайда ул идиот?

— Өйдә юк ул. Кайда икән белмим,—диде Зөлхәбирә. Ул дер-дер килде. Теге чакта, шушылар шылтыраткач та, Зөлхәбирә куркуыннан шулай калтыранган иде.

— Ну что же,—диде карлыккан тавыш,—зату без беләбез аның кайда икән... Әгәр шылтыратса, кисәт: без дигәнчә булмаса, гомере белән бәхилләшсен! Прив-вет!

Карлыккан тавышны пипелдәү алыштырды...

Зөлхәбирә, телефон трубкасын урынына куярга да оңытып, бер ноктага текәлгән килеш, шактый вакыт өнсез утырды...

— Телефон буш түгел. Хатын кем беләндер сөйләшә,—диде Баязит.—Тагын шылтыратып карыйм. Кассетаны кирегә әйләндер өле, Лулу...

— Минем өйдә аны «хатын» димәле,—Луиза үпкәчел тавыш белән.

Ул, магнитофонны «чырт-чырт» китергәләп, тасманы кирегә әйләндертә башлады.

— Хатын дими, кем дип әйтим тагы... Хатын булгач. Сыер, дим мөллә?

— Миңа димәгәң... Хет чучка диген. Тик «хатын» дип кенә әйтмә. Минем өйдә...

— «Минем өйдә»? — Баязит өлеге сүзләргә басым ясады.—Бу өйне кем бүлөк иткән онытасың ахры, Луиза...

— Бүлөкне кире сорап алмыйлар,—диде Луиза.—Бер бүлөк иткәнсең икән, оныт инде син аны...

Магнитофон гөжәлдәүдән туктады.

— Ярар, бетердек. Ташлала шул пастаянны үпкәләүләреңне,—диде Баязит.—Өйгә кайтсаң—хатын өзлексез мыжгып җефалый. Бу мәхшәр дөньядан ял итим өле, дип монда килсәң—син үпкәләп газәплыйсың...

— Сөяркә үпкәсен һәрвакыт белдереп тормаса, сөяркә булмый да ул, жаным...

— Сөяркә дип... алай ук ямьсез өйтмәле син...

— Нигә? Сөяркәң түгелмени? Әллә сөекле, газиз хатыныңмы?

— Ну-у...—Баязит кирәкле сүзләр таба алмыйча торды.—Сөяркә дип... Син—минем яраткан кешем...

— Ха-ха!—Луиза мыскыллы елмайды.—Мин—шәһәр хужасының... Юк... Ничек дисез өле сез үзегезне... ад-мин-стра-ция башлыгы дисезме?! Әйе... Мин—ад-ми-нистра-ция башлыгы иптәш Идиот... гафу... һидиятулин Баязит Хөббетдин улының яраткан кешесе! Әйбәт яңгырыймы, хужам?

Баязит дәмәүне кулай күрдә. Луиза ишеләрне моңарчы күп алыштырган кеше буларак, белә ул: сөяркә—үз хатының түгел, аны кыйнап-типкәләп тә, авыз тирәсенә терсәк белән

кундырып та такылдавыннан туктатып булмый... Исе, фатирдан чыгып, бөтен дөньяга таралырга мөмкин... Әнә, коммунистлар заманында шөп иде ул ичмасам! Сөяркәңнең муеныңа менеп атланырга маташуын сизенүгә—шалт!—сары йортка! Хәер, акчаң мулдан булса, ул йортка хәзер дә юл ерак түгел...

Баязитның дәмәү торыуы уңай нәтиҗә бирде: Луиза тынычланды.

— Кофе яңартыйммы?—диде ул, халатыннан яртылаш күренеп торган күкрәкләрен уң кулы белән каплаштырып.

— Яңартырың,—диде Баязит.—Тагын берәр рюмка коньяк та тотарбыз. Бу юлы «Наполеон»ны салырың... Тик... аңарчы нит өле... Магнитофонны куш. Тагын шылтыратып карыйм...

Телефоннан Зөлхәбирәнең «Әйе, Баязит синме бу?» дигән тавышы ишетелгән мөлдә магнитофон телгә килде:

— Уважаемые... рейсом... опаздывает...

Баязит телефон трубкасын сул колагына күчерде.

— Әйе, Зөлхәбирә, мин бу... Менә үзе кайтып җитми өле... Көтәбез... Нәрсә? Кем шылтыратты? Кем шылтыратты, дим? Нәрсә түгелә? Ә-ә-ә, тегеләр... Тегеләр?! Тагын шылтыраттылармыни? Анасын с-с-с... суга барганда... Нәрсә дидең? Яхшы. Яхшы. Борчылма. Малайлар нишли? Йоклылармы? Бу вакыттамы? Ә-ә-ә... соң икән шул инде... Ярар... Менә самолетны каршы алам да... Юкса, Үзе гафу итмәс... Яхисе бар бит өле. Яхисе бар бит өле, дим!.. Кайтам... Озак тормам... Ярар, борчылма... Пока!

— Уф!—Баязит трубканы куйды. Тирләгән маңгаен үч төбә белән сөртеп алды.—Сүндер магнитофонны...

— Ни булган! Бер хәтәр нәрсә юктыр бит? Маңгаең шабыр тир,—диде Луиза, магнитофонны сүндергәндә.

— Тегеләр... тагын тегеләр шалтыраткан өйгә...

— Кемнәр ул—«тегеләр»?

— Хәзергә берни дә сорама, матурым. Соңыннан барысын да төфсилләп сөйләрмен. Баязит рюмкадагы эчемлекне авызына коиды.

4

ЗӨЛХӘБИРӘ малайлары бүлмәсенә ишегенә колагын терәде: эчтә ул-бу ишетелмәде. «Йоклылар»—дип уйлады ул һәм үз алдында елмаеп куйды.

Әни кеше ялгышмады. «Плейбой», «Эротикон» һәм шуның ише журналларны актарып алжыган малайлар чыннан да төшләр күрәп йоклылар иде инде: Айрат анадан-тума калган география укытучысы Вәсилә Сәхәбетдиновна Африка чүле буйлап җан-фәрман куып йөргән бер вакытта, Айдар, мышкылдый-мышкылдый, партадашы Сөмбелә Кудряшованың болай да кыска күлмәк итәген күтөргә азаплана иде...

Улларының шундый интим төшләр күрәп ятуы хакында әни кеше белмәде, өлбәттә. Ул, көнөфиҗә халатын салып куеп, көзгә алдында үз кыяфәтенә, үз гөдәсенә карап сокланып торы белән мәшгуль иде.

Баязит аңа өйләнеп ялгышмаган. Күр инде

аның аксыл беләкләрен, тоз аякларын, тыгыз ботларын... Хәзерге кыз-хатыннарынның прәнник чаклы күкрәкләре янында Зөлхәбирәнең түгәрәк «калачлары» үзләре генә ни тора! Аккошныкы шикелле муен, зур да, кечкенә дә булмаган авыз-иреннәр, шәрәк хатыннарына гына хас нәфис борын, сорғылт күзләр, озын, куе чәчләр...

Зөлхәбирәнең үзе генә белгән бер кимчелеге бер анысы. Үзе генә дип, бәлки аны Баязит та искәргәндер... Кем белә, кимчелек тә түгелдер өле ул: корсак өлеше берәз салынып тора аның. Бала тапканнан соң шулай булып калды. Корсагына массаж шикелле нәрсәләр дә ясап карамады түгел, ясады. Матавыклануы шуның хәтле генә булдымы, эч тирәсендә әллә ни үзгәреш сизелмәде. Зур түрәләр, аларның хатыннары гына йори торган махсус хастаханә табибларына да барып күренде. Нишлөптер файдасы гына булмады.

Зөлхәбирә корсагын эчкә жыеп, кулы белән баскалды.

«Маржа хатыннары шикелле симез булсаң бер хәл иде»,— дип көрсенде ул. Нәселе юка, ябык нәсел югыйсә. Ашап кына тазара, симерә торган түгел. Әнисе шундый иде. Апасы шулай. Бу—төгаен Колыма тәэсире инде...

Колыманы кинәт исенә төшерүенә үкенеп куйды Зөлхәбирә.

Телефон шылтырады.

Зөлхәбирә, халатын тиз генә киеп, телефон трубкасын кулына алды.

— Баязит?!

— Зөлхәбирә Көбировнамы?—диде трубкадагы көр тавыш.

— Әйе,—диде Зөлхәбирә шөбһәләнәп.—Кем өле бу?

— Полковник Зәйдуллин борчый сезне,—диде көр тавыш.—Тиз генә жыеныгыз да урамга чыгыгыз. Анда сезне машина көтә. Баязит Хәббетдинович авариягә юлыкты... Борчылмагыз...

— Ул исәнме?—дип кенә әйтә алды Зөлхәбирә. Аякларының жегәре китте.

— Исән. Куркыныч түгел. Сезне сорый...

— Исән... Исән... Мин хәзер...—дип сөйләнде Зөлхәбирә.

— Сезне урамда майор Харрасов каршы алып,—диде көр тавыш һәм нигәдер урысча өстәде:—Побыстрее, пожалуйста...

— Хәзер... Хәзер...—диде Зөлхәбирә. Ул трубканы урынына куйды да берәвык ни эшләргә белмичә торды.

— Әле генә шылтыратты бит... Бая гына... Ниткән авария ди тагын?—Зөлхәбирә, шулай сөйләнә-сөйләнә, халатын салды да күлмәк кия башлады.

Бүген нидер буласын күңеле сизенгән иде шул.

Зөлхәбирә, киенеп беткөч, малайларын уятыргамы-юкмы дип икеләнә калды.

«Төндә пес итәргә чыксалар... Минем юклыкны күрсәләр... Куркулары ихтимал...»—дип уйлады ул. Һәм олы улын булса да уятырга дигән карарга килде...

Бикле ишекне эчтән Айрат ачты. Шөп-шөрә Вәсилә Сөхәбетдиновнаны Австралиядә куып житкөн малайның үзен вакытсыз уятканга ачуы килгән иде. Ул күзләрен ачмыйча гына:

— Нәрсә кирәк?—диде.

— Улым, Айрат,—дип йомшак тавыш белән дөшөргә тырышты Зөлхәбирә.—Әтиң больницада. Мин хәзер шунда киттем. Телефоннан шылтыратып хәлегезне белешеп торырман, яме?!

— Ладно,—диде малай, сүзненә ни турында барганын да чамаламыйча.

— Ишекне бикләп кал, улым...

— Ладно.

Теләсә нинди чит-ят кеше үтеп керә алмый торган подъезд ишеген ачып, Зөлхәбирә төнге урамга чыкты. Аны, полковник Зәйдуллин искәрткәнчә, бер милиционер егет көтеп тора иде.

— Майор Харрасов мин. Кисәткәннәрдер?!—диде милиционер.

— Әйе,—диде Зөлхәбирә. Ул, туктап та тормыйча, күзенә шәйләнгән жиңел машинага таба атлады.

Машина милициянеке түгел иде.

Майор Харрасов, арткы ишекне ачып, Зөлхәбирәне эчкә уздырды. Үзе аның янәшәсенә утырды.

«Уеннан уймак»ның шушы өлешенә житкөч, Ләис Зөлкарнәй:

— Нишләп Ркаи́л Зәйдуллин—полковник, ө мин майор гына?—дип чын күңеленнән үпкә белдерде (Ләиснең чын фамилиясе—Харрасов).

— Беренчедән,—дидем мин,—үзең беләсең, полковник Зәйдуллин да, майор Харрасов та—өдәби геройлар. Уйлап чыгарылган персонажлар, ягъни мәсәлә... Икенчедән, Ркаи́л Зәйдуллинның милициядә ашнәләре күбрәк, шулар аның чынын күтәрергә ярдәм иттеләр... Хәер, синең дә ул тирәдә дус-ишләр шактый бугай: өйтеп кара үзләренә, бәлки сине дә полковник дәрәжәсенә күтәрттерләр... Һич югында Ркаи́л Зәйдуллага мәрәжәгать ит, ул булышыр бәлки?! Миннән соң бу өсәрне ул дөвам итсә бит... Ә хәзергә, бигайбә!..

Шофер егет янындагы урынга күн куртка якасын күтөреп куйган бер ир-ат чүмәшкән иде.

— Кайсы больницада ул?—дип сорады Зөлхәбирә.

Күтәртелгән яка дөшмәде.

«Ишетмәде, ахыры»,—дип уйлады Зөлхәбирә.

— Баргач—белерсең,—диде майор Харрасов. Нигәдер аның тавышы бу юлы төксе яңгырагандай тоелды.

«Баязит өчен борчылалардыр...»

Машина кузгалып китте.

5.

СҮЗ сөреше кинәт үзгә төсмер алды.

— Синең әтиң теге заманда НКВД начальнигы булган икән...—диде Луиза һәм, кәсәдәге кофены уртлаган булып, Баязитка күз кырые белән генә карап алды.

— Ә син... каян беләсең?—Баязит имәнәп куйды.

— Мин күрөзөчө бит. Миңа тегеннөн...— Луиза имен бармагы белөн өскө ишарөлөдө:— хөбөр итеп торалар...

— Шаяртмале. Каян белдең?— диде Баязит. Этисенең НКВДда эшлөгөнлөгө турунда хэтта Зөлхөбирә дә хөбөрдәр түгел иде бит.

— Өйттем ич инде, күрөзөчө мин, дидем...

— Саер... Нәрсәдәр яшерәсең инде өллө, Лулу?

— Юк. Синнөн нәрсә яшерим соң мин. Беркөннө үзең саташып сөйлөнгөн идең. Хөтерлисеңдер бит, бик каты салып килгөн идең. Ботинка бауларыңны да чишеп тормыйча, мине софага өстөрөдөң...

— Булгандыр инде,— диде Баязит, хөтеренө берни дә төшөрө алмыйча.— Ул көннө жарыйсыгына эчөргө туры килде шул... Шиһаповның туган көнө иде...

— Өле син минем теге зөңгөрсү күлмөкнө дә ерттың.

— Ярар, узган эшкө— салават,— диде Баязит. Ул өстөлчөктөгө рюмкага эчемлек агызды.

— Күлмөкнө ертып, күкрөкчөнө салдырдың да, гырлап йокыга да киттең...

— Ярар инде, ярар,— дип Баязит кулын селтөдө дә рюмкадагы коньякны «эһ» тө итмичө йотып куйды.— Алып бирермен берәр күлмөк. Тегесеннөн дә матуррагын... Саташканда тагын берәр нәрсә сөйлөнмөгөнмендер бит?

— Юк. Ө-ө-ө... теге нөмөстөңнө Колымада туган дидең бугай. Өллө атасы шунда Колымада булган инде...

— М-м да-а... Байтак нәрсөлөр ычкындырганмын икөн.

— Ычкындырганмын икөн дип, аңа артык борчыласы юк инде. Заманасы шундый булган ла: кемдер саткан, кемдер аткан...

— Минем өти атмаган да сатмаган да,— диде Баязит чарасыздан бичара дигөндөй.

— Ө минекен атканнар,— диде Луиза.

— М-м-м да-а...— диде Баязит.

Кинөт урамда көчлө шартлау тавышы ишетелде. Шул ук вакытта бүлмөдө телефон шалтырады.

— Нәрсә шартлады анда?— диде Баязит, төрөзөгө таба борылып.

— Кооператорлар киоскысы. Рэкетирлар эше. Ике көнгө бер шартлатып-яңдырып торалар аны...

Луиза өзгөлөнөп шалтыраган телефон трубкасын алды. Баязит, кулын селкеп, аңа «Мин—юк!» дигөн ишарә ясады. Өйтерсең дә аның монда икөнөн белүчелөр бар.

— Өйе, мин. Яхшы. Аңлашылды. Яхшы,— диде Луиза, бик жөелөп сөйлөшсө килмичө генө.

— Кем булды ул?— диде Баязит, Луиза трубканы куйгач.

— Өй лә, бер подругам шунда!— Луиза исе китмөгөн кеше сыман кулын селтөдө. Үз-үзен тотышыннан сизелеп тора: ул Баязиттан нидер яшерә иде.

— Подругалар белөн алай коры сөйлөшмиләр инде,— диде Баязит һәм Луизага сынап карады.

— Аның миңа бирәсе байтак бурычы бар иде. Шуны иртөгә бирермен, ди. Бурычын вакытында кайтармаган кеше белөн чөкер-чөкер килеп сөйлөшмәм бит?! Хэтта ул иң якин подругам

булса да...

— Бирәм дигөч, сөйлөшсөң дә жарый...

— Бирде ди. Көт. Чираттагы алдашуы...

— Нәрсә, өллө аның тавышы бик катымы? Ирләр шикелле сөйлөшө...

— Ничек ирләр шикелле?

— Син сөйлөшкөн чакта миңа да ишетелгөнгө күрә өйтөм...

— Өйе. Тавышы калын аның. Сигаретын авыздан төшөрмичө тартсаң, аракыны су урынына эчсөң... Минекә дә шулай булыр иде...

— Син дә кимен куймыйсың анысы. Ләкин синең тавыш саф, мөлаем...

— Комплиментың өчен рәхмәт.

Луиза, трюмодан филтрлы сигарет алып, аны алсу иннек мул сыланган иреннөрө арасына кыстырды да зажималка кабызды. Аннары төтеннө эчкө тирән итеп суырды. Берәз авызында тоткач, иреннөрөн бөрөштөрөп, аны кире чыгарды; зөңгөрсү-аксыл түгөрөклөр түшөмгө күтөрелде...

Баязит тагын өөнө шалтыратып карарга булды.

— Кемгә шалтыратасың?— диде Луиза. Аның авызыннан янә зөңгөрсү түгөрөклөр бөркелеп чыкты.

— Өйгө.

— Кассетаны куйыйммы?

— Кирәкми. Мин бу юлы аэропорт начальнигы кабинетыннан шалтыратам.

— Ө-ө-ө... Шулай дисөң генө...

— Сөйлөшмичө тор, яме,— диде Баязит һәм трубкага дөштө:

— Алло! Алло, Зөлхөбирә! Алло, дим! Өллө йоклап киткөн инде. Алмый.

— Киткөндәр шул. Сине көтө-көтө көтек булгандыр да киткөндәр... Сөяркөсә янына...

— Дөшми тор өле, Лулу! Алло, Зөлхөбирә! Алл... Ө, синмени бу, улым. Өниң йоклаймы өллө? Ө? Кая китте дисөң? Больницага? Черт! Анда ни калган аңа? Минем янга? Мин бит... Мин бит больницада түгел! Кайсы больницага китте? Өйтмөдемәни? Черт! Ладно. Өйдә генө торыгыз...

Баязитның маңгае тагын шабыр тиргө баткан иде.

— Черт! Тегеләр! Тагын тегеләр! Алдап чакырткан булырга тиешләр...

Аның куллары калтыранды.

— Нишлөп алай уйлайсың?— диде Луиза.— Бәлки сөеклө нөмөстөң синең көбек ял итөдөр... Аның да бит кайбер нәрсөгә сусый торган нөстөсә бар...

Баязитның Луизага ачуы кабарды.

— Житте, дим, Лулу!— дип кычкырып жибәрде ул.

— Кычкырма.

Күршелөрнө куркытырсың,— диде Луиза, тыныч кына.

— Куркысыннар! Миңа гына куркырга димөгөн...

Баязит ике кулы белөн дә башын тотты.

«Тегеләр! Тегеләр эше генө!»— дигөн уй бөргөлөндө аның башында.

Саб-бакылар! Ник алындым мин бу эшкө? Аларның тасма теллөрөнө ник ышандым? «Син генө булдырасың, синнөн башка кеше юк!» имеш... Хөзер алар мине тереләй жиргө күмөчөклөр. Күмөчөклөр. Өскө менеп бииячөклөр. Ике дә уйламаячаклар. Чөнки мин бүтөн кирәк түгел

аларга. Сукулар! Үз кулым белән үземне үтерә-
ләр. Хатын күпме тукуды. Алынма, диде. Төп
башына утыртачаклар сине ул ялган дусларың,
диде. Суку! Сукулар! Алар өчен курчак булача-
гымны чамаладым бит югысә. Кем гаепле?
Үзем! Хәзер үкенеп ни файда. Ни файда хәзер
үкенеп? Яндырдылар, теки тереләй яндырды-
лар... Саб-бакылар... Теге йортны — аларга, бу
ресторанны — аларга... Приватизация!
Үлсәң — үл, булыш, имеш... Сукулар!.. Без сиңа
ярдәм иттек, син безгә ярдәм ит!.. Кабахәтләр!

Нишләргә?

Нишләргә??

Нишләргә??? — Зөлхәбирә!

Ул кайда икән, ни хөллөрдә икән?

Баязитның башы гөжли.

Луиза дөшми. Сигарет төтөтүен белә. Суку.

Ул да суку. Баязит та суку. Бөтен кеше суку!

Дөньясы да — суку, кабахәт!

Кинәт ишек тарафында кыңгырау чылтыра-
ды. Ул да булмады ишекне ярып дөбердөтә
башладылар.

— Тегеләр... Тегеләр бу...

Баязитның күз аллары караңгыланды. Әллә
каян ерактан...

Зөлхәбирәнеңме, Луизаныңмы шаркылдап
көпкә ишетелде...

Соңгы жөмлө ахырына өч нокта төрткөч,
минем дә көлөсем килеп китте. Хәтеремдә
бер мөзөк яңарды.

...Ркаил Зәйдулланың калач шикелле түгә-
рәк йөзө өз генә жил исүгә шөфөкь төсле
кызара.

— Шөп шагыйрьләрнең кан басымы тумыш-
тан югары була. Минем йөз кызыллыгының да
сәбәбе шул, — дияргә ярата Ркаил.

Йөзө светофорның кызыл уты шикелле
озак-озак янып торган чакларда:

— Казанның һавасы килешми. Аллергия! —
дип тә жиһфәргәли...

...Көннөрдән беркөнне Ркаилнең гәзит-жур-
нал нәшриятының ишек төбөндә басып торуы
икән.

Бер мөлне ишектән Рәшит Әхмәтжан ки-
леп чыккан. Чыккан да, Ркаил тарафына ба-
шын борып, уң кулын парадтагы солдатлар
шикелле чигә тирәсендә чалшайтып, үрә кат-
кан килеш үтәп тә киткән.

— Син нәрсә, Рәшит абый, авырмыйсыңдыр
бит?! — дигән Ркаил, Рәшит Әхмәтжанның сө-
ер кыланышына аптырап карап.

— Бәй, Ркаил, синмени бу?! Мин бит сиңе
полк байрагы дип торам... — дигән Әхмәт-
жан...

Шушы мөзөкне искә төшергәч, мин тыела
алмыйча көлсәргә тотындым.

Үзем көлөм, үзем уйлыйм.

Хәер, уйламыйм. Нигә юкка башны катыры-
рга. Ркаил Зәйдулла уйласын. Уйлансын. Әнә,
ошбу өсәрнең давамын күтәрәп килә дә бугай
инде үзе.

— Укучы! Үр-р-рә кат!..

Милләтчеләребез

Зөлфирә СӘГЪДИЕВА

Хатын-кыз һәм сәясәт... Беренче карашка бер-бе-
рсеннән шактый ерак торган төшенчәләр бу. Әмма
арысландай ир-атлар өчен дә таман гына булган
йөкне ике уйлап тормый үз жылкысенә алырга батыр-
чылык иткән гүзәлләребез бар. Сөембикәләргә хас
шундый хатын-кызларыбызның берсе — Зөлфирә
Сәгъдиева. «Бер тауда ун чышмә»ле Күллә Киме-
дөн — аксакал шагыйрьбез Сибгат Хәкимнең авыл-
дашы ул. Казан дәүләт университетының физика
факультетын тәмамлагач, «Казгражданпроект» ин-
ститутында инженер-программист булып эшләгән.
«Азатлык» татар яшьләре берлегенә нигез ташла-
рын салучыларның берсе.

Хәер, аның исеме татарларга гына түгел, бөтен
төрки дөньяга таныш дисәк тә һич ялгыш булмас.
Чөнки, Зөлфирә — Бөтендөнья төрки яшьләр берле-
генә идарә рәисе. Балтыйк буеннан алып Сахастан-
га кадәр булган галәмәт зур киңлекләрдән Казан-
га — Зөлфирәгә ыштыратып та, килеп тә мөрәҗ-
гать ителәр, киңеш, ярдәм сорыйлар. Яшь хакас мил-
ләтчесен кулга алганнар, телеутларның авыллары
туздырылу куркынычы астында калган, мәсхәт төре-
кләре тарихи Ватаннарына кайтып җирләшә алмый
иза чигә икән... Юкка гына төрки яшьләрнең узаман-
нары бергә жыелышкан, мөһлүм гыйбарәне берәз
үзгәртеп «Бөтен юллар Казанга — Зөлфирәгә илтә»
дип шаяртмый торганнардыр... Чөнки, бу татар кызы
дөнья белмәгән, яки белергә теләмәгән «вак» төрки
халыкларның хокук һәм мәнфәгатьләре өчен
янып-көеп, ярдәмгә мохтаж кардәшләр янына ашы-
га, аларга «кояш астында» яшәргә һәм ирек даулап
зур-зур мөнбәрләрдә үтемле, ялкынлы чыгышлар
ясый. Корылтайлар, форумнар, сәяси
акцияләр — «телдә, фикердә, эштә берлек» өчен жан
ату...

Озакламый исә Зөлфирә төрки яшьләрне Татар-
станда — тарихта беренче мәртәбә уздырылачак
«Бөтендөнья төрки яшьләре көннәре»нә тупларга
жыена. Ике атнага якын — ягъни 5 августтан 16 ав-
густта кадәр «Идел» лагере өстендә шан-шөкәтле
Алтын Урда байрагы җилфәрдәячәк...

Мәгсүм ХУЖИН

Милләтәләр Күз

Хикәя

Нурхадә, тыкрыктан борылуга Байназарны күргәч, имрәп сискәнде. Куркынып кинәт туктаудан чиләкләрендәге су чайпалды. Әкәмәт—күршесе Байназар капка төпләрендәге эскәмиядә нәрсәдер юнып утыра. Әче таңнан.

... Урамга чыкмаса соң, юныш алачыгы бар ич үзенәң, ясыиы әйберен шунда ясарга кирәктер лә, эшен үткән-сүткәнгә бала-чага кебек күрсәтеп утырмаса, мак...

Кыз Байназарга уйларында бәя бирүдән кырт бүленде.

... Минә күрмәгәнә салына. Әллә чыннан күрми тагын, мак... Әй-й, мактанчык түгел лә Байназар...

Нурхадә егет турысына җитеп туктады. Байназар аңа баш кагып кына сәламен бирде, аршын буйлы, киштә юанлыгы агачны көкрә елтыр пәкесе белән юнуында булды. Анына сырлау-ую пәкеләрен дә тартып куйган иде.

— Байназар, нәрсә ясыиысың?
— Чукмар.
— Охшый башлаган шул.
— Буынтыгы чукмар башы кебеген сайладым агачны.

— Бу эшенә дә тиз тотарсың ахыры.
— Кем белә?
— Байназар, миңа үпкәләмәгәнсең ич?
— Юк ла! Тукталә, кайсы сүз ояңнан таптың андый... андый сүзнә?

— Аптыраганнан өйтүем.
— Аптырама.
— Ярар. Анысы син кирәкмәс эш эшләмәссең.
— Нурхадә, бүген дә кичен монда утырабызмы?
— Бүген... бүген безнең капка төбәндә инде. Сезнең эскәмиядә кичә утырдык ич.

— Бүген дә монда очрашыйкмы, дигән идем.
— Нигә?
— Белмим.
— Киттем. Чиләкләрем авырая.
— Мин күтәрәп торыйммы?
— Шулай булмагае ди! Яса өнә чукмарыңны.
— Ясыим бит.

Кичен Байназар Нурхадәләр капка төбәнә барып утырды. Кыз караңгы иңгәндә чыкты.

Алар бер-берсен тәпи басканнан бирле беләләр, терәләп торган күршәләр алар, өстәвенә яшәтәшләр дә Байназар белән Нурхадә. Шулай да яшә аралары бер елга тула яза—Байназар гыйнварның берендә туган, Нурхадәнең туган көнә—шул ук елның утыз беренче декабре. Шуңа күрә Байназар олырак булуын малай чакта сиздергәләде. Нурхадәне:

— Абый, диген!—дип көрткә төртеп еккан һәм кызың чечен тарткан вакытлары булгалады.

Әмма болар малайлык шуклыкларыдыр. Ә, әйе, Нурхадә аңа абый дип бер тапкыр да барыбер эндәшмәде. Нигәдер инде.

Үсмер чакта яшәтәшләре белән Куаклы тауга мөнгөнәр иде.

Шундагы кояшлы аланда түгәрәкләненеп утырганда, Байназар, шәрикәтәшләре алдында, башыннан чик-

кән түбәтәен салды да:

— Эссе кага сиңа,—дип, Нурхадәнең башына кидерде дә куйды, әй.

Һәм түбәтәй Нурхадәнеке булды да калды, җәй буге киеп йөрде шул түбәтәйне. Өйдә дә гел кигәч, тузды түбәтәй. Яңаны алдылар, анысы да искергәч, тагын яңасын юнәттеләр, аннары тагын... Түбәтәйне Нурхадә өлө уңгарак, өлө сулгарак, кыңгырайтып кия. Шуңа карап, биек дулкынлы чәчләрен артка кайтара да өлө бер колагы, өлө икенчесе ачык кала. Холкына бәйлә түгел болай эшләве Нурхадәнең, кемдер күңелен рәнҗеткәндә дә—кечкенә авыл тормышында да андый хәлләр була, үзенәң кемгәдер ачуы купса да—аңа гадәти сыйфатлар ят түгел, олы җанлы булып калырга көчә җитә. Яңак-колакларын алмашлап ачып куюы, бәлки, гөнҗәдәй алкаларын яктыга чиратлап күрсәтергә теләүдәндер. Алкаларның ак чәчәк бөреләре ачылып бетсен очен. Шулайдыр. Нәкъ шулай.

Алар бу кичтәгә өңгәмәдә дә авыл һәм үз гаиләләре тирәсеннән читкә тайпылмадылар. Сүз ояларында мөхәббәткә кагылышлылары юк ахыры аларның. Әллә бер-берсен күрмичә тора алмасаң да яратышмыйлар инде тагын, өкәмәт. Өңгәмәләрендә кызышмыйлар, үзара йомшак эндәшергә, салмак-тыныч мөгамәләгә гадәтләнгән инде алар.

Киек каз юлы анык беленеп җиткәч, Нурхадә:
— Кит инде,—диде.
— Башта син кереп кит.
— Киреләнмә инде, Байназар. Мин сине карап озатам.

— Юк, минем сине карап каласым килә.
— Чукмарыңны ясап бетердеңме?
— Ясадым. Әйбәт булды.
— Матур итеп ясарыңа шикләнмәдем дә мин. Башында чөнәкчеләр куярга онытмадыңмы?

— Чөнәкчеләре без очыдай. Ую пәкеләрен беренчә тотуым иде.

Иртәгесен, Нурхадә судан менгәндә, Байназар капка төбәндә утыра иде. Егетнең шунда буласын сизгән идедәр кыз, бүген имәнмәдә. Байназарның кулын да биек талчыбык иде, шуның яфрактарын өзә.

— Нигә ул талчыбык, Байназар?
— Кирәге булып, дим.
— Сыңар чыбыктан әйбер үрәп булмый ла.
— Август ахырында сындырган чыбык шәп чыж-
лай.

— Шулай дисеңме?
— Нишләп мин диим ди? Мондый чыбыкның код-
рәте мин өйтмичә дә озакка җитә.

Кичен алар, көзгә якынлашкан аяз күктә Киекказ юлы анык беләнә башлаганчы, Байназарлар капка төбәндә утырдылар.

Нурхадә иртәгесен чышмәгә суга тагын төште. Ул менгәндә Байназар тагын капка төбәндә утыра иде. Эскәмиягә тимер божра, вак кадактар һәм кыскарак таяк куйган, янында кечкенә чүкәчә дә бар. Күн телә ул.

— Байназар...
— Ә-ә, Нурхадә, син икәнсең,—дигән булды егет.—Исәнме. Камчы үрәм өлө менә.
— Үр, үр, Байназар, атыңны камчыларга кирәк булып.

— Булган әйбернең, анысы, кирәге чыгар. Сезнең сыерыгыз тыңлаусыз.

— Сыерны камчыламыйлар, Байназар. Ат түгел ич ул.

Р. Атнагулова рәсеме

— Шулаймы. Үрәм инде. Башлаган эшне бетерми-чә ярамый.

— Божрасыннан тотып торыйммы?

— Сезнең затка мондый эшкә катышу тыела.

Кичке очрашуда, Киек каз юлы аермачык беленеп житерәк, Байназар истә-ушта югында—әй, монысы ялгыштыр, дәресе—моңарчы куркылган сүз өйтте.

— Өйлөнәм.

Тик аның бу сүзе Нурһадәгә кагылмый кебек иде. Әй-й, егет халкы инабәтсез лә ул, егетләргә ышанырга ярамый, мәңге-мәңге ышанычсыз алар. Инабәт тагын аларга. Шуңа күрә яңа хәбәргә Нурһадә аптырамады. Шулай да түбәтәен салмакчы булып кулларын күтәрде, әмма куллары, нигәдер, түбәтәйне салдырмыйча, батырыбрак кидерттеләр. Югалып калмады кыз.

— Өйлән, Байназар,—диде.

Тик тавышы аз гына калтырады, бу калтырау күрше егете сизәрлек түгел иде.

— Әни өйтә, өйләнерлек тә акылың юк, ди. Әти—сүзләре күченнән татлыларын табарга оста бит безнең өти—мунча ташы суынганчы, диптер, болай дип өстәп жибәрә, булган акылың да өйләнә алмыйча чыгып бетә, ди.

— Әти-әни сүзен тыңламау гәһә булып, Байназар.

— Сиңа да кияүгә чыгарга кирәк, Нурһадә.

— Чыгармын өле. Ашыкмыйм. Мин синнән бер яшькә диәрлек кечкенә бит. Син үзеңне кайгырт.

— Өйләнүен өйләнәм дә...

— Нигә икеләндең тагын?

— Ансат хәл итсәң син, ө. Өйләнү, сеңелкәем Нурһадә, хатынлы булу, дим, хәтта ил башлыгы булудан мең дә бер тапкыр кыенрактыр. Хатын, бик беләсең килсә, бер генә ил түгел, ө берьюлы берничә ил!

— И-и, йомры да соң сиңең башкаең! Уйлап чыгармаган нәрсәсе юк. Күрчә, мондыен да акыллы, матур һәмәндә гүзәл сүзләренә чолык умартасындагы балдан та тапмассың.

— Хәзерге заман хатыннарын тыңлатырга талчыбык белән камчы гына аз, чукмар да кирәк. Шуңа күрә чукмарны элгәре ясадым.

— Шулай да, Байназар, кулың күтәрә алмаган чукмарны билеңә такма, дигәннәр.

— Карале, ни, Нурһадә, ялгыш сүзләр ычкындырдым бугай, ни өйткәнәмне дә оныттым. Исәвән бәндә мин. Начар сүзне тиз онытам.

— Әйбәт гадәт монысы.

— Нурһадә...

— Нәрсә өйтсә идең, Байназар?

— Син иртәгә чишмәгә иртәрәк төш, Нурһадә.

— Син өйткәнне гел тыңлыйм ич мин, Байназар.

Бүген Нурһадә чишмәгә төшкәндә дә, аннан менгәндә дә, Байназар капка төпләрендә юк иде. Хәер, суга төшкәндә Байназар башка көннәрдә дә булмый иде. Бүген монда булырга тиеш иде бит, иртәрәк төшәргә кичә кичән үзе өйтте ич. Әй-й, инабәт тагын аларга, егетләргә. Ышанычсыз ич алар.

Нурһадә, чиләкләрен өенә кертеп бушатты да, чишмәгә тагын төште. Күңелә өлсәрәп куйды—нигә Байназар аны капка төбәндә утырып каршыламады икән?

Кыз чишмә суын икенче тапкыр алып менгәндә Байназар аны тыкрык почмагында посып көтте. Култыгына чукмар, талчыбык һәм камчы кыстырган иде. Нурһадә, Байназарны күргәч, сөөнүен яшермәде. Шулай да:

— Йокы чүлмәгә,—дигән булды.

Байназарның моңа һич тә көефе кырылмады.

— Нурһадә, син яңак-колакларыңны көнаралаш

алмашлап ачык калдырасың, име. Мин тешлисе колакларыңны.

Аптырады да калды Нурһадә. Ләкин үзен жәһәт кулга алып:

— Синнән колак тешләткәннәр ди бик!—дигән булды.

Ө үзенең колаклары гына түгел, бер мәлгә бөтен йөзә кызарып алды. Бурлаттай кызару туугел иде бу, моңсу һәм дә бәхетле кызару иде.

Тыкрык башында сүз алышу шуның белән бетте. Байназарның кулында чукмар, талчыбык һәм камчы, Нурһадәнең жилкәсендә мөлдәрәмә сулы чиләк-көянтә иде.

Байназар үзләренең кечкенә ачык капкасына таба борылды. Нурһадә дә—өйтерсәң лә, гомер-гомергә шулай булган!—аның янәшәсеннән атлады, тик капка төбәндә имәнәп-туктады.

— Нурһадә...

— Әйе, Байназар...

— Өйләнәм мин.

— Әйттең ич инде. Мин, өйлән, дидем.

— Син дә кияүгә чык.

— Әйттем ич инде. Чыгармын, дидем.

Бу сүзләренең кызың үз йөрәгенә жилкәсен баскан сулы чиләкләрдән чагыштыргысыз авыр булып атуын егет сизмәде бугай.

— — Ни бит өле... Ни...

— Әйе шул... Байназар...

— Безгә кер син, Нурһадә... Үзебезгә...

Егет кызың йөрәгә хәлен сизгән икән ич! Бу сүзләрдән кызың йөрәгендәге авырлык жуелды, жилкәсендәге сулы чиләкләре очкалак мамыктай калып жиңеләйде.

— Хәзер үкме? Гелгәме?..

— Хәзер үк! Гелгә?

— Минем калфагым бар бит. Шуны киясем калган икән.

— Киярсәң, аннары киярсәң калфагыңны. Сиңа, өнә бит, түбәтәең дә бик килешә.

— Буш кул белән инде...

— Чиләкләрең тулы ич!

— Суны бер дә чайпалдырмадым анысы бу юлы...

Бергә төгөрөп үскән ике җанның болай сөйләшүе шаярту кебегрәк иде. Әй-й, кемнәр ничек яратышмаган да, кемнәр ничек өйләнешмәгән, димсәң!

— Нурһадә...

— Әйе, Байназар...

— Син калын чөлләреңне өле бер, өле икенче жилкәңә саласың, име.

— Сиңа кайсылай ошый, Байназар?

— Миңа...

Байназар янында бүгенгәчә беркайчан да каушап калмаган Нурһадәнең тез буыннары тагын йомшады, чиләкләре капылт авырайды да, авырлыклары бөтенләй бетте дә кебек. Күзләре дымсуланды, аска карады. Аннары карашын Байназарга текәде—нәрсә диәр икән күрше егете? Бу дөньяның бетү-бетмәве Байназар хәзер чыгарачак хөкөмгә бәйле иде. Нурһадә шул җавапны көтә.

— Миңа... син гел, гел ошыйсың, Нурһадә!.. Гел ошатырмын мин сине...

Моннан соң алар Киек каз юлын гел Байназарлар капка төбәндә утырып күзәтерләр инде. Әллә болай кистереп өйтү дәресе түгелме? Киек каз юлына Нурһадәләр капка төбәннән дә, Куаклы тау аланыннан да күтәрелерләр ич өле алар...

Р и ф ө

Нигә бик ишегемә

Кирәкми авыр йозак та,
Кирәкми авыр келә.
Ачыла авыл болай да...
Нигә бик ишегемә?

Нигә бик?— Качып яшимме?
Пар тапканмы минем жан?
Ыңгырашып ачылыр ул,
Ыңгырашып еласам.

Үзе дә шакып торыр ул,
Ачылып та ябылып:
Мин кемне көтәр булсам да,—
Килмәсә дә сагынып.

Үзе дә кертми торыр ул,
Каксалар борчып төнен.
Кагырсыз болай гына да...
Алырсыз тынычлыгын.

Кирәкми авыр йозак та,
Кирәкми авыр келә.
Ачыла авыр болай да,
Нигә бик ишегемә?

Нигә бик — качар ишекме?
Саташканмы минем жан?
Бик ватып та ачылыр ул,
Ыңгырашып еласам...

Тынлыкны тыңлау

Ком өстенә сибеп чыккан
Уймак-уймак адымнарын...
Кайта дулкын, тыңларга дип
Тынлык баскан елга ярын.

Кайта дулкын, алга сузып
Өлсәрөгән юеш телен.
Хәлдән таеп. Тынлык китә
Адымнарын ишеттереп.

Китә тынлык тартар качкан
Тал-тирәкләр кочагына.
Шул кочактан очкын булып
Төшә көннең учагына.

Дөрли шөфәкь. Ялкыныннан
Китә күкләр чатнап-сынып.
Юртак атлар утлатырга
Үзәнлеккә төшә тынлык.

Йөзлегенә кошлар оя корган.
Пөрдөләре жылгә элгән кебек..
Агачларның пешкән алмаларын
Шул пөрдөләр өзә үрелеп.

Алмагачлы йортым хыял түгел,
Ул балачак хатирәсә генә.
Берьялгызым алма бакчасында
Мәк исләре иснәп төшләр күрәм.

Төшләр күрәм. Үсеп җитәм, диеп,
Алмагачтан алма алып капсам.
Егетләрнең күзә миндә булып,
Айның нурын урлап чөчкә таксам.

Төшләр күрәм. Балачакка кайтам.
Алмагачның тама алмалары.
Тел күрсәтә койма ярыгыннан,
Мине танып, күрше малайлары.

Мин йоклаган йортның аллы-гәлле
Пөрдөләре жылгә элгән кебек...
Алмагачның пешкән алмалары
Иреннә үбә үрелеп...

Күрмә төшләр

Күрмә төшләр
Мин башымны салган
Ак жөймөләр япкан мендәрдә.
Түкмә яшьләр
Киемнәрем төшкән,
Аякларны өткән идәнгә.

Ут яндырып үткәр
Шомлы төнне.
Шөм кабызып уздыр
Һич югы.
Мин килермен
Үзем чоланыңның
Ишекләрен ачып бу юлы.

Йөрәгеңнең
Бикле почмагына
Шуның шомын салып
Китәмен.
Күрмә төшләр...
Төшләр төннәреңне
Үземнеке генә итәрмен.

Түкмә яшьләр
иемнәрем төшкән,
Аякларны өткән идәнгә —
Көзгеләргә
Кара яулык капла:
Куркытырлар сине
Нидән дә.

Шөм утында
Дога укып, төн чык.
Ут яндырып утыр
Һич югы.
Шул төннеңнән
Каһкаһәләп көлеп
Мин килермен сиңа бу юлы.

ЙОРТ ИЯСЕ

Йөрәп тора башмаклары,
Йөрәп тора күлгәсә,
Юылмаган өлгеләре,
Тартылмаган төрөзәсә.

Тотып тора шөмдәләндә
Тормас шөмнә, пешә-пешә.
Бөкәрәйгән гөүдәсеннән
Уч кадәр күлгә төшә.

Йөри иске башмаклары.
Башканы килми киясә.
Йорт иясе булып калды
Көшә куркы күлгәсә...

Казанга хатлар язды, үзен хан итеп чакыруларын үтенде, Жангалине куып жибөрөргө кушты. Менө хөзер Казанда хан булып утырасы урынга өллө кая төньякка, ходай каргаган жиргө олактыралар. Ул да, Илхам хан кебек, гомер буге тоткынлыкта ятар микөнни?

Шундый ометсезлек һәм кайгы эчендә алар билгесезлеккә кузгалдылар. Әсирлекнең тимер тырнакларыннан ычкынырга бернинди дә мөмкинлек юк иде. Шаһгали үзенең бөтен хыяллары чөлпәрәмә килгәнне аңлады. Мөскөгә Әстерханнан, Нугай иленнән хезмәткә ханзадәләр, огланнар агыла, шуңа күрә каядыр сөрөлгән Шаһгалине яңадан искә төшөрмәсләре көн кебек ачык иде.

Алланың рәхмәте төшкере, алай түгел икән. Дөнья да ул кадәр үк мәрхәмәтсез түгел, жаен туры китереп бер алдын, бер артын куя икән. Менә ич, Казанда бертуган энесе Жангалинең дә башына житкәннәр, үзләре сөймөгән Шаһгали дә шунда ук исләренә төшкөн!

Аны хатыны белән туп-туры кирмәнгә алып кителәр. Аларны патшабикә Елена үзе кабул итәргә тиеш иде. Чыннан да озак көттермәделәр, патша пулатының алтынланган зур ишекләре ачылып китте, Шаһгали, бирегә беренче тапкыр кәргән кебек, каушап эчкә узды. Аяк буыннары дерелди иде. Бер-икә адым да атламады, ул идәнгә тезләнде. Түрдә—төхөттә патшабикә үзе һәм аның биш яшьлек улы Иван утыра...

— Патшабикә! Падишаһ!—Шаһгали башын идәнгә орды.—Кичерегез үзегезнең өнчегезне!

Еленаны да, Иванны да өле урыслардан башка беркем дә «царь», «царица» дип зурламый иде. Урыслар бу сүзләр белән үзләре ясақ түлгәргә мәжбүр булган татар ханнарын гына атыйлар иде. Шулай да мактауны бөтен кеше ярата, Еленаның да күңелә булды ахрысы, ул алтын балдаклар, йөзекләр белән бизәлгән симез ак кулын изәде—түргөрәк күч, янәсе.

Шаһгали күкрәгә белән түргә шуышты. Урыс кенәзләре канәгатьләнәп елмаеп куйдылар. Алар янәшәсендә басып торучы Казан мөһажирләре Шабан һәм Шаһбулат кыенсынып күзләрен идәнгә текте. Карамыш морза хурлыгыннан хөтәтә жиңелчә генә ыңгырашып та алды.

Тик Шаһгалинең генә аларда эшә юк иде. Ул индә үз хужасының кем булуын төгәен белә, аларга жаны-тәне белән хезмәт итәргә өзәр, ә Казан морзаларына ул тамчы да ышанмый, аларның үзен сыңар көмөшкә сатачакларын аңлай, һәрберсен бавырына яшергән зөгъфран нефрәт белән күрәлмей иде.

Ул тагын алгарак шуышты.

— Сөз мине якын иттегез,—диде ул елак тавыш белән,—төрбияләдегез. Үз улыгызны яраткан кебек яраттыгыз, моңлы чагында башымнан сыйпап юаттыгыз, ялгыш юлга кәргәндә каты, әмма аталарча тугры кул белән дәрәс юлга этәрдәгез. Ә мин—яхшылыкның кадерен белмәүче өнчәк—нишләдем? Мин сөзнең жылы карашыгызны да, йомшак мәрхәмәтле мөнәсәбәтегезне дә оныттым! Сөз миңа шул яхшылыкларны искә төшәргә шактый вакыт бирдегез. Кышкы шыксыз кичләрдә мин озак уйладым. Ышаныгыз миңа, патшабикә хөзрәтләре!—Бу юлы Шаһгали малай-шалайга мөрәҗғәтә итеп торуны кирәк тапмаган иде, тик биш яшьлек Иванның күзләре сөөрелтирәп куяны күрәп тагын да ачыргаланып кычкырып жибәрде:—Падишаһ! Сөзгә беркайчан да, беркайчан да хыянәт итмәм! Кая төртәп күрсөтсәгез, әүтә кебек шунда ыргылырмын, теләсә нинди киекне

сөзгә—үземнең хужаларыма—китереп житкәремән. Әгәр дә сөземдә тормасам Идел суы кирәгә ага башлар, күк гөмбәзә жиргә ишелер. Кичерегез мине, кичерегез!

Пулатта бер ара тып-тын булып калды. Шаһгалидән беркем дә бу кадер шома сүзләренә көтмөгән иде. «Өнчәк кенә түгел, бу елан да икән өле»,—дип уйлап куйды Шабан.

— Без сиңа ышанабыз, Шегали,—диде Елена.—Без сиңа Казан төхөтен кайтарып бирергә теләгән идәк. Тик андагы сатлык морзалар тагын Сафаны чакырып алганнар. Хөзер без сиңа тагын атаңнан калган Касыйм уделын бирербез.—Патшабикә вәкарь саклап берәз тын торды.—Ә Сафа анда тагын безнең жирләргә бәрәп кәрәргә жыена икән. Шулай булгач, син дә аягыңа киенә тор...

Шаһгали пулаттан чыкканда авызын жыя алмыйча интәктә. Бирәм дигән колына, китереп куяр юлына. Ул, өлбөттә, янә Казанга өметләнәп иде. Тик сөргәннән соң сайланып тора алмыйсың индә. Казан аңардан качмас. Хөзер урыс көчлә, дөвер—аның дөверә! Гөрәйләренә алар барыбер Казаннан куачаклар. Ул чакта... Шаһгали, Мөскөгә аз гына да тоткарланмыйча, Касыймга ашыкты. Ул үз максатын, ни теләгәннән анык белә иде.

Касыймда да ул үзен сөөнәп, яратып каршы алмаларын сиздә, өлбөттә. Ә ханнары, патшаларны кем ярата? Алардан куркырга тиешләр! Шаһгали дә үзенә баш бирергә теләмәгән бер генә кешенә дә кызганырга жыенмый иде.

Тик менә кемгә таянырга? Аның бит барлык огланнарын, әмир-морзаларын кырдылар, Твердән алып Карелга кәдәргә төрмәләргә тараттылар. Батикә исән, Котлы Булат белән Төби морза да Казаннан Касыймга качып өлгәргәннәр, имеш. Бер-берсенә өстерер, котыртыр... Шаһгали елмаеп куйды. Морзалары бер-берсә белән талашканда хан төхөтәндә тыныч утыра ала.

Касыймга кайтып берничә көн торгач, Шаһгали янына Батикә йөгәрәп кәрде.

— Олуг хан! Хөсән оглан кайткан, сиңә янга кәрәргә тели!

Шаһгали бер мөлгә аптырап калды. Ничек исән ул? Аны бит Новгород төрмәсенә япканнар дип ишеткән иде. Ә аннан исән-имин котылып булмасын хан индә өйбөт белә. Митрополит Макарий кулыннан бер генә мөселманның да чукинмыйча исән калганны юк өле. Ә Хөсән оглан чуқынган булса, нигә аның янына килә? Бөлки, качкандыр?

Хан шактый гына икеләнәп торды.

— Ниндирәк кыяфәттә?

— Өтелгән тавык кебек...—Батикәнең йөзә борчулы иде. Хан, ниһаят, төвөккөлләде:

— Көрсән.

Ул кәргән кешенә беравык танымый торды. Аның йөзән сакал-мыек баскан, чөчә житү, үзә ябык—тирә дө сөяк, киеме алама иде.

— Әссәләмагаләйкәм, олуг хан!—диде ул, еламыраган тавыш белән.

Шаһгали аның эренлә күзләренә, пычрак тырнакларына жирәнәп карады.

— Йө, сөйлә,—диде ул. Хөсәннең сәламләвен жавапсыз калдырып.

— Мәрхәмәтеңнән ташлама...—дип Хөсән елап жибәрде.—Мин күргәнне Аллаһы төгәлә дошманга да күрсөтмәсен. Сине алып киткәннән соң, һәммөбезне кулларына богау салып, төрлө төрмәләргә тараттылар. Безне—сиксән кешенә—хатыннарыбыз, бала-

ларыбыз белән Новгородка алып киттеләр. Анда хатыннарыбыздан, балаларыбыздан аердылар. Алланың каһәре төшкере Макарий үзе килде. «Чукуныгыз, басурманнар, тугры юлга чыгыгыз»,—дип үгетләне. Беребез дә риза булмады. «Лә илаһы иллә аллаһы, Мөхәммәдә рәсулллаһы»,—дип төкәрләп тордык. Шуннан үзебезне үтергәнче кыйнап яңадан төрмөгә кертеп яптылар. Биш көн буена ирен чылатырга су да бирмәделәр. Макарий, Алланың каһәре төшкере, тагын килде. «Чукуныгыз, исән калырсыз, теге дөньяда да мөңгелек уттан котылырсыз»,—дип үгетли башлады. Без инде беребез дә басып тора алмый идея, Ибраһим морза ғына калкынып Макарийны үз янына чакырды, «кит, кяфер, синең каршыда чукуынганчы, хак динебез өчен шәһит китәбез»,—дип явыз попның битенә кан төкерде. Аны шунда ук буып ташладылар. Макарийның жән ачуы чыкты: «Барысын да буыгыз шул этләрнең»,—дип акырды. Урыслар безнең өскә ташландылар...

Шаһгалинең бите тартыша башлады, куллары калтырады.

— Ә син? Син ничек исән калдың?—дип хырылдады ул.

Хәсән башын түбән иде.

— Минем рухым аларныкы кебек үк нык булып чыкмады...

— Чукуынган килеш ничек монда килергә жөрөт иттең?—Хан урыныннан сикереп торды.—Син инде минем кеше түгел... Чукуынган татарны качырган өчен үземне...—Хан онытылып китеп бармагы белән бугазын сызып күрсөттө.

— Кяфер булып урыс кул астында яшәгәнче үлем артык...

— Үлөргә урын тапмадыңмы?—Шаһгали ярып аның өстенә килде.—Монда килеп үлөргә булдыңмы, көчек!

— Мин монда тудым...—диде Хәсән сыкранып.—Туган жир тарта...

Шаһгали кулын селтәп тагын төхетенә килеп утырды.

— Ә хатыннарың, балаларың нишләттеләр?

— Аларны чукуындырып берәм-берәм урысларга өләшкәннәр...—Хәсән тагын елап жибәрде.

— Балаларың да бар идемени?

— Ике улым бар иде шул...—Качак пычрак куллары белән күз яшьләрен сөртте.—Ике күз нурым.

Шул вакытта шыгаул бүлмәгә килеп керде.

— Ниндидер урыслар сине сорый, хан,—диде ул.

Шаһгали куркынып Батикөгә карады. Актачы ашыгып Хәсән огланни икенче ишектән алып чыгып китте.

— Мин Новгородтан,—диде кәргән кеше.—Без инде менә ничә көн яңа чукуынган Симеонның эзеннән киләбез. Митрополит Макарийның өметен акламыйча качып китте, поганий. Аны яшәргән кешегә, кем генә булуына карамастан, үлем жөзасы булачак.

— Мин беринди Симеонны белмим,—диде Шаһгали, бу урысның яनावына гарьләнеп.

— Ул элек сезнең кеше булган, Хәсән исемле...—Урыс ханның күзләренә карады.—Аның монда керүен күрәп калучылар бар...

— Ә-ә, Хәсән...—Шаһгалинең күз алдыннан бер мизгелгә төньяктагы иксыз-чиксыз ак киңлекләр үтәп китте.—Хәсәнме? Ул монда...—һәм ул икенче ишеккә карап кычкырды:

— Батикә!

Икенче ишек ачылып китте, көкрә бармаклары белән каядыр ябышып калырга төлөгән Хәсән-Симеонны Батикә мөчә баласын ыргыткан кебек кенә Мака-

рий кешесенең алдына ыргытты. Ә ул исә качакны типкәли-типкәли тышка өстерәде. Хәсәннең рәнжүле карашын күрергә теләмичә, Шаһгали төрөзгә таба борылды.

10

КҮҢЕЛЕ төшөп озак йөри торган кешеләрдән түгел иде Археолог. Кичкә таба ул кунакханәгә гадәттәгечә балкып кайтып керде.

— Беләсәңме, гажәп нәрсә ишеттем!—дип кычкырды ул, бүлмәнең ишеген кискен генә ябып. Шыксыз стеналардан шаулап акшар коелды.

Язучы көефсез генә юл дәфтәренә бүгенге хәлләрне сызгалап утыра иде. Бу провинциаль кала инде аны туйдырган, шуңа ул тизрәк өйгә кузгалырга ашыга, аңа үз өстәле янында бүленгән эшен дәвам итәргә кирәк иде.

Ә Археолог сөенеп кычкыруын белде:

— Шириннәр нәселеннән бер кеше монда яшәп ята икән!

Язучы дустына гажәпләнеп карады:

— Алар инде урыска өйләнеп беткән... Фән өчен нинди яңалык булсын анда...

— Юк шул, бу—татар!—дип тантаналы сөрән салуын белде Археолог.—Әхмәт! Әхмәт Вахит улы Ширинский.

Дустының юктан да кабынып китүен белгәнчә, Язучы битараф кына юл дәфтәренә сынык-төтек жөмләр төрткөләвен белде. Археолог йөгереп диярлек килеп аның жылкәсенә шапылдатып сукты.

— Ә? Ишетәсәңме, дим, бүкән! Әхмәт Ширинский!

Язучы жылкәсен сикертте.

— Булса соң...

— Ни-ичек? Нүжәли аңламыйсың? Бәлки аңарда шөжәрәләр, борынгы кулъязмалар бардыр? Нинди табыш, нинди табыш булачак!.. Әйдә!

— Кайда?—Шаһгалинең баш сөягә таш төшөп чөлпәрәмә килгәннән соң, Язучының бу сөфөрдән бөтенләй жаны суынган иде инде.

— Ширинскийга! Мин белештем, ул Шаһгали төкәясенә каршы ғына тора икән.

— Ә-ә, өйе шул, каршыдагы капка төбөндә ике карт утыра иде. Безне бик, бик игътибар белән күзәттеләр...—Язучыга да Археологның дулкынлануы күчте. Әгәр чыннан да ул картта берәр кызыклы нәрсә очрап куйса? Булмас димә, дөнья бу...

Алар ашыгып кунакханәдән чыгып киттеләр.

Эңгер-меңгер чак, бакчалардан жиләк-жимеш исә бөркелә. Тормыш рәхәт, шайтан алгыры. Яшисе дә яшисе өле. Ә алар өллә кайчан булган хәлләрне искә төшереп, иске каберләрдә актарынып йөриләр, яшисен яшәгән, ашын ашаган ниндидер карт янына ашыгалар. Ә бәлки теге зур йорттагы Беренче хаклыдыр? Ә бәлки һәркем бүгенгә белән яшәргә тиештер? Узган—беткән, ө иртөгә өчен ишәк кайгырган, диләр бит.

Язучы үзалдына көлемсерәп куйды. Бу фикерләргә кычкырып өйтсә, Археолог аңа бик нык гажәпләнеп карар иде...

Исәрләнгән, дип уйлар иде, мөгаен. Ә бит күп кешеләргә бу фәлсәфә канәгатьләндерә, югыйсә...

Майланмаган иске капка шыгырдап ачылды. Берәрсә чыкмасмы, дип алар бераз ишек алдында басып тордылар. Ниһаять, түземсез Археолог өй ишеген кагарга булды. Тик эчтән тавыш-фәлән ишетелмәде.

Ярым караңгы өйдә, өстәл янында бер шөүлө шөй-

Ф. Нəгıymуллина рəсəмє

лənə идє. Археолог, тамак кырып алгач, кычкырып
исənлəштє:

— Əсəлəмєгалəйкєм!

Күзє караңгыга күнєккən Язучы кəндєз капка тəбє-
ндє утыручы икє картның бєрсєн танып алды. Тик
шəүлє чакырылмаган кунакларга һич тə игътибар ит-

ми идє.

Гомер бує тəрлє якларда экспедициялəрдə йөрєп
тəмам шомарган, ишєктən кусалар, тəрəзəдən кєрєргə
күнєккən Археолог капшанып ишєк кырындагы ут ка-
бызгычны табып алды. Əйдə ялт итєп «Ильич лампоч-
касы» кабынды.

Карт, сискөнөп, каршында басып торучы ике ят кешегә күтөрелеп карады. Моңарчы ул бик мавыгып бер кисәк кара икмәк белән шешәсеннән генә кефир ашап утырган икән. «Менә сиңа бөөк карачы Шириннәр ыруыннан Әхмәт иптәш Ширинский!»—дип нигәдер гажөпләнмичә генә уйлады Язучы.

Археолог, күптөнгә якин кешесен очраткандай куанып-балкып, ике кулын сузган килеш картка таба китте:

— Исән-сау гына торасызмы, Әхмәт ага!

— Не понимаю...—диде карт мыгырданып һәм ашыгып тагын кефир шешәсенә тотынды.—Улым эштә, килән бала табу йортында...

Археологның кулы салынып төштә, бу картның үз телен белмәвен ул һич тө котмәгән иде. Сиксән яшьләр ич индә моңа, яшьрәк булса бер хәл...

Карт шешәсен кире өстәлгә куйды. Ул бу кешеләрне аңламый иде, шулай да сидрәгән миә ничектер гөлтләп алгандай булды, күптән онытылган хатирәмә, хисмә сиздермәстән кинәт кенә йөрәген чәметте.

— Моңардан ни йон, ни сөт...—диде Язучы пысылдап һәм акрын гына ишеккә таба ылмады. Алар шыгырдаган идәнгә сак кына баса-баса чыгу юлына борылдылар. Артта картның авыз чапылдатканы ишетеләп калды.

Бу таныш түгел кешеләр ишектә югалуга, Ахметка шактый гына стенадагы үзе генә белгән ноктага текәләр утырды. Шунда гына аның башына китереп сукты: аңа бит татарча эндәштеләр! Күптән, бик күптән бабасы аның белән шул телдә сөйләшә иде ич! Карт гөлүшләрен шуыштырып ишегалдына чыкты, капканың келәсен күтөрәп урамга ашыкты. Тик анда беркем дә юк иде индә. Каршыда менә-менә жиргә иңәм дигән сыман төбәнәкләп Шаһғали төрбәсә генә шөйләнә иде.

11

ШАҺГАЛИ индә бер ел урыныннан торалмыйча ята. Хәтта коллар, көнәзәкләр дә аның хозурына керергә жирәнәләр, керсәләр дә тизрәк чыгып китү ягын карыйлар иде. Ул саргайды, китпә. Үзенә бу дөнья кешесә түгел икәнән сизенә иде хан, тик күңел бит, үлемгә һич тө ышанасы килми, һаман өметләнә, һаман Аллаһы төгәлдән ниндидер мөҗиза көтә. «Жөйгә генә чыгыйм, тернәкләнәм, иншалла»,—дип уйлый ул, язгы кояшка сагышлы карап. Тышта индә бөреләр тулыша, жирдән пар күтөрелә, Шаһғали авылларында каралар язгы кыр эшләрен башлап жибәргәннәрдер... Затлы тарантаска житез аргамакны жигеп тикшереп-карап кайтсаң икән хәзер үз биләмәләреңне, и-их! Казан алынганнан соң патша хөзрәтләре аңа мишөр якларыннан күпмә авыл биргән иде бит, ө ул аларның берсен дә барып күрә алмады.

Бүлмәгә сеңелесә Маһи килеп керде, кулында нечкә муенлы чүлмәк иде. Тагын гөлжимеш суы, дип уйлады Шаһғали. Сап-салкын сыра эчеп жибәрсәң икән ул чиләгә белән, эч яна, шайтан алгыры, чыдар өмөл юк. Ул башын чак күтөрәп иренеп гөлжимеш суы белән чылатты.

— Нурғали Ширин белән Тәби морза синә күрергә килгәннәр,—диде Маһи.—Керсеннәрме?

Шаһғалинең күзләре тоныкланды. Нигә килгәннәр? Кодрәтле ханны атлар астында изелгән өнчәк хөләндә күрер өченме? Шунда гына аның миен бер уй яндырып үттә: хушлашырга килгәннәр, бәхилләшергә!

Ул «керсеннәр» дигән мәгънәдә башын селкеде.

Бераздан ишектә Нурғали белән Тәбинәң саргылт чырайлары күренде. Алар иелеп Шаһғалинең хөлсәз кулына салкын иреннәрен тидерделәр. Ул болар өчен һаман хан иде өле, Касыйм ханы! Казан алынганнан соң алар Шаһғали тирәсенә сыендылар, патша хөзрәтләре Казанның бу ике аксөягенә Касыйм тирәсеннән берничә авыл да бирде.

Шаһғали тирәсендәге морзалар, огланнар төрлө сугышларда кырылып беткән иде индә. Аның тугрылык-лы актачысын Казанны алганда Япанчының бер яраны сәрпи уктан* атып үтерде. Әрәм булды Батикә баһадир... Бабалары жирендә ята хәзер, аның нәселе Казаннан иде бит... Затлы кешеләрдән Шаһғали янын да менә шушы ике кеше генә калды.

— Аллаһы төгәл сәләмәтлек, озын гомер бирсен үзең,—диде Нурғали.—Тизрәк терелеп аякка бас, олуг хан!

— Амин,—диде Тәби. һәм алар төбәнәк урындыкларга чүмәшәп дога кылдылар.

— Аллаһы өкбәр...

Шаһғали янәшәсендә ике бетәшкән карт утыра иде. Элекке үчләр, үпкәләр күптән онытылган, дәүләт беткән, мәселманнар кяфер аяк астында тилмерә, боларның индә анда эшә юк, болар менә сүнәм, менә сүнәм дип төтөгән учак янын да гомерләрен төгәлләп маташалар иде. һи-и, үкенә башласаң... Нурғалинең Казан илендә иксез-чиксез жир биләмәләре, кирмәндә үз сарае, мәчете, үз гаскәриләре бар иде, Тәбинәң дә байлыгын чутларлык түгел иде... Ярый өле исән калдылар, ө күпмә морзаларның, огланнарның муеннарына айбалта төштә, күпмесенең күкрәген сөңгә актарды, күпмәсә хәзер кяфер булып бармагы белән чәбен куа...

Иван Казанда бер мәселманны калдырмаган, күпмәдер бистә каралары гына качып котылган бугай.

Ә бит үзләре гаепле! Себердән килгән килмешәк Көбәк белән Нарык Галикәенәң сүзенә ышандылар, Казан башы булып билгеләнгән Микулинский килеп житүгә барлык капкаларны яптылар. Чапкын да аларга кушылды. Ә бит алар патша хөзрәтләренә тугъры булырга ант иткәннәр иде. Чапкын хәтта урысларга Зоя тамагында кала салырга да булышты. Хыянәт дими, ни дисәң индә моны?

Шаһғали аһылдап куйды. Сугышырга кирәкми иде казаннар урыс белән... Иелгән башны кылыч кисми ул. Күпмә кеше исән калыр иде, күпмә жирләр урыс кулына күчмәс иде. Шул сатлык морзалар аркасында барысы да... Мөскөү белән ике арада, икенәң берен сайлый алмыйча тик аңгыраеп йөрделәр: анда бардылар—саттылар, монда кайттылар—саттылар.

Ә хәзер иң зур сатлык Шаһғали икән! Урман арасына, ерак авылларга качкан муллалар һәркөн аңа бәд-дога укый, имеш...

Сатар өчен үзеңнеке булу кирәк. Ә аны казаннар өч тапкыр хурлыклы рәвештә төхәттән кудылар.

Ул Казанны беркайчан да үз итмәде. Иң беренчә мәртәбә аннан көч-хөл белән качып котылуын ул ничек оныта алсын? Шаһғалинең хөтерә яхшы—ул үзән рәнжеткәннәрдән үч алмый тынычланмый иде.

Казанны алып алдыннан Ядегәр аңа нинди җавап язды? Ул хатны исенә төшерүгә үк йөрәгә йодрык булып кысыла Шаһғалинең. Мыскыл өстенә мыскыл иде анда, күренеп тора: Кол Шәриф өйтеп яздырган, югыйсә андый баш Ядегәргә кайдан килсен? Казанны алгач, Шаһғали Иваннан ялына-ялвара Ядегәрне исән

* сәрпи ук—ерактан ала торган ук.

калдырды. Бердөнбер Ядегөр хан исән калды! Барысын да кылычтан үткөрделәр, хатыннарын урысларга өлөштөләр. Ярты ел да үтмөдө, Ядегөр ханны Мөскөү елгасында бөкөгә чумдырдылар. Судан чыкканда Симеон Касаевичка өйлөндө батырыгыз! Ә бит иманыңны алыштырганчы үлүң артык. Юк, кыюлыгы житмөдө Ядегөрнең, үлемгә бару ул калын диварлар ышыгында хат язып яту гына түгөл.

Казаны алудан катнашмады Шаһгали. Аның гаскәриләр Арча һәм Чуаш юлларын сакладылар. Бәлки хәерлөгә дә булгандыр. Мөселман белән мөселман үзара кан койганда барыбер читен... Моңы Иван да аңлады булса кирәк, югысә Шаһгали Казанга Зур һәм Алгы алайлар белән Арча кыры ягыннан һөжүм итәргә тиеш иде бит...

Урыслар Казанны алганнан соң, Шаһгали беркайчан да үзенең кире монда өйлөнөп кайтмаячагын аңлаган иде инде.

Казан мәңгә урыс кулында булачак. Бәйсез Казан ханы булып утыру хыяллары кала диварлары белән бергә шартлап навага очты.

Мондый афәтне Шаһгалинең дә күргәнә юк иде өле. Гаскәр йортларны талый, күзләре тонган, шашкан стрелецлар исән калган хатыннары өстенә сикерә, балаларны кылыч белән туракый, янгын, төтен, ачыргаланулы авазлар...

Ә хан сараенда — тантана... Иван Нурғали капкасыннан хан сараена ак атта үтсәң өчен юлны мәетләрдән чистарта-чистарта, урыслар хөлдән тайдылар. Ниһаять, Мөскөү патшасы Казан төхетенә күтөрелде. Шаһгали, көнлөшүен сизмәсеннәр өчен, күзен аска яшерде. Әле кайчан гына ул утыра иде бит монда!

Барысы да, берәм-берәм килеп, патшаны жиңү белән котлый башладылар. Шаһгали дә Иванга якынлашты:

— Сау-сәламәт бул, падишаһ, дошманнарыңны һәрвакыт жиң, ә Казан мәңгегә синен биләмәң булсын!

— Шаһгали! — дип күңелә булып кычкырды яшь патша. — Үзең беләсәң, Казанга ничә тапкыр гаскәр жибердек, алла безгә жиңү бирмөдө. Мәнә хөзәр ул безгә мөхәмәтән күрсәтте, хыянәтчеләрнең оясын төмәм тар-мар иттек. Алар моңарчы күпмә христиан канын койдылар, хатыннарыбызны кол итеп алып киттеләр, алла аларны шуның өчен җөзалады. — Иван төхәттән сикереп торды, ирен читләренә ак күбәкләр чыкты. — Шаһгали! Йө, кайда алар, кайда синен казаннар? Бүгеннән башлап төмүгә кисәве барысы да! — Патша ишекле-түрлө йөгөрә башлады. — Ха-ха-ха! Эчегез, бөйрәм итегез, талагыз, хатыннарыңны өшкереgez — көң сезнеке! Ха-ха-ха!..

Аңа якын килергә, аны тынычландырырга беркем дә базмады.

Мөскөүгә кайткач, Иван Шаһгалине үз янына чакырып алды.

— Мәнә, туганым, дошманның оясын туздырдык, — диде ул. — Тик дошман кимемөдө. Төртөнә Ливоннарға каршы борырга кирәк, синә баш командан итсәм, ничек булыр?

— Мин синен ихтыярда, падишаһым, — диде Шаһгали, башын иеп.

— Аңысы шулай... — Иван аңа сынап карап торды. — Бәлки хак дингә күчәрсәң? Баш команданнның христиан булуы яхшы...

— Дин алмаштырырга мин өлкән бит инде, — диде Шаһгали сак кына. — Аннары падишаһ хозурында бер мөселман ханы булып торса да комачау итмәс... Дөнья бит...

Иван көлөп жиберде:

— Ах, хөйлөкөр син, Шаһгали!... — диде ул бармагын селкеп.

Моннан соң патша бу турыда башка сүз күзгәтмәди.

Ә кара урманнарда, ерак авылларда качкан татар муллалары аңа бөддөгә укыйлар икән... Аңа — динен алмаштырмаган, Касыймда таш мәчет салдырган ханга...

Ул урыс жирендә туды, гомер буге урыска хезмәт итте, хужасы өчен чөчә белән жир себерде. Улмы сатлык? Ул бит урысны беркайчан да сатмады...

Бераздан татарның барысы да урыска хезмәт итчөк, аның гаскәрендә сугышачак, урыс байрагы астында чит илләргә бөреп керәчөк... Алар да сатлык булырмы?

Шулвакыт аның күз алдына зәңгәрлөнөп торган Идел ярлары, ерактагы калкулыкта аксылланып күрүнгән кала, иркән пулатлар, хан сарае, манаралары сөңгә булып күккә төрөлгән таш мәчетләр килде.

— Казан... — дип пышылдады Шаһгали.

— Ни дидең... — дип аңа иелде Тәби.

Шаһгали күз алдындагы кала жиргә инде, аның урынында берәү көлө-көлө биергә кереште. Үзе бии, үзе аны чакыра иде. Кем соң ул — Иванмы, өллә аның өтисе Василиймы? Шаһгалинең барасы килми, ул читкә тайпыла, шулчакта биюче кеше кесәсеннән таш чыгара да аның башына томыра...

— Өзелде... — диде Нурғали Ширин. — Һәрберебез Аллаһы төгәлә ихтыярында...

Ахметканың өендә бөйрәм иде. Аның оныгы туган — өстөвенә малай — Ширинскийлар шуңа зур мәҗлек жыйганнар, биеләр, җырлыйлар, хатын-кыз чырылдаган тавыш урамга бөреп чыга, Шаһгали төрбәсенә бөреләп чөлпөрәмә килә.

Семен карт яшьтән ук шау-шулы мәҗлесләрне ярата иде, шуңа күрә түзеп тора алмады, акрын гына атлап күршәсе Ахметка өенә китте. Анда аңа игътибар итүче булмады, хәер, күрмәгәннәрдер дә, бүлмә бишек эләрлек булып тәмәккә теңә белән тулган иде. Семен Ахметканың почмагына таба китте, ә ул исә бала арбачыгын тирбөтеп утыра, күзләре сөөр ялтырый, авызы ерылган. «Илле грамм салган бу», — дип уйлады Семен.

— Ахметка! — дип кычкырды ул, саңгырау кешеләргә хас булганча. — Аңаңны сатым, оныгың туган, кайда йөз грамм? — Ул иеләп арбачыктагы балага күз төшөрдө. Анда салпы колаклы, киңчә чырайлы кызгылт жан иясә ята иде. «Кемгәдер охшаган бит бу...» — дип уйлады Семен.

— Ахметка!

Тик Ахметка аны күрми дә, тыңламый да, нидер үз алдына мыгырдап утыра иде. Семеннң колагын «алла, бисмилла» дигән сүзләр тырнап узды. Басурманча сөйләнә түгелме соң бу? Алла? Бисмилла?

Ычкынган! — Семен картларга хас булмаган җитезлек белән тышка ыргылды. Өйдә кызмача Анфисаның карлыккан тавышы ишетеләп калды:

— Иван кушам! Иван Ширинский! Звучит!

Урамга чыккач Семен туктап сулу алды. Янәшәсеннән җиде-сигез малай берничә көн элек Шаһгали төрбәсе тирәсендә буталган сары этнең үлөксәсен каядыр өстөрөп китеп баралар иде. Семен каккан казык көбөк урынында басып калды: Ахметканың оныгы шушы эткә охшаган түгелме соң?

Үзем дә ычкынам ахрысы, дип уйлады Семен карт һәм чаштыр-чоштыр килеп өенә таба атлады.

НКВД гаскәрләренең бер рядовое буларак, мин унжиде яшемдә әтием, абыем яшендөгеләр белән сугыш операцияләрендә катнаштым. Абверчылар, эсесовчылар, террорчылар, диверсантлар... белән йөзгә-йөз килеп сугыштык. Сазлыкларда яттым, айлап кайнар ашсыз, йокы күрми, ял белми урманнарда булдым. Карпат тауларында батальон минометы плитасен күтәреп йөрдем. Көнбатыш Украинаны аркылыга-буйга кат-кат үттем. Сугыштан соң, КГБ (НКВД) гаскәрләренең хәрби училищесендә укыганда, без курсантларны эшелоннарда төяп Балтыйк буена алып киттеләр, анда безгә Литва, Латвия, Эстония җирләрендә хөкүмәтнең «махсус заданиеләрен» (накъ шулай дип аталды) үтәү йөкләтелде.

Милләтчеләр биргән сабаклар мәңгә онытылмас. Тарихны, архив материалларын яңадан язып булмый. Әмма тиран итеге астыннан чыгу өчен көрәшүчеләргә карата яңа фикерләү, яңа үлчәү сорала. Мәгънаsez, канлы үл көрәштә сугышта ике яктан да корбаннар гаять күп булды. Өле дә мин аларның соңгы авазларын ишетәм. Без үзбезне тикмәгә генә: «Сталин корбаннары!», «Әжәл кешеләре!» дип атамадык шул.

Хәрби училищени тәмамлагач, мин чит илдә, Кара диңгез буенда хезмәт иттем. Аннары үз теләгем белән КГБ гаскәрләреннән китеп, Казан Кремлендә сугыштан соң урнашкан дивизиядә рота командиры урынбасары вазифасын башкардым. Соңыннан Татарстан Язучылар берлегенә һәм үземнең тырышлыгым аркасында Совет Армиясеннән бөтенләйгә ките алдым. «Өле һаман да солдат чактагы тәэсирләр белән яшим. Бу тәэсирләрнең бер өлеше хикәяләр, новеллалар булып әверелде. Аларны «Идел» журналын укучыларга тәкъдим итәм. Өлеге новеллаларда тасвирланган вакыйгалар аңлашыла төшсә өчен, архивлардан күчәреп алган кайбер мәгълүматларны да тәкъдим итәм.

Автор.

МИЛЛИ ХӘРӘКӘТЛӘР ТУРЫНДА КАЙБЕР МӘГЪЛҮМАТЛАР

БАЛТЫЙК БУЕ

Кыргынчы елларда Литвада советларга каршы ЛЛҖА («Литваның азатлык Армиясе») аяусыз көрәш алып бара; Латвиядә Айзсарги («Үзләрен саклаучылар»), Ванаги («Лачыннар») исемле хәрби һәм ярым хәрби оешмалар хәрәкәт итә; Эстониядә «Кайтселинг»

(«Саклану Лигасы») нигезендә «Омакайтсе» («Үзоборона») дигән оешма барлыкка килә.

(Архив материалларыннан)

КӨНБАТЫШ УКРАИНА

«Украина милләтчеләре оешмасы» («Организация украинских националистов» — ОУН) 1929 елны Венада

«Украина хәрби оешмасы» («Украинская военная организация» — УВО) нигезендә барлыкка килә. Өлеге оешмаларның беренче җитәкчеләре булып Петлюра атамннары, Австро-Венгриянең элеккеге офицерлары Евгена Коновалец белән Андрей Мельник санала. Алар икесе дә Көнбатыш Украина-ның эре финансисты Степан Федакның кызларына өйләнеләр. Полковник

ЮГАЛГАН КЫЙЫБЛА

(новеллалар)

Өзелгөн кыллар

ВАГОННАРГА төялеп, Идел ярларынан Балтыйк диңгезе тарафына сәфәр тоттык. Паровоздан чыккан куе кара төтөн өллө кайларга тарала, өйтерсең лә сугыш сөрөмө өле һаман ил күгөннән китмәгән. Эшелонда сигез йөз курсант, йөз дә бер сержант, егерме өч офицер, бер генерал. Училище белән дөүләтнең мөһим заданиеһен үтөргө барабыз. Кораллы Көчләрнең башкомандующие генералиссимус Сталин үзе кушкан. «Бу безнең өчен мактаулы бурыч», ди взвод командиры, генерал сүзләрен кабатлап. ВКП (б) тарихы укытучысы капитан Коган да безнең белән бер вагонда, урыны минем белән янәшәдә генә. Ятагыбыз салам. Бер атнадан Литва башкаласы Вильнюска килеп життек, аннары,

арбаларга утырып, Алитус якларына юнөлдөк. Урманнар, олы яланнар, нәни аланнар күренеп китә, сирәк-мирәк япа-ялгыз утарлар күзгә чалына.

— Сазлыклы як, - ди олаучы. — «Урман кешеләре»нә яшеренергә әйбәт.

— Кемнәр ул «урман кешеләре»? — ди капитан Коган.

— Дәрәсән өйтсәм, кулга алмаслармы?

— Шәхсән мин үзем кулга алмам, ә алдагы арбадагы офицерның «урман кешеләре»нә карашы икенче төрлөрәк бугай?... «Урман кешеләре»н өйтәм, алар ниндиләр?

— Ике күзлө, ике куллы, ике аяклылар. Советлар хакимлеген кабул итәргә, урысларга, беренче нөбәттә, «москальләр»гә буйсынып яшәргә теләмиләр. Үз жирләренә, үз суларына, үз урманнарына үзләре хужа буласылары килә. Молотов-Риббентроп договорына да каршы алар.

— Димәк, бөек Сталин үз кулы белән язган ВКП(б) тарихыннан риза түгелләр? Алай гына да түгел, моңа корал белән каршы торалар?!.

— Әйе, капитан өфөндә, торалар.

Евгена Коновалец бабасының акчасына яңа хәрби оешма (УВО) оештырып жиберә, офицер Андрей Мельник униатлар чиркәве митрополиты, адашы Шептицкий белән «Галичина-СС» дип аталган дивизия өчен хәрби кадрлар һәм руханилар өзәрли.

Степан Бандера Көнбатыш Украинаның Станислав (хәзерге Ивано-

во-Франковски) өлкәсенә Иске Угrynив авылында туган. Стрый шәһәрәндә гимназиядә укыган чакта ул украин милләтчеләре белән бөйлөнөшкө керә. Дүрт өл да узмый, аны Украин милләтчеләре оешмасының рәисе итеп сайыйлар. Польшаның эчке эшләр министрына һөжүм ясаганы өчен, С. Бандера үлем җөзасына хөкөм ителә, соңыннан өлегә карар мөңгелек

төрмә белән алыштырыла. 1941 елгы Ватан сугышы башлангач, немецләр С. Бандераны азат итәләр һәм үзләренә эшкә чакыралар. Украин милләтчеләренә 1941 елның 6 июлендә Львов шәһәрәндә уздырылган киңәшмәсендә С. Бандера ОУН эше турында отчет ясый һәм Гитлер гаскәрләрен Украина халкы исемәннән котлый. 1941 елның августында аны немецләр

— Ә нинди кораллары бар?

— Аларын син, капитан өфөнде, миннән сорама инде. Сөзгә станциягә каршы алырга барганда, урман юлында, берданкалы берәү: «Арбаңа оккупант советларны утыртсаң, үзеңгә дә, гаиләңгә дә юк итәм» дип янады. Ә район үзөгәнде энкаведист: «Станциягә бармый калсаң, үзеңгә үпкәлә»,—ди. Аның сүзен тыңлап сөзгә мин каршы алдым һәм район властена үзегезне исән-имин тапшырачакмын. Алла боерса, өлбөттө.

— Аллага ышанасыңмы?

— Ышанам.

— Православие динендәме, өллә католикмы?

— Католик. Үзем дә, өтием дә, бабам да, бабамның бабасы да...

— Яшөвөң кайда?

— Хуторда.

— Мал-туарларың бармы?

— Ходайга шөкрә, сыеры, үгезе, сарыгы, дуңгызы дисеңме... Яшөп була, иренмә генә. Ялкаулансаң, беттең дигән сүз. Дәрәс, бер шигем бар барын: кулак дип советлар сөргөнгә сөрмөгәйләре. Хәер, «урман кешеләре» белән бөйләнәшәм юк, ул яктан сөттән ак, судан пакь. Кем белсән, төрлө яла ягулары да ихтимал. Кайда тере, кеше—шунда тере иблис ул.

— «Урман кешеләре» борчымыйлармы?

— Анысы булгалый, сирәк-мирәк тукланалар, куып та чыгаралар.

— Ә үзең «урман кешеләре» белән бөйләнәшәм юк дисең.

— Алар да алла коллары бит. Тамакка мохтаж кешене тукландыру, сукбайлыкта йөрүгәгә ятак биру бөйләнәшкә керәмени?.. «Урман кешеләре»нә, үзем теләп олау белән, бер генә тапкыр да азык-төлек алып бармадым. Алитус хуторларында андыйлар да бар.

— Күкрөгәңә мылтык төбәп боерсалар?

— Нишлисәң, барасың инде, кемнең үлсә килсән ди.

— Ә мин бармас идем, үлсәм дә бандит боерыгын үтәмәс идем,—диде отделение командирыбыз өңгә-мөгә кушылып.

— Син бит ул,—диде капитан...

Район үзөгәнде безне ниндидер житөкчеләр, активистлар каршы алды. Араларында ыспай гөдәлө, ябык чырайлы бер кеше бар иде. Аның турында, карт революционер, баш-аягы белән подпольщик, диделәр. Исеме Революен булса да, халык аны үзәнчөлөтөп Революен дип атый икән. Капитан Коган белән танышканда ул үзе дә яңа кушаматына ишарә итми түзәлмады: «Беребез. Революен булса, беребез Наган»,—диде. Яһүд Коган бу сүзләргә ишеткөч: «Мин наганнан атудан битер, авыз гармунында уйнауны хуш күрәм»,—диде. «Алайса сөзгә күбрәк матәм моңнарын уйнарга туры килер, Алитус урманнарында яшөү белән үлем арасында көрәш бара»,—дип жавап кайтарды аңа элеккеге подпольщик.

Взвод командиры ике отделение белән район үзөгәндә калды, безнең отделение аның командиры—сержант, «айт-два» бастыра-бастыра, район үзөгәнгә ерак түгел буш бер утарга алып китте. Сержант анында култык астына таушалган портфель кыстырган Революен булса, строй артыннан алпан-типпән атлап капитан Коган бара иде. Күптән түгел генә сөргөнгә сөрелгән кулакның йортына төмам урнашып беткөч, Революен безнең белән сәяси өңгә-мөгә үткөрдө. Аның сөйләвенчә, элеккеге буржуаз-диктаторның итек-лөрә астында иза чиккән Литва халкы Совет Кораллы Көчләргә тарафыннан гитлерчылардан азат ителгөч тө тулы азатлыкка ирешә алмый. Хыянәтчеләр, сатлык жаннар, «урман кешеләре» комагаулылар икән.

— Алитус урманнарында яшеренгән уннарча бандалар Советлар Литвасына каршы мөкерлә көрәш алып баралар, алар белән башкисәр атамнар житөкчеләк итә. Бандалар белән көрәшү сөзгәң эш түгел, аларга каршы турыдан-туры сугышчан операцияләргә НКВД гаскәрләргә алып бара. Сөзгә бүтөн, мактаулы миссия тапшырылачак—ул Литва милләтчеләргә ягъни бандалары белән тыгыз элемтәдә торучыларны—ата-бабалары, туган-тумачалары бандаларда булган гаиләләргә үз теләгә белән, ирек-рәвештә Советлар Союзына кушылган Литва халкынан изоляцияләү. Бу Литва халкының үтенечә белән эшләнә,—диде агитатор-подпольщик.—Сөз, хөрмәтле курсантлар, халык сорауы буенча мактаулы миссиягә тормышка ашырырга килдегез. Моңы башкарып чыксагыз, халык сөзгә рәхмәтләр өйтөчөк. Ә Литва халкы рәхмәтләргә саран, биргөч тө Алитус урманнарында, яланнарында, хуторларында яшөүчеләр...

Урманлы, сазлыклы Алитусның бер утарында без курсантлар белән шушындый эчтөлөклә өңгә-мөләр алып бару айдан артык сузылды. Аларны Революен кебек Советлар властена фанатларча инанган партия һәм Совет органнары житөкчеләргә, депутатлар, активистлар үткөрдөләр.

Каршыбызда янә Революен.

— Хөкүмәтебез заданиесен тормышка ашыру сәгә-тәләргә килеп житте,—диде ул бик житди генә.—Иртөгә таң белән сөргөнгә сөреләргә тиешлө гаиләләргә юл станциясенә озатылачак. Исемлек өзер. Әмә аны тагы бер мөртөбә карап чыгасы бар. Кем өйтмешли, жиде кат үлчө, бер кат кис. Югары органнар раслаган исемлек буенча. Алитус төбөгәнгә иллө бер гаилә ерак районнарга озатылырга тиеш. Ул гаиләләргә һөммөсә бандит гаиләсә булмаса да, безнең социалистик строй өчен куркынычлылар, «урман кешеләре» белән тыгыз элемтәдә яшиләр. Дөлиллөр хөттин ашкан. Исемлеккә көртөлгән гаиләләргә күпчеләгә урыннардагы властылар, депутатлар, активистлар, хөзмөт ияләргә тарафыннан күзөтелдө. Әйтер

кулга ала: СССРга каршы диверсия эшләргә башкарып өчен зур күлөмдә акча алып, аны сиздерми генә Швейцария банкына күчөргән икән. «Абвер» (хәрби разведка һәм контрразведка) кешеләргә акчаны кире кайтаруны таләп итөләр. С. Бандера «абвер»чыларның үтенечен канәгатьлөндөрөп, үзе Берлин тирәсендөгә дачада «өй тоткыны» буларак яши башлаган.

Германия эчкә эшләр министры Гиммлерның аның анында булуы һәм аңа Украина баш күтөрүчеләр армиясенә («Украинская Повстанческая Армия»—УПА) баш штабы белән элемтәдә торучы 202 абвер штабына күчөргө, милләтчеләрдән диверсантлар өзерлөп, аларны Кызыл Армия тылына ташларга боерык бирүгә мөгълүм. Бу мөһим очрашудан соң яңа сулыш

алган С. Бандера ОУН башлыкларына, УПА штабына үзенең кыйммәтлө директиваларын, күрсөтмәләрен бирә. Арада мондыйлары да бар. «...Советлар яклы ОУН һәм УПА элементларын ике ысул белән юк итөргә: а) большевикларга каршы сугыш алып барып өчен зур һәм кечкенә отрядлар жибергә һәм аларны гарнизоннарда, за-садаларда Советлар юк итсән өчен

идем, минем кулдагы исемлек ярлы крестьяннар, авылларның, хуторларның аңлы интеллигенциясе куллары белән төзелде. Тырышканда исемлектөгә гаиләләргә арттырып та булып иде, әмма, әйтергә кирәк, жирле власть тарафыннан безнең хуторяннарға карата гуманлык, миһербанлык күрсәтелде. Әйткәнемчә, исемлекне тагы бер мәртәбә карап чыгасы бар. Шул нияттән авыллардан һәм хуторлардан халык активистлары чакырылды... Әнә берсе ишек шакый...

Ишектә житмеш яшьләр чамасындагы бер агай күрәндә, һәм ул өстәл артына барып утыргач, Революен ниндидер горурлык белән болай диде:

— Таныш булыгыз, заманында буржуаз Литва власте тарафыннан эзәрлекләнгән партиясез большевик... Аягың жиңел булсын...

Партиясез большевик, урыныннан тормыйча гына безгә баш иеп, сәлам бирде. Әмма аягы жиңел булмады, киңәшмөгә тагы ике генә кеше килде.

Исемлек яраклы дип табылды, аңардан беркем дә төшереп калдырылмады, шулай ук бер генә гаилә дә өстәлмәде. Аннары безнең белән инструктор уздырылды: авылларда һәм ялгыз утарларда яшәүче гаиләләргә олаулар белән тимер юл станциясенә ничекләр итеп озату турында бәйнә-бәйнә әйтелде. Миңа ире «урман кешесе» булган хатын гаиләсә элөктә. Аның уналты яшьлек кызы, үнөч яшьлек малае бар икән.

Көзгә төн. Күзгә йокы керми: өлө уң, өлө сул якка өйләнәм, чалкан ятам... Ә башта бер уй: «Ничекләр итеп, кулга корал тоткан килеш ялгыз хатынның өй ишеген ачып кермәк һәм: «Сез илебездә ерак районына сөреләсез!» — дип өйтмәк кирәк?.. Тышта үлө тынлык: жил дә исми, яфрак та селкенми. Утар белән янәшәдәгә түгәрәк күл янына барасым килде: тиз-тиз генә киендем дә, бармак очларына гына баскалап, ишегалдына чыктым. Йолдызларга карадым, вакыт төнгә ике булса кирәк...

Ай-урак йөзгән түгәрәк күлгә карап утырам. Аны мин мәчет манарасындагы айга охшатам. Балачагымның тылсымлы ай-урагы юк инде, авыл Советының беренче рәисе, безгә күрше булган бөндә үзә менәп кисте, манара шыктай булып жиргә кадалган иде...

Кыр үрдәкләре күзгә чалынды. Киек кошларга еракларга сөрелү куркынычы юк, алар үзләре теләп кителәр, үзләре теләп кайталар. Кыр үрдәкләре жылы якларга очканчы, ирексезлөп сөрелгән өч кашыктан торган гаилә Себер юлларында булып инде. Ә гамьсез, битараф кошлар йөзә бирерләр, аннары сәфәр чыгарлар, язларын түгәрәк күлгә өйләнәп кайтырлар. Киек кошларның тормыш шулай дөвам итәр, ө менә мин озатасы өч кешенең ямышлары ничегрәк булып, чыт-ят жирләрде алар ничегрәк көн күрер?..

Төнгә ярканат пырхылдап оча. Әнә карт өянкедә күзләрен уттай яндырып мәче башлы ябалак утыра. Бүрә улаганы ишетелә, тавышы бөгырьләргә үтә...

Күңелсез, жанварга кушылып минем дә үксисем килә. Әниемне, энеләремне, бабамны, туган жирне юксыну, сагыну йөрәккә тырнап-тырнап ала.

Кинәт шинельгә кеше күрәндә.

— Учитель!

Тавышыннан таныдым, отделение командиры иде.

— Син нәрсә япа-ялгызың күл буенда йөрисең? — диде ул. — Кемнән рәхсәт алдың, капитан Коганнанмы?

— Юк, капитан йоклый.

— Димәк, син үзәң үзәң рәхсәт бирдең? Урлап китсәләр, үтерсәләр...

— Кемнәр?

— Кемнәр дигән була, Алитус башкисәрләре.

— Бер сәбәпсез алар моны эшләмәс дип уйлыйм.

— Өченче взводның курсанты билгесез югалганын беләсезме?

— Юк, белмим.

— Учитель, хәзер үк урыныңа кереп ят! Җаваплы задание үтисең бар, алай-болай була калса, башың белән җавап бирерсең.

— Есть баш белән җавап бирергә!

— Кыланма, син аңлы кеше. Уналты яшемдә мәгаллим булып эшләдем дисең, килешми... Үзәңне дневальный югалткан, синең аркада мине тәмле йокыдан уятты. Нәр курсант үлөп йоклый, ө син монда. Аңламыйм мин сине...

Өстенә брезент җөелгән салам түшөгемә кереп яттым. Юк, йокыга китә алмыйм. Себергә озатылачак өч гаиләнең язмышы борчы: «Өченче взвод курсанты тиктомалдан гына юкка чыкмагандыр, күрәсез. Аның да бу рәхмәтсез эшне башкарасы килмәгәндер...» Ир-төгә Литва халкының үксеп елаячагын табигать тө сизә шикелле, өнә ай качып, күк йөзә караңгылана, болытлы башлады, һич көтелмәгәндә ачы жил чыкты...

Иртәнгә сәгать биштә «Подъем!» — командасы яңгырады. Җөһөт кенә киенеп, сафка бастык. Физзарядка ясалмады, иртәнгә аш ашалмады. Агитатор-подпольщик та, партиясез большевик та биредә иделәр. Отделение командиры нинди задание үтәчәгебезне тагын бер мәртәбә исебезгә төшерде, командование исемненн безгә ышаныч белдерде. Ярты сәгать тө үтмәгәндер, без мылтыклы кешеләр утарларга таралыштык.

Мин дә утарга таба атлайым, янымда партиясез карт большевик. Үзә ләм-мим бер сүз дәмми. Шулай да аны битараф димәс идем. Карашларыннан сизелә: Литва властыларының Мәскәү өмере буенча эшләгән гамәлләре белән ул риза түгел. Партиясез большевик утарга кадәр бармады, юл күрсәтте дә югалды. Сөрелүчеләрнең күзләренә күренергә теләмәде бугай. Мин япа-ялгызым утарга таба атладым. Өлгергән арышлар

кирәклә шартлар тудырырга; б) урвнардагы боевикларны, станич-ныйларны, өлкөлөрдөгә һәм районна-рдагы «СБ»ларны «иминлек хөзмө-те» — «служба безпеки») юк итәргә ти-еш».

1944 елның ахырыннан алып 1945 елның башына кадәр, ягъни кыш буга С. Бандера үзәңнең иярченнәре белән Кызыл Армия тылында, Польшадагы

Краков шөһәрәндә кала. Моңы белгөч, Гитлер немец разведкасының мөшһүр бер житекчесе СС обер-штурмбанфюрере Отто Скорценигә: С. Бандераны коткарырга һәм саклап калырга! — дигән ферман бирә. Разведчик үзә болай дип сөйли: «Бу гаять чытөн рейс иде. Бандераны мин Чехословакиядә, Австриядә калдырылган, сөзнәң (ягъни Советларның — К. Л.) тылда яшерен

эшләгән радиомаяклар буенча Краковтан алып чыктым. Бандера безгә кирәк иде. Гитлер миңа аны коткарырга, эш башкарыр өчен аны үзем белән рейхка алып килергә боерды. Аның боерыгын мин үтөдем...»

Степан Бандераның үлеме үзәңгә күрә бер табышмак. 1959 елның 15 октябрәндә Мюнхендәгә Крейтмайрш-трассе урамындагы җиденче йортның

арасыннан тар бер сукмак белән барам, басу шаулый, урман шаулый... Чын мәгънәсендә шомлы көн.

Басу юлы мине утарга алып килде. Күренеп тора, ярлы гаилә. Өч төрөзәле, ақшарга буялган төбөнәк саман өй, абзар-кура, жыл капка. Келәт тө, лапас та юк, мал-туарлар да күренми. Гаҗәп, печән кибәне ни өчен икән?! Кибәнгә менеп, мәһабәт келәмдәй җәелгән болын кичлегенә күз саласым килде. Янәшәдәге шомлы урман ғына бу уемнан аралап калды: «Пуля җибәрмәгәйләр»...

Саман өйнең ишеген ачып, жир идәнгә аяк бастым.

— Кем ул анда?

— Мин-н-н, солдат...— дидем мин кыяр-кыймас кына.

— Сольтат... Нинди сольтат?

Хужа хатын күренде:

— Ә, чакырылмаган кунак икән.

— Чакырылмасам да килдем шул, гафу ит инде, гүзәл ханым.

— Күрәм, күз карашларың сораулы, өзеп өйт, ни йомыш?

— Йомыш бик җитди. Балаларың өйдәме?

— Йоклыйлар өле.

— Уятырга туры килчәк.

— Әллә улым берәр начарлык эшләдәме?

— Юк. Уят, өйтермен.

Кызы уянды. Ана изрәп йоклап яткан улы янына килеп, аның башыннан сыйпап:

— Уян, бәбкәм, сольтатның сиңа бер сүз өйтсә бар,— диде.— Түргә узып өйт.

— Түрдән өйтә торган сүз түгел, өйтеремне ишек төбөндә өйтәм... СССР Верховный Советы Президиумы Указы белән өчегез дә еракларга сөреләсез...

Нишләргә дә белмәгән ана беравык югалып калды, аннары буй җиткән кызын, үсмәр улын кочаклап елап җибәрде: «Ата-бабаларыбызның җирләрәннән аералар... Ходай кушкандыр инде... Сөрелүчеләр без генә түгелдер, ил беләндер, түзмәк кирәк... Чыннан да чакырылмаган кунак булып чыктың син, сольтат, кайгылы хәбәр алып килгәнсең...»

— Өчегез дә җыеныгыз, ике сәгәттән тимер юл станциясендә булырга тиешсез. Эшелон көтә...

Конвоир буларак мин ананы һәм кызын утарларыннан, алып китеп алдан төзелгән исемлек буенча, кабул итүче офицер кулына китереп тапшырдым. Гаиләнең өченче әгъзасы, ягъни унөч яшьлек музыкант малай исә өйдән чыгуга ук табан ялтыратты. Үзе качты, ө менә скрипкасы белән смычогы калды, ташлаганда футляр җиргә каты бөрелгәнчәме, скрипкасының кыллары өзәлгән иде. Мин аның кая китеп югалуын: кайда яшеренүен белергә дә, күрергә дә теләмәдем. СССР Югары Советы Президиумы белән еракларга сөрелүләре турында өйткәндә, аксыл сары чөчләрен пәке белән алдырган малай туган авылында яшәп калган энемне хәтерләтте. Икесе дә зәңгәр күз

леләр, ак, пакь йөзлеләр, җитмәсә, яшьтәшләр дә. Алай ғына да түгел, берсе скрипка, берсе гармун сыздыра.

Качкын өчен борчылуымны сизгән ана станциягә килеп җиткәндә болай диде:

— Хафаланма, югалмас. Өтисенең кайда икәнлеген белә ул. Мин сиңең өчен борчылам, сольтат. Үзең дә безнең арттан Себер китмәгәң... Авызымнан жыл алсын!..

Ана укына башлады.

— Әллә безнең белән китәсәңме?— диде малайның апасы.

— Сольтатны ничек коткаруны уйлар идең, ө син үзеңнекен сукалайсың,— диде әнисе.

Сөйләшү шуның белән бетте, тимер юл станциясенә җиткәнчә өчөбез дә ләм-мим, авызга су капкандай булдук. Үле тынлык урнашты. Менә станция. Тавыш-гауга. Буш вагоннарға өйтерсәң кешеләрне түгел, ө акырта-бакырта малларны төйиләр.

— Синекеләр кайда?— диде капитан Коган, мине күрәп алгач.

— Монда, иптәш капитан.

— Алып кил үзләрән.

Өчөбез дә вагон ишеге каршысына килеп бастык.

— Ничә кеше?

— Өчөү, иптәш капитан.

Офицер кулындагы исемлеккә күз төшерде:

— Өченчесе кайда?

— Ул!— диде кыз, мине күрсәтеп.

— Ничек ул?

— Аны мин үзем белән алып китәм.

— Шаярта,— диде кызның әнисе.

— Синнән сорыйм, өченчесе кайда?

— Малай качты, иптәш капитан.

— Кая качты, ничек? Урмандыгы ЛЛАчылар ягына түгелдер?

— Кем белсен? Скрипкасы утарда калды...

— Ярый, малае да, скрипкасы да кадалып китсен-нәр. Анасы белән апасы каршы килмәсә, малайны Себергә озатылды, дип билгә куям...

— Без каршы түгел,— диде ана.

Эшелон китми торды. Көн үтеп, айлы тон җитте. Вагондагылар йокыга талды. Ә мин сакта торуымда булдым. Вакыт шул тикле акрын узды ки, көзгә йолдызларны саны-саны төмам саташып беттем. Ниһаять, Алитус урманы артыннан қояш күренде. Аҗаган ялтырый, аның белән бергә ерактан, урманлы яктан җан тетрәткеч аһәңнәр килә, берәү скрипка уйный иде.

— Чюрленисның «Урманда»сы,— диде кара ефәк шөл бөркөнөп вагон ишегеннән карап торучы ана.— Улым Витаутас исән, өзәлгән кыллары да ялганган. Минем тормыш иптәшем төбөктә скрипкаларны төзәтүчә бердәнбер оста. Ә син улым өчен борчылдың...

Ана өйтеп бетерә алмый калды, тимер юлчы вагон-

подъездында бер мәет табыла. Стефан Поппель исеме астында яшәгән бу кешенең Степан Бандера икәнлеге ачыклана. Полиция йөрәк авыруыннан вафат булган дигән нәтиҗә ясаса да, Бандераның үлемә хакында төрле фаразлар бүгенге көнгә кадәр яшәп килә. Берәүләр аны Конбатыш Германиянең махсус службасы, икенчеләр КГБ хезмәткәре Богдан Старшинский үтергән дип саны. Агу эчеп үз-үзен

үтергән икән дигән фараз да бар.

Тарас Боровец Полесьедагы Быстричи дигән авылда сүздөгәр гаиләсендә туа. Кече яшәтән Кармалюк, Наливайко, Дорошенко шикелле украин каһарманның исемнәре аның теленнән төшми. Тарас Бульба исемле батыр турындагы ярым риваять, ярым

хикәятне күңеленә сәңдергәч, костегла барып, трезубецлы икона—изге Владимир алдында тезләнеп, Украина халкы хакына Тарас Бульба юлына тугрылыклы булырга ант итә. Тарас төрле телләр өйрәнә, полководецлар, трибуннар тормышын өйрәнә. 1920 елда Прагада «Украина хәрби оешмасы» барлыкка килү хәбәрән куанып каршы ала. Өлегә кадәр Советлар Русиясенә

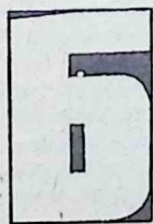
ның ишеген ябарга кереште. Шул чак тимер чыбык-лы вагон төрөзөсеннөн берү күренде:

— Мине дә алып кителәр, тере кеше—тере иблис ул...

Таныдым, станциядән безне алып килүче олаучы иде. Аның өрнүле авызын көнчыгышка таба кузгалып киткән эшелон тавышы күмеп китте. Ә эшелонны фа-жигале музыка озатып калды...

Унөч яшьлек үсмер-качкын өчен хәрби трибунал мине хөкемгә тартырга ниятлөгән иде, өмма училище-ның командованиесе өлгә жинаятьне үз өстенә алып, мине ун көнлек каты режимлы сак астын-да—гауптвахтада тотты. Буюм метр да алтмыш алты сантиметрлы яшь егет, ун төүлек эчендә, алтмыш килограммнан, илле алтыга калдым. Каты режимлы сак астында торучыга, дисциплинар уставта каралган-ча, кайнар аш көн аралаш кына бирелде. Хикмәт, әлбәттә, кайнар ашта түгел, борчылуда, күңел тыныч-лыгын югалтуда, йокысызлыкта иде. Көндезгә дә, төнә дә күз алларымда өч кашыклы гаилә, колагым-да скрипка моңнары иде. Шул тере сурәтләр, жанлы моңнар мине төнгә татлы йокыдан мөхрүм ителәр, төпсез уй диңгезенә батыралар иде...

Бу халәт өле дә дәвам итә. Әле дә мин гарнизон гауптвахтасында утырамын шикелле. Үлгәч кенә бу халәттән азат булырмын ахыры... Үсмернең скрипка кыллары озелгәнгә кырык биш елдан артык вакыт узса да, матәм моңнары гел яңгырый бирә. Инде менә ул малай өчен минем күңел кылларым озелә. Бир-сәнә, Хо-да, сабырлык! Гүяки, тормыш—хәрби трибу-нал, вакыт—үткән хәнжәр, дөньясы—гауптвахта...

Түр белән гүр арасында

ОРИНГЫ халык булган латгаллар
жире—Латвия... Сайлауларны тәз-

мин итү максаты белән, без моңда өч ай алдан килгән идек. Унөч курсанттан торган отделение сайлау уча-стогы бинасын көн-төн саклады. Ике пост иде: берсе урам якта, берсе бина артында. Өч ай буюм дип өйтер-лек бернинди мажарасыз яшәдек. Ә менә сайлау көнөндә, сайлаучылар участокка килер алдыннан гы-на телеграф баганаларына: «Латышларга ясалма сай-

лауларның кирәге юк!»—дигән листовкалар ябышты-рылган иде. «Үзләрен үзләре саклаучылар» оешма-сы—«Айзсарги»лар эшәме бу, өллә, «Ванаги»ларның («Лачыннар») куллары уйныймы?—дип өзгөлөндә ка-питан Коган.—Жир тишегеннән булса да, эзләп табар-быз!» Ләкин листовкаларны таратучы-ябыштыручы, жир астында түгел, борын төбөндә генә икән. Ул кеше капитан үзе урнашкан йортның хужасы, авыл советы сөркәтибе булып чыкты. Безнең белән очрашкан са-ен, капитан: «Ризыкны төмлә итеп пешерә дә соң!»—дип, сөркәтипнең хатынын мактый иде. Кеше ышанмаслык: кичә генә жәмәгатен күкләргә чөйгән офицер безгә бүген аның ирен кулга алырга боерык бирде. Ләкин без өч ай эчендә һәрберебез белән өшнөләшеп беткән кешенә кулга алудан баш тарттык. Капитан район үзөгәннән чакыртып китергән милици-онерлар сөркәтип йортына килеп, тентергә керешкән-нәр һәм шаккатканнар: чормадан кыска антенналы рация, «Ванаги», «Айзсарги» оешмаларының листо-вкалары, ө идән астында кораллар, гранаталар табы-лган.

Сөркәтип өч милиционерның сагы астында тора бирде, ө без—курсантлар, сайлау участогына бер генә сайлаучы да килмәгәнгә, кулларыбызга бөләкөй урналар—максус тартмалар тотып, теләнчелөрдөй йорттан-йортка йөри башладык. Бер аягы түрдә, икен-чесе гүрдә булган өби янына керәбез. Күпме генә ялварсак та, интизарлап сорасак та, карчыкның жава-бы бер:

— Юк, сайламыйм, килеп үтерәчөкләр алар...

— Кемнәр?

— «Урман кешеләре».

— Соң алар урманда булгач, кайдан белсеннәр?.. Депутатлыкка кандидат өчен тавыш бирергә теләми-сең икән, каршы сайла. Советлар илендә демократия.

— Юк, сайламыйм, Ходайдан куркам. Аның колак-лары, күзләре бар, ул ишетә, күрә. Өнә миңа текәлеп карап тора. Сайласам, мине Иисус Христос кебек кадкалаячаклар һәм лөгәнәтләр өйтәчөкләр. Сайла-мыйм, кулым бармый.

— Әбекәй, сиңа туксан яшь бит инде, яшөрәңне яшөгән, ашарыңны ашаган. Кемнөрдөн куркасың?..

Карчык дөшми, күз алдында телсез калды. Латыш-лар кырыгынчы елдан бирле Советлардан тел яшерө-ләр. Моңа мин меңнәрчә чакрым ераклыкта, Идел ярларынан, Сарытау якларынан килеп, Латвия ба-вырында урнашкан авылда туксан көн, туксан төн яшөгәннән соң инандым.

Олауларга утырып, район үзөгәнә кайтабыз. Юлда кайтучылардан берсе—комиссия рөйсен, өгъзаларын һәм капитан Коганны ашатып-эчерткән, йомшак ятак-та йоклаткан сөркәтип. Ашаган табагына төкерүчеләр шулардыр инде.

Эчөмнән генә латышларга рәхмәтләр укыйм. Үз-лөрөнең жирендә мине—чакырылмаган кунакны үте-рмөделәр. Ә бит башкача булу ихтималы да бар иде.

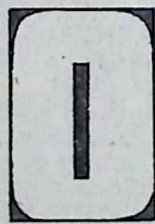
көргән Көнбатыш Украина Ригада тө-зелгән солых договоры белән Польша-га буйсындырылганнан соң, яшь Тарас дөртлөнөп эшкө тотына. 1929 елны «Украина милләтчелөрөнең оешмасы» (ОУН) барлыкка килгәч, ике яңа гөзит нөшер итә башлый. Бу эшкө жиң сыз-ганып керешсә дә, укучылар белән ур-так тел таба алмый—гөзитләр тарал-мау сөбөплә, бу эшеннән китөргә мөж-бүр була. Күп тө үтми, кичөгә нөшир

солдатка өйлөнөп, кораллылар сафы-на баса. Авыру сөбөплә ыргы елдан соң Тарас кире өйлөнөп кайта һәм милләтчел фирка оештыру эшлөрә бе-лән йөри башлый, ләкин 1939 елны Украинаның көнбатыш өлөшә СССРга кушылу сөбөплә төлөгә тормышка аш-мый кала. Тарас Боровец-«Бульба» Польшаның немецләр тарафыннан яу-лап алынган көнчыгыш өлкөсөнә—

Гитлер үзе исем кушкан «Польша ге-нерал-губернаторлыгы»на кача. Неме-цләр белән тыгыз элемтөгә кереп, «аб-вер» мөктөбөндә укый, СССРга каршы сугыш башланыр алдыннан, Советлар иленең чиклөрән берничә мөртөбә яшерен рөвештә үтә. Сугышка кадөргә чорда жиде чик сакчысын үтерүө мө-гълүм. Ватан сугышы барган көннөрдө, 1941 елның июлендә, Ровно өлкө-сөнөң Сарны шөһөрөндә Тарас Боро-

Беркөнне капитан мине һәм өлөгә сөркәтипне, сайлау комиссиясе өғзаларын тулы составы белән алып килергә дип, район үзөгөнә жибергән иде. Таң тишегенән юлга чыккан ике кеше, уннарча чакрымга сузылган кара урманны үтеп, эңгер-меңгердә генә район үзөгөнә килеп життек. Анда-монда сугылып йөри торгач, кунакханәгә килеп чыктык, кунарга урын бирүләрен сорадык. Шөрә ботлары белән үзөнә тартып торган яшь латыш хатыны безне иркен бер бүлмәгә урнаштырды. Чөй эчтергәч, йокларга урыннар жөеп бирде: «Сольтат, сиңа өйтәм, тыныч йокла, безнең төбөктә шикле кешеләр күренми. Ни пычагыма сиңа финтофка кирәк булды? Өйт, кеше куркытыр өченме?.. Бир карачкыңны, шапка биклим дә, ачкычын үзеңә тапшырам... Теләмисең икән, карачкыңны мөндөр астына куеп йокла». Хөер, винтовкам һәрвакыт үзем белән булды. Нигәдәр латыш бикәсенә сүзенә ышанып жите алмадым. «Айзсарги», боевиклары, йә булмаса, «Ванаги» яшьләре кереп үтерерләр шикелле иде. Үтермәделәр, рәхмәт төшкөрлөр, кулга алынган сөркәтипкә дә мең рәхмәтләр!.. Ә менә Литвада чакта безнең икенче бер курсантны үтерделәр. Тикшерүчеләр, ике ел эзләннән соң, мәетен урманда бер чокырдан табып алганнар, гөдүсә чыбык-чабык белән капланган булган. Курсантны авыл советы сөркәтибә үтереп, шунда ташлаган икән. Анда да, монда да сөркәтип — писер халкы, уйламаганда, көтмөгөндә, көрәшнең алгы сафларында.

Кызганыч, мин аңа ярдәм итә — бөйләнгән кулларың чишә алмадым. Хөер, бу мөмкин дә түгел иде...

Вакыт — тарттырылган жөя сымак

ТРЯД сиздерми генә бер йортны һәм аның каралтысын чолгап алды. Командир миңа һәм тагы бер солдатка, йорт ишегалдында разведка ясап чыгарга боерды. Кулларыбызда корылган виновкалар, бил каешларында гранаталар. Ялт-йолт каранып, абзарга көрәп киттек. Менә лапас. Агач баскыч тора. Казакъ егетенең баскычтан менеп, печәнлеккә аяк басыуы гына булды, аннан «Бах-х-х!» — иткән саңгырау тавыш яңгырады. Бер мизгелгә югалып калдым. Аннары командир янына йөгереп килдем:

— Рядовой Сәетгалиевне атып үтерделәр.

— Өйдә кем бар, һәммәсен дә үзең белән алып

кил жәтрәк йөр, бер аягың анда, икенчесе монда булсын!

— Тыңлайым, иптәш өлкән лейтенант!..

Хужа хатынны һәм аның улын алып килдем.

— Анакай, яшерми өйт: печәнлектә кемнәр яшереләп ята? — дип сорады командир.

— Өйтәм, афицер өфөндә, өйтәм, — диде каушап калган хужабикә. — Жидеү алар... Башлыклары, атамнары дип өйтимме, минем олы улым — Тарас. Һәркайсы кораллы, шартлаткычлары, алай гынамы, пулюматлары да бар.

Янындагы улы аның сүзен жөпләп куйды:

— Бар, офицер өфөндә, бар.

— Головарең белән сөйләшә аласыңмы? — дип сорады командир анадан.

— Тырышып карармын.

— Алайса, менә нәрсә, өйт: бирелсеннәр! Үзләре белән солдат мәетен дә алып чыксыннар. Безнең бер сугышчыны атып үтерделәр...

— Мылтык тавышы ишетелде шул.

— Анакай, зинһар дип өйтәм, вакыты бик тө кадәрле...

«Ул башкисәр белән уртақ тел табып булыр микән? И хода!» дип, үз алдына сөйләнә-сөйләнә хужабикә лапаска кереп китте. Мин дә аның артыннан калмадым. Печәнлеккә менергә куелган таныш баскыч янында күзгә-күз карашып торабыз: «Беренче булып кем менер?» Киң, ике кеше сыярлык баскычка берьюлы икебез дә аяк бастык һәм кыяр-кыймас кына күтөрелә башладык... Менеп життек: соңгы басмадан күн курткалы, папахасында ялт-йолт трезубец ялтыраган кешегә карап торабыз. Тезләнгән, кулларында винтовка.

— Тарас, улым, ахфицер бирелергә куш-т-т-т...

Шулвакыт атаман винтовкадан атып жиберде: «Бах-х-х!»

Ана печәнлеккә авып төште... «Ниш-ш-шлөттөң син мине, т-т-төмуг-г к-к-кисәве-е-е?» — диде ул. Янәшәсәндә генә рядовой Сәетгалиевнең мәете иде. Бил каешыннан гранатаны алып, чекасын тарттым дигөндә генә, урам яктан команда яңгырады:

— У-учитель, син исәнме?.. Бирегә хөзер үк!.. Бер-бер нәрсә эшли күрмә, тере килеш кирәк алар миңа! Атаманның исеме Тарас икәнлеген онытма...

Командир боерыгына буйсынырга мәжбүр булдым.

— Рядовой Сәетгалиев ахмакларча корбан булды, сине дә өйтер идем... Кем атты?

— Атаманы — улы булса кирәк...

— Рядовой Сәетгалиев мәетен күрдөңме?

— Күрдәм, иптәш өлкән лейтенант.

— Алайса, менә нәрсә, лапас астына кер дә, кычкыр үзлөрөнә: бирелсеннәр! Рядовой Сәетгалиев мәетен үзләре белән алып төшсеннәр. Ун минут вакыт бирәм мин аларга! Атаман Тарас миңа исән килеш кирәк!

вец-«Бульба» төбөктәге милләтчеләрдән кораллы армия — «Полесье сече» оештыра. Соңыннан аны халыкка якынлаштыру максаты белән, «Украин халык армиясе» («Украинская народная Армия» — УНА) дип үзгәртә. Көнбатыш Украинадагы С. А. Ковпак, А. Н. Сабуров, А. Ф. Федоров житекчелегендәге партизан отрядлары белән элемтәдә булып, бер үк вакытта гитлерчылар белән дә яшерен килешүләр төзи.

1943 елның ахырына кадәр ул Ровно өлкәсенең Тучин районы Пустомыт авылында була, ләкин кинәт кенә генерал-хорунжий Тарас Боровец та, штабы да юкка чыга. Соңрак Боровецның Чехословакиянең Альбургуңд шөһеренә китүе мөгълүм була. Ул анда Коненко фамилиясе астында «Ягд-фербанд-Ост» зондеркомандасында милләттешләреннән разведчик диверсантлар өзерләп яткан икән. Соңрак

Миттервальд шөһерендә американнарга эсиргә бирелгөндә үк, «Коненко» янә Боровецка өверелә һәм Симон Петлюраның элеккеге генералы, Винницадагы полиция сакчылар батальоны Омелянович-Павленко белән берлектә шпионнар мәктәбен житекли.

1947—1948 елларда Тарас Боровец-«Бульба» Көнбатыш Германиядә яшәүче милләттешләреннән «Украина милли гвардиясе» («Украинская наци-

— Авыр яралы ананы да онытмыйк...

— Онытмам, син кушканны үтө!..

Лапас астына кербгөч, ничек тө каты яралы ананың хөлөн белесем килде. Печәнлектөгелөргө сиздерми генө, бер басмадан икенче басмага аяк бастым. Менө мин печәнлектө аягүрө басып торам: ана ыңгырашып ята, үзе саташа-саташа сөйлөнө: «Тарас-с-с, у-улым-м, син мине ниш-шлөт-төң-ң-ң?» Сәетгалиевка күз төшөрдө: ул инде жан төслим кылган иде.

— Бирелегез, солдат мәетен безнең кулга тапшырыгыз! — дип кычкырып салдым мин баскычтан жиргө сикереп. Сүз белән жавап биресе урынга, винтовкадан ике тапкыр ату тавышы яңгырады.

— Ни булды? — дип сорады үзе үк лапасака йөгөрөп кербгөн лейтенант. — Син аттыңмы?

— Юк, мин түгел.

— Кем-м?

— Кем булсын, «бульбаш».

— Ә сиңа кем печәнлектө менөргө кушты?.. Үз аякларың белән өжөл эзлесең. Кайнар син, учитель... Әйдө, минем арттан!..

Шулчак пуля сызгырып үтте, без капкага таба йөгөрдөк. Икенче пуля капканың юка тактасын үтөли тишөп чыкты. Жиргө ятарга мөжбүр булдык.

— У-учитель, син ничек? — диде командир.

— Исән мин.

— Алайса, атаманның энесен бирегә чакыр...

Пуля элөкмөгөе дип, түш белән шуып килдем дә, кое капкачы янында яшеренүче егетнең чабуыннан тарттым.

— Сине офицер чакыра.

— Менө нөрсө, хлопец, — диде аңа өлкөн лейтенант, — син хөзер печәнлектө мен дә, атаман абыеңа өйт: йө бирелсеннөр, йө солдат мәетен алып төшөргө рөхсәт бирсеннөр. Әниң кары яралы бугай.

— Печәнлектө абыең атты, — дип аңлаттым мин.

— Учительгө дигенә бөлки ялгыш сиңең анаңа тигендер? — диде өлкөн лейтенант.

— Ялгыша торганнарда түгел иде ул.

— Бар, кушканны үтө, хлопец, — диде өлкөн лейтенант. — Кем өйтмешли, паны дерутся, а у казаков чубы трещат...

«Шөп өйтелгөн! Пан-атаман белән безнең пан-командир сугыша, ө без, солдатлар һәм атаманга ияргөн милләтчеләр, бары тик аларның йомышларын башкаручылар, пешкалар», — дип уйлап куйдым мин эчтөн генө.

Атаманның энесе лапасака кереп китте. Без, йортны һәм каралтыны чолгап алучылар, атарга өзерлөнгөн кораллар белән жирдө ята бирдек. Вахит тарттырылган жөя сымак... Рядовой Сәетгалиев мәетен күтөргөн егет күренгөч, күз аллары караңгылангандай булды. Йөзе көфөндөй ак мәетне ул жир өстенө китереп салды. Үле тынлык урнашты...

— Йө, сөйлөштөңме? — диде лейтенант.

— Юк, берсенең дә сөйлөшсө килми. Әни һөлак, аңа чыннан да абыг аткан, үзе өйтте: «Большевиклар сөйлөчегенө шул кирәк!» ди. Мәетен бирми: «Минем белән бергө төмүг утында янсын, без икебез дә төмүг кисөүләре!» ди.

— Юк, алып чыгарга кирәк, — дип командир, — күрө торып бер гаепсез кешене утта калдырасы түгел иде. Хлопец, бар әниң хақына абыең белән уртақ тел тап: бирсен. Ә үзләре жөһөннәмгө китмөгөйлөрө! Мин аларны ничө мәртөбө кисөттем, күрөм, яхшылыкны аңламыйлар. Әйт үзләренө: офицер начарлык эшлөп ташламагае, диген!

Атаманның энесе печәнлектө күтөрелде, ө без күзөтүбезне дөвам иттек. Ниһаять, ул кабат күренде. Бу юлы өнисен күтөргөн.

— Учитель, нөрсө карап торасың, ярдөм ит хлопецка...

Баскычтан төшө алмыйча газалланган егет янына йөгөрөп килдем. «Башыннан тот!» — дип, ишарө ясады атаманның энесе. Без икөүлөшөп, мәетне күтөрдөк тө, гөрөбөдөй бусагага китереп салдык. Егетнең күзләреннөн мөлдөрөп яшьлөр акты. Мин, нишлөргө дә белмичө, лапасака йөгөрдөм һәм баскычтан менө башладым...

— Тукта!

Баскычның беренче басмасына баскан килеш катып калдым.

— Хөзер үк яныма кил, өйткөнне үтө, — диде командир, үзенең сукалап.

Борылдым дигендө генө, винтовка тавышы яңгырады. Юк, тимөдө, янымнан гына сызгырып үтте.

Жиргө сузылып ятуым булды, командир салам белән ябылган лапас түбөсенө ракетницадан атып та жибөрдө. Салам гөлт итөп кабынып китте һәм чатыр-чотыр килөп яна башлады. Жавап итөп печәнлектөн безгө пулялар сибелде, баш та күтөрерлек түгел иде.

— Яткан килеш атарга! — диде командир, — лөкин барыгыз да берьюлы түгел, берөм-берөм.

Ут каралтыга күчтө, печәнлектө бер-бер артлы атышлар, шартлаулар ишөтелдө. Кызган патроннар, гранаталар үзлегеннөн атыла, шартлый иде булса кирәк. Менө печәнлектөн өс-башларына ут капкан ике кеше атылып чыкты да, бөрөңгө бакчасына таба йөгөрө башладылар.

— Ычкындырмаска-а! — диде командир.

«Бах-х-х!» «Бах-х-х!» Икесе дә егылды. Өс-башын ут-ялкын чолгап алган тагын бер «бульбаш» күренде, жан-ферманга йөгөрдө. Күл кырыена килөп житкөч, ут капкан күн курткасын жөһөт кенө өстеннөн салды да, суга сикердө... Күкрөк тиңентен суны ера-ера алга атлайбыз. Менө качучы «бульбаш» борылып, кинөттөн атып жибөрдө, без каршы жавап бирдек. Пулялар

ональная гвардия» — УНГ) оештыра. 1949 елда УНГның икенче конгрессы уздырылып, аның житөкчесө итөп Тарас Боровөц сайлана. Ул яңадан генерал-хорунжий-атаман ролөнө керөп, Аурупаның төрлө иллөрөндө яшөүчө элеккөгө бандеровчылар, мельниковчылар, «бульбаш»лар белән очраша. Соңгы елларда америкалылар разведкасы канаты астында булганга, «Буль-

ба» даими яшөр өчен Америка Кушма Штатларына күчө. Анда да тик тормый: Корея, Вьетнам сугышларында катнаштыру максаты белән, АКШта, Канадада яшөүчө яшь милләттөшлөрөннөн «Украина батальоннары» оештыра.

Тарас Боровөц-«Бульба» үз өлемө белән үлө.

Украина баш күтөрүчеләр армиясенең (УПА) башкомандующие Клим Савур (Дмитрий Клячковский) милләтчелөр өчен батырлык һәм салкын канлыккы үрнөгө була. «Бульба»дан кала, хөрби кадрлар язмышы аңа бөйлө, группаларның, округларның, бригадаларның, куреньнарының житөкчелөрөн ул билгели. Башкомандующий Львов урманында УПАның командирлар мөк-

су астына китте. Күл эченә кәргән саен су тирәнәя төште: «бульбаш» та, без дә йөзәргә керештек... Суда һава белән кабарган күлмәгеннән тоттым дигәндә генә «бульбаш» йөзүен тизләтеп, яр кырына килеп житте дә өскә үрмәли башлады. Ләкин менеп жите алмады—туфрақ ишелеп, суга чумды һәм күздән югалды. Штыкларыбызны эшкә жигеп шактый вакыт судан «бульбашны» эзләдек... Эзләдек, ләкин таба алмадык: жөһәннәм астына киттемени, жир күрдә, су алды үзен... Күлнең икенче ягына йөзеп чыктык.

— Кызганыч, ычкындырдыгыз,—диде өлкән лейтенант,—курткасы гына калган менә.

Актара торгач, «бульбаш»ның кесәсеннән Украина милләтчеләре оешмасының дәрәжәлек билгесе—трезубец һәм немец төресе табылды.

— Абый төреләре,—диде атаманның энесе.

— Трезубец нәрсәне аңлата ул?—дип сорады командир, белмәмешкә салынып.

— Нәрсәне аңлатканын төгәл әйтә алмыйм, ө менә «бульбаш»ларның символы икәнлеген беләм.

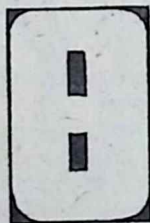
— Син католикмы?

— Юк, мин православный.

— Әниң?

— Әнием дә православие динендә иде. Тарас—католик-униат. Шуңа ул өнине большевиклар сөйрәлчеге дип атады да. Тарас Львовтагы әби белән бабай карамагында тәрбияләнде. Алар да католик-униатлар. Ә мин өнине жир-ана куенына православныйлар йоласы белән тапшырачакмын...

Бу көнне миңа унсигез яшь тулган иде. Туган көнем өнә шулай үтте...

Жырланган жыр

ӨЛКӘН лейтенант Артамонов разъездындагы будкада каты яраланып ята иде: пуля аның күкрәген йодрык сыярлык иткән. Әжәл тырнагыннан тартып алмаслык икәнлеген белсәк тө, кораллардан атып йөк поездын туктаттык та авыр яралы командирны буш бер вагонга кертәп салдык. Поезд китте, без өлкән лейтенантны һәлак иткән «бульбаш»ларны эзләргә керештек. Лейтенант Федорчук безне юл өстендәгә агач бер йортка алып килде. Разведкадан алынган мәгълүматлар буенча, өлкән лейтенантны үтерүче банда шунда яшеренгән икән.

Дуңгызлар абзары... Солы саламын колачлап ал-

дым да икенче жиргә күчәрдем. Тирес белән катнаш иске салам гына калды. Әле бер жирне, әле икенче жирне очлы тимер таяк белән төрткөлим. Тирес белән катнаш салам астында такта икән. Төрткөн, суккан саен: «Тук! Тук! Тук!» иткән тонык тавыш ишетелә. Төгаен, бункер-нөүрәпнең капкачы шунда булырга тиеш. Санап-исәпләп барам, «бульбаш»ларның эзләреннән йөргәндә терлек-туар астында яшерен уника бункер таптым мин. Бусы уноченчәсе. Чертова дюжина! Йө хода, яхшылык белән генә бетсен иде инде. Сакланып, сиздерми генә, тимер таяк белән бункерның такта капкачын ачып жиберүем булды—нөүрәп эченнән ату тавышы яңгырады.

Яныма взвод командиры лейтенант Федорчук белән аның ярдәмчәсе сержант Головач килеп житте.

— Ни булды?—диде лейтенант.

— Аттылар.

— Кайдан?

— Бункердан.

— Ничә кеше икән анда, бар, йорт хужасын чакырып кил.

— Тыңлыйм, иптәш лейтенант...

Картны үзем белән алып килдем.

— Бункерда ничә кораллы кеше?—дип сорады лейтенант йорт хужасыннан.

— Санамадым,—диде карт.

— Санарга кирәк иде.

— Аларның үз хисапчылары бар.

— Кем?

— Бик беләсез килсә, үзең эзләп тап. Син сорама, мин әйтмим.

— Әйтерсез.

— Юк, әйтмәм.

— Сержант Головач, ультиматум белдерергә кирәк нөүрәптөгеләргә... Кычкыр!

— Бирелегез!—диде сержант.—Атулар бушка гына, исән-аман калырга теләсәгез, прикладларын югары күтәреп, коралларыгызны берәм-берәм өскә сузыгыз!..

Нөүрәптән автомат очереде белән җавап кайтардылар. Беравык тынлык урнашты, аннары тагын ата башладылар.

— Димәк, бирелергә теләмиләр,—диде Головач.—Алайса, дөмектерәм үзләрен!

Сержант нөүрәп авызыннан винтовкасын сузып өч тапкыр атты.

Астан җавап «Та-та-та!»

— Чукынасылары килми имансызларның!.. Миндә бусы да бар. Сержант, кесәсеннән «лимонка»ны чыгарып, аңа запал куйды да, чекасын божрасыннан тартып алып, нөүрәп эченә тондырды. Аста шартлау тавышы ишетелде, нөүрәптән төтен чыга башлады.

— Бер булгач, икәнчәсе дә булсын,—диде Головач.

төбән булдыра.

Эчкә гаскәрләренең Украина округы начальнигы генерал-лейтенант М. П. Марченков докладында әйтелгәнчә (Ровно, 23 март, 1945 ел, 381 документ), округ гаскәрләре Ровно һәм Волянь (Полесье) өлкәләренең төньяк районнарын бандалардан, «СБ»ның урыннарындагы башкисәрләреннән арындыру буенча нәтиҗәлә эшләп ба-

шкаралар. Сугыш операцияләре вакытында кораллы бандаларга, «СБ»га, яшерен милләтчеләр оешмасына зур зыян китерелә. 1945 елның 6 нчы гыйнварында Яйно авылы янында УПАның көнбатыш командующие Заграва Рудый өсирлеккә төшә һәм аның уңжидә төн сакчысы юк ителә. Рудый Клеваныннан алты чакрым көнчыгышкarak урнашкан Оржев утарларында

УПАның башкомандующие Клим Савур яшәвен хәбәр итә. Операциянең беренче көнендә «Үзбөк» кушаматлы атаман җитөкчелегәндәгә банда юк ителә, соңыннан бу төркемнең Клим Савурның төн сакчылары булуы ачыклана. Урманда 233 аерым укчы батальон штабы начальнигы өлкән лейтенант Хебибуллин җитөкчелегәндәгә отряд тарафыннан үтерелгән өч кеше-

Сержант ютөллү-ютөллү аска тагы бер «лимонка»ны тондырды. Янә шартлау, ишетелде. Төтөннән ютөллөү һәммәбезгә күчтә. Әмма беребез дә нәүрәп авызы яныннан китмәдек, аягүрә басып тора бирдек. Шулчакта аста мылтык атылды: «Бах-х-х!»

— Атаман үзен юк итте, соңгы пуля булса кирәк? — диде лейтенант Федорчук.

Чыннан да бу шулай булып чыкты. Ә идән астында яшеренүче ОУН-УПА проводнигы полковник «Шатап» әсирлеккә эләктә. Лейтенант Федорчук аңардан сорау алды. Сержант Головач остәл кырыенда тын гына утырды. Сорау алганда полковник үзен эре тотты: «Москаль»ләр оттырачак, ә без жиңәчәкбез, соңгы сүз бездә, — диде ул. — Бункерда һәлак булган ун егетне йөз ир-егет алыштырачак һәм безнең өчен алар үч алачак. Ун, егерме, иллә, житмеш, йөз еллар үтсән, трезубецлы Владимир байрагы самостийна Украина күгендә жылфердәчәк. Минем урынга килгән калган корәшчеләр сезләргә гафу итмәчәк. Йокысыз, борчулы төннәрегез, михнәтле, газаплы көннәрегез алда өлө сезнең, кызыл погонлылар!.. Ровно-Волынь һәм Львов-Дрогобыч жирләре сезнең — Дзержинский, Берия рыцарьларының сөякләре белән ашланачак... Хай живе родна мамка Украина! (Яшәсен газиз анабыз Украина!)

Чигүлө сөлгеләр белән икмәкләр тоткан авыл хатыннары абына-сөртөнә тарантас артыннан чаптылар: «Спасителебезне — коткаручыбызны алып кителәр...» Әйе, пар атлар корәшчәне жылфердәтеп алып кителәр. Әнә пар атлар үр менде дә, күздән югалды... Үр артыннан жыр авазы ишетелде. Украин моңы...

— Жырланган жыр, — дип куйды украинлы Федорчук милләттәше Головачка...

Төрелә тамгалар

ӘРӘКӘТТӘ бәрәкәт, диләр. Ә менә безнең гарнизон урнашкан Рафаловка поселогында хәрәкәт тө тукталган, яшәү дә юк сымак. Дорес, атнага бер мәртәбә, якшәмбе көнне, элеккеге костел бинасына халык кинофильм карарга жыела. Ләкин бер фильмны да ахырына кадәр карый алмый: бандеровчылар ишекләрдән, төрәзләрдән гранаталар ташыйлар. Минем дә тамашачылар белән бергә залдан урамга атылып чыкканым булгалады. Кырлы «лимонка» — «Ф-1» гранатасы күз алдым-

да ничәләп кешенең башына житте. Янәшәмдә утыручы бер кызы кулларымда күтәреп чыктым, ләкин хастаханәгә илтәп житкәргәнче ул мәңгегә күзләрен йомды. Соңгы сүзе «Максим-Бог...» булды. Үзен үтерүче бөндөнә «Алла» дип атавы бик тө сәер тоелган иде. Соңыннан гына белдем, кыз: «Максим-Богдан» дип өйтергә теләгән булган икән. Мин моны «Максим-Богдан» бандасы юк ителгәч аңладым.

Милләте белән яһүд лейтенант Финкельштейн житкәкләгән разведка-эзләү группасы «Максим-Богдан» туып үскән Полица исемле утар янындагы урман алынында банданы тар-мар итеп, егерме өч бульбашны теге дөньяга озаткан, «Борчак» кушаматлы бер бульбаш әсир ителгән. Унсигез винтовка, алты автомат, өч пистолет; бер «УНФ-1» телефон аппараты разведчиклар кулына төшкән. «Максим-Богдан» исә, әсирлеккә эләргә теләмичә, үзен-үзе атып үтергән. Атаманның урынбасарын, атка атланып качтым дигәндә, снайпер дөмектергән. Ике арадагы сугыш ике сәгатьтән артык барган. Безнең разведчиклардан үлүчеләр юк. Атаман «Максим-Богдан»ның мәетен солдатлар, арбага салып, часть урнашкан жиргә — Рафаловкага алып кайтканнар. Тотылмас атаман булып даны таралган «Максим-Богдан»ның мәете арбадагы салам өстендә, канга буялып ятуына кешеләрнең ышанасылары килмәде. Атаманның мәетен сакламасам, мөгаен, мин дә ышанмас идем. Урлап китмәгәйләре, дип, ике көн, ике төн сакладым мин аны. Ләкин беркем дә: «Әйе, бу — атаман «Максим-Богдан»! — дип өзеп өйтмәде. Аптырагач, штаб начальнигы мәетне авыллар буйлап күрсәтеп йөрергә боерык бирде. Лейтенант Финкельштейн һәм биш солдат төбәктәге авылларны йөреп чыкканнар, ләкин: «Максим-Богдан» — диючеләр дә, «Ул түгел!» — дип өйтүчеләр дә табылмаган. «Двойник кына булса, нишләргә?» — дип уйга талган штаб начальнигы...

«Борчак» кушаматлы әсирдән «СМЕРШ» сорау алырга кереште:

- Сезнең бандада ничә кеше иде?
- Егерме биш. Егерме өчесен солдатлар үтерде.
- Житәкчегез кем иде?
- «Максим-Богдан».
- Төс-кыяфәте, буй-сыны ниндирәк иде?
- Урта буйлы, сары чәчле, ак йөзле.
- Син аның белән бандада ничә ел бергә булдың?
- Ике ел да бер ай.
- Һөнәре белән кем иде ул?
- Укытучы.
- Чын фамилиясе ничек?
- Шух.
- Шухмы?!
- Әйе, Шух. Ул безнең өйдә баручыбыз иде. Урыны жәннәттә булгыры, ул инде һәлак.
- «Максим-Богдан»ның, ягъни Шухның исеме ничек?

нең берсе Клим Савур булып чыга.

1945 елның 12 мартында Клим Савур урынына башкомандующий булып Тарас Чупринка (Роман Шухевич) калла.

Сугыш башлангач алдыннан, советларның тылында махсус эшләр башкару нияте белән, Германиядәге Ной-

хаммер шөһәрәндә украин милләтчеләреннән торган «Нахтигаль» («Сандугач») батальоны төзелә. Аның командиры итеп обер-лейтенант Оберлендер билгеләнә, урынбасары итеп УПА штабының житкәчеләренең берсе, Роман Шухевич (Тарас Чупринка) сайлана. Батальондагы украин сугышчылары, немецләрнең хәрби киёмнәренә киенеп, күкрәкләрендә трезубец бил-

геләре, ә иңнәрендә украин милләтчеләренә рәсми төсләре булган сары-зәңгәр тасмалы погоннар йөртә. Сугышның беренче атнасында, 1941 елның 29 июнендә «Нахтигаль» Львов янындагы Янов шөһәрчәккә килеп жита. Аннары башка төбәкләрдә дә сугыша. «Абвер»ның ашыгыч йомышларын үтәгәч, бу батальон, исемен «Бергман»га алыштырып, Төньяк Кавказ

— Кондратий.

— Ни өчен ике исем йөртө ул?

— Максим — борынғы славянча «гөнаһсыз жан» дигәнне аңлата. Ә Богдан — «алла» мөгънәсенә тиң, «чиксез куәтле», «кодрәтле» дигәнне белдерә. Аннары безнең атаман Молдова дәүләтенең беренче господа-ре Богданга баш ия иде. Ә менә Украинаны Русия белән берләштерүче гетман Богдан Хмельницкийны аның жеңе сөймөдө. Богдан Хмельницкийның россиянарға каршы торучы уллары Тимофей һәм Юрий белән атаман чиксез горурлана иде...

Атаман «Максим-Богдан» да, аның урынбасары да, комендант та исән дигән имеш-мимешләр таралгач, ике мәетне кабердән казып алып арбага, «Максим-Богдан» мәете янына китереп салдылар. Өч мәеткә өч шаһит: берсе өлгә «Борчак» кушаматлы әсир-«бульбаш», икенчесе — атаман туып үскән Полиця авылы кешесе, өченчесе — атаманның әнисе... Ана улының мәетен күрүгә, арбага тотынып такмак-лай-такмак-лай еларга кереште.

— Кондрат! Кондрат! Нишләттеләр сине? Сине үтергәнче мине үтерсеннәр иде... Кемнәр дип әйтим үзләрен?.. Син исән идең өле, алар безнең дини изгә бәйрәмбез пасха көнне бер гаепсез сәлектәй ике егетне, милләтчеләр дип, урман юлында атып үтергәннәр. Үтергәнче, шәрә калдырып, «каен боткасы» ашатканнар, чыбык белән сукканнар... Көнбатыш Украина авылларын Польша паннарыннан азат итүче Кызыл Армия сугышчыларын һәм командирларын туган авылым Полицяда икмәк белән каршы алган, авыл крәстиәннәре исемәннән үзләренә рәхмәтләр әйткән идем бит... Бу кызыл погонлылар иблис ялчыларын дыйр. Шулай булмаса, синең егерме дүрт кордашыңны куян аткан кебек атып үтермәсләр иде... Тирәсендә өч офицер, биш сержант һәм ун солдат иде. Аларга нәфрәтләнеп, ана болай диде:

— Нәрсә үлөксәгә ташланган козгыннар сымак карап торасыз?.. Курыкмыйм мин сездән: атыгыз, асыгыз!.. Ләкин соңгы сүзнә халык әйтер. Бүгән булмаса, иртәгә. Иртәгә түгел икән, киләчәктә. Мин күрмәмен инде ул көннәргә... Йә, хода, бирсәңә түземлек!.. Бердөнбер улсыз калдым. Нинди генә гөнаһларым өчен син мине шул тикле каргадың?..

Ана арбага, улы өстенә ауды... Бераздан торып, кечкенә, арык куллары белән улын баштанаяк сыйпады... Улының күкрәгендә изгә Владимир байрагындагы сурәتكә охшашлы трезубец — өч япыле сәнәк билгесе иде. (Шушындый дәрәжә билгесе славяннарны тәшкил иткән милләتلәрдән бары тик украинлыларга гына бирелә, башка халыкларда изгә Владимир байракта өч япыле сәнәксез — трезубецсыз сурәтләнә икән...)

Мәетләрнең өчесе дә танылды: беренчесе укучы Кондратий Иванович Шух — атаман «Максим-Богдан»; икенчесе Иван Кузьмич Музыка — «Максим-Богдан»

бандасы атаманының урынбасары «Гай»; өченчесе Григорий Игнатьевич Подлесный — «Максим-Богдан» бандасының «Служба безпеки» («Иминлек саклау хезмәте») коменданты «Парадный» булып чыкты.

Мәетләрне тануны башкаручылар НКВДның Рафаловка районы бүлегенә өлкән опервөкиле, дәүләт куркынычсызлыгының кече лейтенанты Трофимов, 203 ОСБның (махсус укчылар батальоны) разведчиклар взводы командиры лейтенант Финкельштейн, 203 ОСБның штаб начальнигы капитан Аристов иде.

Беркетмә хәрби гарнизон торган Рафаловка поселогында төзелде, дип, күрсәтелде.

Ярты гасырдан артык вакыт узса да, үлемгә дучар ителгән атаманның өч япыле сәнәк — трезубецны хәтерләткән маңгай сырлары күз алдымнан китми йөдәтә. Әйтерсәң соң алар маңгаена дошманнары тарафыннан сугылган, жуелмас тамгалар. Ул тамгалар, кара төсләргә өвереләп, тарих өмере белән, «Максим-Богдан» үтерүчеләрнең маңгайларына күчтә түгелме?.. Исәннәр икән, үтерүчеләр көзгеләргә карасыннар, үзләренә йөзләрен күрсеннәр, маңгайлардагы тамгаларны — сырларны күрсеннәр иде: хурлык тамгалары түгелме алар?..

Көтелмәгән корбан

ЛББОМ карыйсың киләме? — дип со-
рады лейтенант Федорчук.

— Нинди альбом?

— Күчермәләре фотога алынган рәсемнәр альбомы.

— Кемнеке?

— Шайтан бөлсен, һәр сурәтнең кырыена ике хәрәф — «НХ» сугылган. Альбом язучы Ярослав Галан кулына төшкән.

Менә бер рәсем. Йорт, каралты-кура яна... Бер читтә кулына ракетница тоткан бер офицер басып тора, янында кызыл погонлы солдатлар. Рәсемнең астына «Ут төртүчеләр» диелгән. Икенче сурәттә: өч кызыл погонлы сугышчы, берсенең кулларында дуңгыз баласы. Монысының астына «Мародерлар» дип язылган. Өченче сурәттә костел гөмбәзе өстендә мөһабәт төре тотып баскан «Имансызлар». Бульбашларның бинага трезубец куюларын тасвирлаган рәсем исә «Көрәшчеләр» дип исемләнгән. Янә бер сурәт: «Инану». Өй эче, түргә карт белән карчык Степан

белән китә. Батальон Керчень бугазындагы Таманьга таба чигенергә мөжбүр була. Һәм тулысынча дип әйтерлек тар-мар ителә. Сугыш өермәләреннән исән-сау котылган Теодор Оберлендер соңыннан профессор-доктор дәрәжәсенә күтәреләп, Боннда министр вазифаларын башкара. 1960 елның апрел ахырларында «Нахтигаль» вә «Бергман»ның элекке-

ге командирына карата ул чактагы ГДРның Югары Суды тарафыннан хо-
кем процессы оештырыла. Роман Шу-
хевичның язмышы исә мөгълүм түгел.

* * *

Ровно һәм Волин төбөгөндә, край
проводыннан тыш группаларда, округ-
ларда Чупринка житәкчеләгендә ун-
нарча сотнялар, куреньнар һәм рой-
лар хәрәкәт итә. Башкомандующий

янында Степан Бандерадан кала
украина милләтчеләренә икенче жи-
тәкчәсе, «Басмач» кушаматлы Ярос-
лав Семенович Стецько өч көн була,
аннары Мюнхенга китә. Ярослав Сте-
цько озак еллар Украина милләтчелә-
ре оешмаларының чит илләрдәге ча-
стыләрә (Заграничные части организа-
ции украинских националистов ЗЧ
ОУН) житәкчәсе булып тора. Башла-

Бандера һәм аның хатыны Ярослава Опаровская портретларын элэләр, остәлдә Тарас Боровец — «Бульба», Ярослав Стецько һәм аның хатыны Слава Стецько сурәтләре, ә идәндә В. И. Ленин һәм И. В. Сталин портретлары аунап ята...

— Рәсемнәрдәге «НХ» инициалларына игътибар ит, — диде лейтенант. — Конбатыш Украинада әнә нинди милли рәссам яши икән. Тик кем икән ул «НХ»? Эзләп табасы да якты донъяга чыгарасы иде үзен. Нигә әле ул идән астында ижат итеп ята? Рәссам очен яктылык кирәк. Күрчә, энкаведистларны мародерлыкта, имансызлыкта гаепли. Бик зур гаеп бу. Дингә дә каршы без, кызыл погонлылар трезубецны костел гөмбәзеннән каералар... Конбатыш Украина халкына азатлык, бәйсезлек, мостөкыйльлек, хәбәрдарлык алып килүчеләр дә Ленин белән Сталин түгел, ә Степан Бандера, Тарас Боровец-«Бульба», Ярослав Стецько, панилар Ярослава Опаровская, Слава Стецько икән...

Яшерен радиодепеша алгач, рәссам шунда булырга тиеш дип, бер утарга килеп, махсус эшләнгән тимер таяклар белән абзарда, аранда, келәттә, нәүрәптә, ойнең моржа башында, мич эчендә тентү ясадык, ләкин берни дә тапмадык. Аннары шушы йортта ике сәгатькә якын ял иттек, кайберәүләр йоклап та алды, ә мин хужабикә белән сөйләшеп утырдым. Аның йөзәндә борчылу, хафалану бар иде, ләкин ул моны сиздермәскә тырышты. Ике сәгать биредә булганнан соң: «Жыенырга!» — дигән команда бирелде һәм без — солдатлар, ойдән чыгып киттек. Шул чакта противогазымның онытылып калганын абайладым. Бүем кыска булганга, мин күп вакыт сафның арткы рәтендә йори идем. Шуңардан файдаланып, берәүгә дә сиздерми генә таныш йортка йөгәрдем. Ишекне ачып керсәм, остәл артында түмгәк кебек бер адәм утыра: күн курткадан, бил каешындагы кабурасынан «Браунинг» күренеп тора, остәлдә клише, ватман көгазе, гәзит һәм журнал битләре таралып ята. Кара курткалы кеше брошюрага әнә белән кадап утыра. Ул да, хужабикә дә өйгә керүемне сизми калдылар. Ишеккә юнәлгәндә ир заты мине күреп алды һәм кабурасына үрелде. Минем билемдәге каешта запаллары куелган ике данә кырлы «лимонка», «Ф-1» гранаталары бар иде. Үзем дә сизмәстән, берсен алып югары күтәрдем:

— Тыныч кына утыр, селкенсәң, божраны тартып алам!

— Түргә узып сөйләш, солдат, гранатаң шартласа, өчөбезнең дә көлебез күккә очачак... Утыр, сыйлан, әнә арагы да бар.

— Вакыт тар, мин противогазымны гына алырга кердем, онытканмын.

— Димәк, солдат, синең гәпләшсәң килми.

— Килми шул.

— Ни очен?

— Син без монда чакта качып, яшеренеп яткансың.

— Элеккеге партизан мин.

— Ярый, шулай булсын ди. Нигә көгазьгә әнә белән кадап утырасың?

— Эш юктан, эш...

— Йә миңа әнә кадаган брошюраны бирсәң, йә мин сине үзем белән алып китәм...

— Шикләнесәңме өллә?.. Үземне элеккеге партизан дидем бит инде.

— Чыннан да элеккеге партизан ул. Поляк пан Назар һөнәре белән тегүчә. Партизан булып йөргәндә, землянкада кирәк икән шинелен, фуфайкасын, бүреген, бияләен, кирәк икән, гимнастерка, галифе, пилоткасын да теккән. Сукуыр түгелсәңдер бит син, солдат?.. Беләкләрендә жиңсәләр лабаса. Өстәлдәге көгазь дә, кулындагы брошюра да үзе уйлап тапкан өлгеләр. Күмер дә, карандаш та кирәкми аңа, пан Назар очен иң жайлысы — әнә. Күз нурларын бетереп, шәм яктысында өлгә маташтыра... — диде хатын.

— Бил каешындагы «Браунинг»ны да күрәм. Мин пан Назарны үзем белән алып китәргә тиеш.

— Алайса, син, солдат, пан Назарга үз аякларыңны биреп тор инде. Ике аяксыз ич ул. Үз аяклары түгел, аның култык таяклары да юк, әнә «урман кешеләре» алып киткәннәр. «Бульбаш»ларның да инвалидлары бар икән. Тегүчелек эшен дә бер урында утырып кына башкарырга мәжбүр, бичара.

— Пан Назар, гафу үтенәм сездән. Ә брошюрагызын миңа бирүегезне таләп итәм.

Пан Назар бил каешын ычкындырып, пистолетлы кобураны алды да миңа сузды:

— Шикләнесәң икән, мә, ал... Бел, америка конструкторы Джон Браунинг уйлап тапкан корал булыр бу. Хәер, ул уйлап табучыдан тыш, жир йөзәндә тагы ике мөһһүр Браунинг бар: ирле-хатынлы Браунинглар. Иренәң исемә Роберт, хатыныныкы Элизабет — икесе дә шагыйрьләр. Карап-карап торам да сиңа, минемчә, урыс түгел, азиат син... «Москальләр»не өйтәм, кайдан, ничек жыйганнар шул тиклем азиатны Украина жиренә. «Бульбаш»лар да бармак белән ясалмаган, каты эләгәдәр сез погонлыларга?..

— Тагы бер тапкыр кабатлап сорыйм: кулыңда нинди брошюра ул?

— Браунингларның шигыйрьләр жыентыгы. Инглиз телендә. Берәр шигыйрен тәржемә итеп күрсәтимме?

— Юк, кирәкмәс, икенче вакытта, яме?..

Пистолетлы кобураны бил каешына тактым да өйдән чыгып киттем...

Каршыма ике солдат белән сержант Головач очрады.

— Югалттык сине, — диде Головач. — Көтәбез, юк, көтәбез, юк.

— Противогазымны онытым калдырганмын.

— Тарау кеше син, учитель. Тукта, бил каешың-

рында Степан Бандера һәм Ярослав Стецько торган Украина милләтчеләре Гитлер Германиясенәң Советлар Союзына һөжүм итүен хуллап каршы алалар. 1941 елның июнендә, тантаналы шартларда, Львовта Ярослав Стецько житөкчеләгендә Украина хөкүмәте оештырыла. Украина хөкүмәте исеменнән Я. Стецько Адольф Гитлерга телеграмма юллай: «Галижәнап өфө-

ндәгә, Юлбашчыга һәм рейхсканцлерга. Берлин. Мөхтәрәм галижәнап! Аурупадагы иң зур дошман — Маскәү болшевиэмы белән көрөш кырында батырлык күрсөтүчә данлы жиңүләр яулаган армиягезгә, чын күңелдән рәхмәтләребезне белдерәбез һәм аның белән чиксез горурланабыз. Украина халкы исеменнән һәм аның өле генә азат ителгән Лемберг (Львов) шәһәрә-

ндә оештырылган хөкүмәте исеменнән Сөзгә, иң бөек юлбашчыга, тәмам жиңеп чыгу очен барган көрөштә изге теләкләр телибез. Украина хөкүмәте очен Ярослав Стецько, шеф».

Ярослав Стецько 1912 елны Конбатыш Украинадагы Тернополь өлкәсендә туган. Милләтчелек хәрәкәтен жәелдерү максаты белән, 1937 елга кадәр Польшада яшөгәннән соң, берни-

дагы кобураңда нинди пистолет ул?..

— «Браунинг»...

— Кайдан алдың? «Бульбаш»ны теге доньяга озатыңмы өллө?

— Шулайрак, иптәш сержант...

— Кораллар саныннан юк ителүчеләрнең башы санала. Шушындый приказ бар. Комбриг: «Ниче «бульбат» үтерелде?» — дип, исәп хисапны сорап-санап кына тора. Гарнизонга кайткач, «Браунинг»ыңны штаб начальнигына тапшыр!..

Юк, тапшырмадым мин аны, кеше үтерүче булып саналасым килмәгән иде. Ә бит «НХ» дип, ике хәрәф чокылган пистолет хужасы да исән иде.

«Буйный» кушаматлы милләтче яшәгән бер бункерда шифрлы документлар һәм грипслар табыла. Документлар арасындагы саргайган бер китапчыкны кырыкмаса кырык тапкыр кулында өйләндерә торгач, офицер-чекист аның битләренә игътибар итә һәм ут аша карый: көгәздә энә эзләре!.. Әлеге китапчык украин милләтчеләре проводының код кенәгәсе икәнлеген ачыклана. Өч бүлмәле иркен схронда кораллар, гранаталар, запас азык-төлек, патроннар, шәмнәр, советларга каршы язылган листовкалар, матрицалар, прокламацияләр, график эшләр очен җайланмалар, рәсемнәр табыла. «Зот», «Старый», «Бей» кушаматларын һәм «333» саннарын йөртүче, «НХ» инициаллы рәссам исә, разведчик Нил Хасевич булып чыга.

Хасевич Ровно өлкәсенең Деражин районында 1905 елны дьякон гаиләсендә туган. Ровно гимназиясен тәмамлаган. Унөч яшендә бәхетсезлеккә очрап, аягын өздәрткән. Ровно гимназиясеннән соң ул Варшавадагы сынлы сәнгать академиясендә укыган, шунда Степан Бандера һәм аның хатыны Ярослава Опаровскаялар белән танышкан. Украина милләтчеләренең рәсми рәссамы булу дәрәжәсенә ирешкән. Кореш юлында һәлак булган. Костелда жөзәзаны аның дьякон әтисе укыган.

Ясалып бетмәгән соңгы рәсеме исә әнисенең сурәте булган икән...

Гөнаһсыз кошлар

ОМАНДИР миңа диңгез буена урнашкан балыкчылар посёлогы белән танышып кайтырга кушты. Юлга чыктым. Көне кояшлы, күкләр зәп-зәңгәр. Агачларда кошлар чутылдый. Му-

зыка тавышы ишетелә, күзгә күренмәс җепләрдәй бөтен гөдәне чорнап ала. Мин бер мизгелгә хәрәкәтсез калам. Менә музыкант үзе дә күренде, кулларын да ялтырап торган ак аккордеон. Уйнаган көйгә җырлап та җибәргәч, күңеләм күкнең җиденче катларына күтөрелде. Җырлавыннан туктагач, аккордеончы миңа зәп-зәңгәр йомырка сузды:

— Солдаттан — солдатка... Бүген пасха, төңре ризыгыннан авыз ит. Күзләреңнән күрәм, син яхшы күңелле кеше булса кирәк... Мин солдатны, Берлинга керер алдыннан, ялга җибәрделәр. Сугыш кырыннан каты яралы генералны алып чыктым. Өч көннән частка китәм... Үзем уйныйм, үзем җырлыйм... Кайгылы бәндә мин, бердөнбер кызымны кулга алганнар... Үзләрен диңгез юлы белән җөһәннәм ягына озатасылары икән... Аккордеоны шәп, сугыш ганимәте... Йө, хуш, синең үз юлың, минем үз юлым, кызымның да шулай...

Солдат уйный-җырлый күздән югалды. Ә мин анда сугылдым, монда сугылдым: һәркайда бер үк хәл иде: ишекләргә такталар сугылган — магазинда да, мәктәптә дә, клубта да... Йөри, сорапша торгач, шунысы ачыкланды: биредә Советлар властеның исе дә юк икән. Халык белән урмандагы милләтчеләр житәкчелек итә икән. Поселок кырыена килеп чыккач, диңгез ярындагы бер чатырны күрүп алдым. «Чөгәннәр белән бер туйганчы сөйләшмәк өле», — дип, йомшак карга бата-бата чатырга якынлаштым.

— Тукта! Син кем? — диде кинәт сакчы милиционер.

— Солдат.

— Алай икән, уз!.. Нишләп йорисең? — дип сорады милиционер.

— Менә бу җирләр белән танышырга чыктым өле. Чөгәннәрне саклайсыңмы өллө?

— Чөгәннәрне түгел, милләтчеләрнең тоньяк районнарга озатылачак гаиләләрен саклайм: хатын-кызлары, сеңелләре, бала-чагалары...

— Ә ир-атлары кайда?

— Шайтаным белсен аларны, йө урманнардадыр, йө идән асларында яшеренеп ята торганнардыр.

— Милләтчеләр үтереп китүдән курыкмыйсыңмы? Япа-ялгызың бит...

— Бүредән курыксаң, урманга бармыйсың инде, мин — милиционер.

— Кайдан син үзең?

— Горькийдан, элек Нижний Новгород дип аталган шөһәрдән. Милиция мәктәбен тәмамлагач, шушы каһәр суккан якка эләктем.

— Әйбәт түлиләрдер?

— Минем айлык хезмәт хақына ике күн чабата сатып алып була. Күннән үрелгән чабата модада монда. Урмандагылар да шуны кияләр. Бу пост тиздән солдатлар карамагына тапшырылачак. Без — милиционерлар, авылларны советлаштыру, колхозлаштыру

кадәр вакыт Германиядә, Австриядә, Италиядә була. 1940 елны Германиядә төплөнәп кала. Югарыда әйтелгәнчә, 1941 елны ул, Львовта, «Украина мөстәкыйль хөкүмәте» башлыгы дип игълан ителә. Сугыш елларында «абвер» консультанты була. 1940. елдан 1959 елга кадәр «Халыкларның большевикларга каршы блогы» («Антибольшевистский блок народов» — АБН) Үзек

Комитеты рәисе эшен башкара. 1959 елдан 1986 елга кадәр ул 34 ОУНның Үзек Проводы белән житәкчелек итә.

34 ОУНның «СБ» референты Иван Кашуба 1919 елны Станислав (Ивано-Франковский) өлкәсендә туган. Мюнхендә яши. Аның урынбасары Үзек Провод өгъзасы Илья Дмитрив 1906 елны Львов өлкәсендә туган. Кушаматы — «Рубижный». Ул Британиядәге

Украиннар Союзы («Союз Украинцев Британии» — СУБ) башлыгы. Владимир Мазур 1924 елны Сумски өлкәсендә туган, АКШтагы Питсбург шөһәрендә яши. 34 ОУНның финанс эшчәнлеген өчен җавап бирә. Теодозий Буйняк 1927 елны туган, Украина азатлыгы лигасы башлыгы. Канадада яши. Степан Мудрик 1919 елны Львов өлкәсендә туган. Кушаматы «Мечник». 34

белән шогыльләнәчәкбез. Кем белә, бәлки сиңа да шушы постта торырга туры килер әле... Болай тыныч монда, шулай да палаткада яшәүчеләрнең этләр хәлендә яшәүләрен күреп йөрәк өрни. Икмәккә түгел, суга да мохтаж бит алар. Ә менә бер чибәр туташ ачлык игълан иткән... Күрәсең киләме, палаткага керергә рөхсәт итәм.

— Кирәкмәс.

— Ихтыярың... Син үзең кайсы яктан?

— Чувашиядән.

— Чувашка бер дә ошамагансың бит.

— Саф татар мин, өти-әнием Мөхәммәт динен то-
та...

Аккордеон аһәңнәрен ишетеп икебез дә сүзсез калдык...

— Таныш моңнар,—диде милиционер.—Аккордеончыны өйтәм, әллә көй уйный-уйный, әллә милләте турында уйлый-уйлый саташкан. Сугыш беткәнгә өч ел, ө ул: «Берлинга керер алдыннан, ялга жибәрделәр, сугыш кырыннан каты яралы генералны алып чыктым, өч көннән частька китәм, кызымны кулга алганнар, диңгез юлы белән жәһәннәм ягына озатчаклар», дип сөйләп йөри...

— Миңа да шулай дип өйтте.

— Кайчан күрдең әле син аны?

— Баярак урамда очрады, пасха белән котлап йомырка да бирде.

— Аның өчен һәр якшәмбе пасха.

— Ә нигә якшәмбе, бүтән көн түгел?

— Һәр якшәмбедә үз кызы дип йөргән күзәл туташны күрергә бирегә килә ул, аңа багышлап көй уйный, жыр жырлый...

Милиционерның юравы рас булып чыкты. Өч көннән соң аның урынына мин сакка бастым. Сыйнфый дошманнар дигәннәре өбиләр, апалар, сеңелләр, балалар иде. Ир жөнәсеннән ник берәү булсын. Сак астында торучылар белән аралашу тыелганга, алар белән ләм-мим сүз алышмыйм. Хәер, чатырдагыларның да минем белән сүз куертасы килеп тормый, күрәм, сизәм, алар миңа кырын карыйлар. Уяулыгыңны югалтсаң, башыңны жуың да ихтимал. Үзләре гел казан тирәсендә кайнашалар: аш пешерәләрме, чөй кайнаталармы, әллә сихерчелек белән маташалармы,

шайтан белсен. Мине үзләреннән бигрәк, өнә шул корымлы казаннары кызыксындыра. Ничек тамак туйдыралар алар, нәрсә эчәләр: чөйме, үләнме—билгесез... Сорасаң да өйтмәсләр иде. Йөзләре, күзләре, үз-үзләрен тотышлары шуны сөйли. Безнең халык жыр ярата дигән иде аккордеончы. Ләкин бер дә жырларга жөнәнгән халыкка охшамаган. Бәлки жырларендә безнең шикелле чакырылмаган кунаклар хужа булгангадыр?..

«Өч көннән частька китәм» дигән аккордеончы өч ай үтсә дә чатыр тирәсендә йөри бирде. Һәр көн диярлек кызың хәл-әхвәлен бөйне-бөйне сораша. Күрәсең, аның өчен алланың һәр бирмеш көне якшәмбегә өверелгән, дөресрәгә якшәмбе булып тоела иде бугай. Жырлый башласа, гүяки, диңгез дә аңа кушыла. Аккордеон тавышлары белән бергә диңгез кошларының авазлары ишетелгәндәй була. Диңгез ярындагы ак чатыр да авыр яралы мәһабәт бер аккошны хәтерләтә иде. Өйтерсең аңар кемдер аткан да, гөнаһсыз кош биектән, зәңгәр күктән жиргә кадалып төшкән һәм хәрәкәтсез калган. Хәер, Балтыйк диңгезе буендагы Эстляндия үзе дә каты яралы аккош хәлендә, кан эчендә иде...

Чатырдагыларны мин август ахырларына кадәр сакладым. Аннары кинәт юкка чыктылар, жыр йоткан диярсең... Бөләкөй Эстляндия жирен аркалыга-буйга йөрөп чыккач, яңадан чатыр урнашкан диңгез ярына өйләнөп кайттык. Биредә кабат таныш милиционерны очраттым. Ул миңа музыкантның чатырдагыларны, шул исәптән, теленнән төшмөгән кызы да жылкылап көймәдә диңгезгә алып качуын өйтте. «Диңгез юлы белән саташулары тикмөгә генә булмаган икән»,—диде ул.

Мин, кирза итекләрем белән, суга кереп киттем, гөнаһларымны юасым, билгесез югалучылардан алар иштерлек итеп кычкырып гафу үтенәсем килде. Ләкин, мылтыклы кешеләр миңа текәлеп карап торганда, сүзләремне кычкырып өйтә алмадым. Шулай да, судан чыккач, винтовка белән патронтажны куеп, ком өстендә аунадым. Чистарыр, пакьләнер өчен жыр өстендә аунаган ат шикелле... Хәер, минем өчен суы да, комы да бер иде инде...

ОУІның «СБ» житекчесе. Мюнхендә яши. Емельян Коваль 1920 елны Станислав (Ивано-Франковский) өлкәсендә туган. Украина яшьләре союзы (СУМ) житекчесе. Бельгиядә яши.

Бандерачылар, мелниковчылар, «бульбашлар» бергәлеп «Халыкларның большевикларга каршы блогын» (АБН) оештыралар. АБН Үзәк Комитеты Рейсе-Президенты итеп, ирә Ярослав

лав үлгәннән соң, аның хатыны, АБНның элеккеге кассиршасы Ярославна Стецько сайлана.

* * *

1987 елның октябрендә АКШта, илнең президенты Р. Рейган булышлыгында Украина милләтчеләренәң жидөңчә мәжлесе (великий сбор) уздырылды.

НӨКТӨЛӨР

Тугры дус шул кешедер: гаебеңне күрсө, аны яшерер, бер һөнәреңне күрсө, адәмиңгә аны уи һөнәр итеп күрсәтер, әгәр сиңа яхшылык кылса, сиңе бурычлы дин санамас, онытыр. Әгәр сиңнән файда күрсө, һич онытмас,—әгәр сиңең тарафтан хата китсә, күңеле калмас, гозер кылсаң — кабул итәр.

Батыр кешенең батырлыгы сугыш көнендә беленәдер. Тугрылык вә вөждән иясеңең һамусы сату-алуда беленәдер. Хатын вә баланың итагате фәкыйрь вә авыру вакытта беленәдер. Дусның чын дуслыгы казалы, җәфалы һәм кайгылы чакта беленәдер.

Авыру кеше терелеп җитмиңә төгамнән ләззәт тапмас, адәм дошманнан имин булмаса иркен сулу ала алмас, тынычлык тапмас.

Дошман хәйлә белән эш кыла алмаса, дуслык жебен селкетер, дус булган булып, шундый эшләр кылыр ки — аны бер дошман да кылмас.

Акыллы кеше шулдыр: барча халык аңа дошманлык кылса да, ул һичкемгә дошманлык кылмас.

Кем дә кем ачы сүзле, чытык йөзле, яман холькы булса, барча кеше аны дошман тотар, ә инде кем ялган сөйләмәсә, вәгъдәгә хилафлык кылмаса һәм кешене рәнҗетмәсә — аны һәркем дус тотар.

Дусның кайберсе төгам шикелледер: төгам һәрвакыт кирәк булган шикелле, мондый дус та һәрвакыт кирәк булыр. Дусның кайберсе дәва шикелледер: дәва кайвакыт кына кирәк булган кебек, мондый дус та кайвакытта гына кирәк булыр.

Нөктөләрне НӨЖИП ИСМӨГЫЙЛЬ-НӨКЪ-КАШ өзерләде.

Чуерташка басып, йөгәрә-йөгәрә,
 Агып бара чишмә,
 Челтер-челтер...
 — Зәңгәр ташка баскан якты чишмә,
 Бу жырыңны сөйгәнәмә житкер...
 Чуерташка басып, йөгәрә-йөгәрә,
 Агып бара чишмә,
 Челтер-челтер...
 — Ак ташларга баскан якты чишмә,
 Бу жырыңны өниемә житкер...
 Чуерташка басып, йөгәрә-йөгәрә,
 Агып бара чишмә,
 Челтер-челтер...
 — Яшел ташка баскан якты чишмә,
 Бу жырыңны милләтемә житкер!..
 Чуерташка басып, йөгәрә-йөгәрә,
 Агып бара чишмә,
 Челтер-челтер...
 — Кызыл ташка баскан якты чишмә,
 Бу жырыңны туган илгә житкер...
 Чуерташка басып, йөгәрә-йөгәрә,
 Агып бара чишмә,
 Челтер-челтер...
 — Жырларыңны халык күңеленә
 Чишмәләре — шагыйрьләргә житкер...

Су өстенә яфрак тамган вакыт

Су өстенә тып-тын яфрак тама,
 Сары моңга чумган саралан...
 ...«Таш елга»га ятып суын эчтем,
 Миләш яфракларын аралап...

Миләш тамган сулар өче икән,
 Беренче кат моны тоямын.
 ...Мин үзем дә козге урман кебек:
 Әкрән генә яфрак коямын...

Көннәр, айлар кала яфрак булып,
 Коелганны булмый туктатып...
 ...Гомер елгасының өсләренә
 Еллар коела,
 Еллар тып та тып...

Сары урман,
 Суда сары яфрак.
 Сары комлы яры инешнең.
 Гомер узу сары сагыш, диләр,
 Моңың белән, юк, мин килешмим!..

Мин вожданны уяу саклар өчен,
 Жаннны сафлар өчен уйланам...
 ...Үзеңнән соң бер моң калдырырга
 Килә бит ул кеше доньяга...

Су өстенә яфрак тамган вакыт —
 Чиста вакыт, елга бер килә...
 Моңсыз узган мизгелләргә уйлап
 Бер елым мин шунда, бер көләм...

...Су өстенә тып-тын яфрак тама,
 Сары моңга чумган саралан...
 «Таш елга»ның өче суын эчтем,
 Миләш яфракларын аралап...

Ява томан, савылып кына ява,
 Су өстенә ятып тибрәлә...
 Жиргә салкын бәргән бугай, өнә,
 Борчек-бизрек булып тир бәрә...
 Бөтен тирә күзнә каплап торган
 Сөрлө эңгәр белән уралган...
 Көз-сылуның якты бизәкләре
 Әсир бүген салкын томанда...
 Шушы вакыт бер хозурлык аша,
 Бер серпелек аша үз кебек.
 Кояш карый томан ертыгыннан
 Өйтеләсе килгән сүз кебек...
 ...Узган елларның да томаннары
 Күңелләргә шулай серләде.
 Томан артындагы кояш кебек
 Ерак иде аның серләре.
 Өйтеләсе сүзләр өйтәлмәде,
 Томан сарган донья тар иде...
 Ө бар иде, өйтеп булмаганда
 Туры өйтүчеләр бар иде.
 Ө без өйтәлмәдик.
 Бар иде бит
 Утлы уйлар жанда көйрәгән...
 ...Узып бара томан сызылып кына,
 Итәкләре жирдән сөйрәлә...
 Шәүлә булып һаман сөйрәлә...

Мөхәммәт ШӘЙХИ

Казлар каңгылдаша

Кыйгак-кыйгак казлар каңгылдаша.
 Су өсләре инде боз сарган.
 Ахак булып яна кызыл таплар
 Бәке читеңдәге ак карда...
 ...Каз өмәсе гөрли хәтеремдә,
 һаваларда коймак исләре...
 Жырга-моңга коена микән һаман
 Элеккечә авыл кичләре...
 Каз өмәсе — авыл өчен бәйрәм,
 Каз бөлеше мичтә пешәдер...
 Казлар кебек тезелешеп кенә
 Каз юарга кызлар төшәдер...
 Каз ашлары, кичке аулак өйләр —
 Күңелемдә мәңгә калганнар...
 Каз өмәсе елга тик бер була...
 Тукта, хыял, тукта, алданма!
 Бу бит хәтер, хәтер генә бары —
 Еракларда йори уйларым...
 Ак тынлыкта инеш тугайлары,
 Уйга чумган инеш буйлары...
 Иске клуб болдырына басып
 Өч-дүрт малай тора эш юктан.
 Ө күзләре офык читеңдәге
 Сары төскә чумган бушлыкта...
 ...Кыйгак-кыйгак каңгылдаша казлар.
 Су өсләрен инде боз сарган.
 Инеш буйларыннан атлап уздым,
 Эз калдырып чиста ак карда...

Тимучинның өйләнүе, аның дөньяга карашы

РУХИ яктан да олгереп житкөн Тимучин өйләнергә карар кыла. Кайчандыр өтисе Исүкәй батыр белән кыз ярәшеп қайткан иделәр бит, аннан соң инде күпме сулар акты, нинди генә вакыйгалар булып узмады, әмма Тимучин биргән сүзенә тугры кала. Энекәшләрен алып ул Борте чибәркәй катына китә. Бу дөньялыкта чәчә чәчкә бәйләнгән егет белән кыз ниятләп өйләнешәләр. Туй бүлгә итеп көләш Тимучинның иңенә кеш тиресеннән тегелгән, елкылдап торган затлы тун сала. Ярлы егеткә бу гажәеп зур байлык тоела.

Үз заманында өтисе белән туганлашкан Тугры хан бар бит өле. Аңа буйсынган ырулар Тул елгасы үзәнлеген биләп торалар. Кераит кабиләләренең көчле хөкемдары Тугры ханны Тимучинның искә төшерүе юкка түгел. Энекәшләре озатуында ул жәйләүгә килеп ханга баш ора. Өтисе Исүкәй батыр белән аның кайчандыр туганлашуын искә төшерә һәм шуның хөрмәтенә үзен Тугры ханның улы итеп санарга ризалык ала. Соңыннан инде, монгол гадәте буенча, көләше кулыннан алган теге кеш тунын ханга бүлөк итә.

Тугры хан яшь егетнең игътибарлы һәм юмарт икәнән күрәп бик канәгать кала. Тимучинның өтисе урынына калырга ризалык бирә, кыен хәлләргә тарыганда ярдәм кулы сузачагын өйтә. Шундый көчле яклаучысына аркаланып Тимучин, өтисе үлгәннән соң, таралып-чәчелгән ыру кешеләрен әкрәнләп жыя башлый.

Кыз куенында Тимучин озак рәхәт чигә алмый, төньякның меркит ыруынан аның жәйләвенә басып керәләр. Унсигез ел элек Исүкәй батыр ул ыруга яу чабып, Айлын экене (Тимучинның өнисен) әсирлеккә алып кайткан иде. Үч онытылмаган, меркитлар көтмөгәндә бәрәп керәләр, Тимучин үзе чак кына әсирлеккә төшми кала, ө менә хатыны Борте яучабарлар кулына элгә. Бераз вакыттан соң Тимучин аны Тугры хан ярдәме белән әсирлектән йолып ала. Ләкин... Бортедән туган берейчә улы Жучиның төгаен генә үзенекеме икәнлегенә аңарда шикләнү кала, әмма ул барыбер төгә хатыны Бортега карата гомер буена мәрхәмәтле була, аңа карата чын күңелдән бирелгәнлек хисен беркайчан да сүндерми. Тимучинның башка хатыннарыннан да балалары була, әмма нәкъ менә Бортедән туган уллары аның тарихи гомерендә алыштыргысыз юлдаш булалар. Г. Ләм фикеренчә, калган балалары аның «елъязма өчен буш исемнәр генә».

Алда әйтелгәнчә, Цзинь дәүләте үзенең күчмә ырулардан торган күршеләрен бер-берсе арасына «ут жибәрәп» котырта, узара талаштырып көчсезләндерә тора. Шундый бер чор житә, төньяк-көнбатышта яшәүче, заманында кодрәткә ия татарлар сизелерлек дәрәжәдә йомшый башлыйлар, моңа ирешкән Цзинь императоры татарларны төмам тар-мар итү өчен вакыт житкәнән аңдый. Бу максатын тормышка ашыру өчен ул ярдәм итүен үтенеп Тугры ханга мөрәжәгать итә. Цзиньлеләр фронт буйлап татарларга һөжүм иткән чакта Тугры хан аларның тылына төшәргә тиеш була.

Өтисен үтергән татарлардан үч алырга форсат чыгуын төшенеп алган Тимучин Тугры ханны цзиньлеләр белән килешергә чакыра, үзе кераитлар белән союзга керергә мөжбүр була.

Шулай итеп татарларны кырып салалар, юлбашчыларын кулга алып юк итәләр. Бу кабилә, азатлыгын жуеп, монгол кавемнәре тарафыннан бүлгәленә. Татарлар инде хөзәр мәңгегә монголлар кул астына элгәләр һәм соңырак Батый гаскәрләре белән Русиягә кадәр килеп житәләр. «Татар золымы», «татар явы» дигән хөтәр сүзләр өнә шул чорда телгә керә.

ЧЫНГЫЗ ХАН — БӨЕК ЖИҢАНГИР*

* Дәвами. Башы 6 нчы санда.

Тимучинның беренче хәрби-сугышчан уңышы итеп аның дошман тылына яшерен разведкага барып, ботенесен дә жентеклөп ойрөнеп кайтуын мисалга китерергә мөмкин. Монголлар килчәк сугыш-яуларында нәкъ менә алдан разведка ясау аркасында жиңүгә икеләтә тизрәк ирешәләр.

Татарларны жиңгөннән соң Цзинь императоры тарафыннан Тугры ханга Ван-хан дигән титул бирелә. Цзинь министры Чинсән Тимучинга «Чжаохури» дигән дәрәжә бирә (чик буеның тулы вәкаләтле дала комиссары). Тимучин үз остеннән Цзинь императорының сюзерен хакимлеген тойса да, сәясәт барышын алдан күрү сәләтенә ия буларак, хәзергә канәгать кала. Беренчедән, ул көчле өмиргә ярдәм күрсәтте, икенчедән, мәкерле дошманнары юк ителде.

Татарларга поход вакытында Тимучин төрле гаскәр башлыклары белән таныша, сугышчылары аз санлы булса да, хәрби осталыгын да күрсәтә. Шул вакытта ул балачак дустаны Жамуганы очрата. Малай чакта ук алар бер-берсе белән туганлашкан булалар. Шушы күрешүдән соң инде дуслыкны ныгытырга, бер жәйләүдә яшәргә булалар.

Шулай итеп, дустаны белән күп әңгәмәләр үткәрә, монголларның югары катлавы белән аралаша торгач, Тимучинның доньяга карашы төмәм житлөгә. Жамуга гади халык язмышы белән күбрәк кызыксынса, самими идеяләр белән янса, Тимучин исә, буйсындыручан холыклы буларак, тормышта югарырак баскычка менүне, монголлар арасында хакими дәрәжәгә ирешүне үз алдына максат итеп куя. Иң көчле кешеләрне туплап, килчәктә зур жиңүләргә ирешү, халкын данлау, атаклы Кабул һәм Хатула ханнарның эшен дәвам итү — Тимучинның тайпылышсыз хыялы була. Әлбәттә, бу хыял аңарда кинәт кенә тумый, әллә кайчаннан инде күңел түрәдә талпынып йөргән була.

Тимучин бик диндар кеше була, Мөңгә Күк-Төңрәнең язмышны алдан билгеләп куясына нык ышана. Өнә бит ул бу тормышта инде ике мәртәбә мөгжиза белән генә исән калды. Төкәдирнең аңа тылсымлы бармагын изәвеннән түгелмени бу! Беренче тапкыр ул тайчыутлар өсирлегеннән котылды, икенче тапкыр меркитлар жәйләүгә һөжүм иткәндә чак качып олгерде. Ул чакта Тимучин атка атланып, Борхан-Халдан тавына жилдереп менде дә чаукалыкка яшеренде. Өч йөз жайдак аны куа килеп эзләп карадылар. Хөвөф-хөтәр беткәч, Тимучин тугыз мәртәбә тезләнеп Мөңгә Күк-Төңрәгә коткарган өчен чиксез рәхмәтен белдерде. Коткаручысы буларак, бу тауны ул үзенең доньялыктагы соңгы ноктасы, күмелү урыны дип сайлый һәм аның васыяте шулай үтәлә дә.

Чыңгыз ханның «Хикмәтле сүзләр»ендә, VI бүлектә, аның өченче мәртәбә ничек үлемнән котылуы хақында төфсилләп сөйләнелә... «Әле мин төхеткә утырганчы, — диелә анда үз исемнән, — бервакыт юлдан ялгызым гына барам, тар гына урында яшеренеп торган ниндидер адәмнәр мине үтерергә жыенып көтеп яталар икән. Мин алар турына килеп житкәч кылычымны суырып алдым да һөжүмгә ташландым. Алар ук яудыра башладылар. Өмма укларның берсе дә миңа тимәде. Мин алты адәмне дә кылыч белән турап чыктым да юлымны дәвам иттем».

Монгол халкы арасында үзенең данлы үткәннән, батырларын сагыну, якин арада кодрәтле юлбашчы пәйда булып, өлгә шөһрәтле исемне яңадан кайтарачагына ышаныч бик көчле тамыр жәя. Дала киңлекләренә таралган бу фикер, әлбәттә, Тимучин колагына да килеп ирешә һәм ул нәкъ менә үзенең Төңре тарафыннан алдан ук билгеләнгән зат икәннән көннән-көн ныграк ышана бара. Алдан күрүчәнлеген көрәштәше Мөкали (соңыннан атаклы өмир) Тимучинга мондый мөгһнәдә житкәрә:

«Менә син татарларны жиңү хөрмәтенә бу киң ябалдашлы агач астында Жамуга белән мәжлес кордың, монгол ыруының соңгы ханы Котула да шулай күңел ачкан, аның кодрәте шуннан соң татарлар тарафыннан сындырылган. Өмма Мөңгә Күк-Төңре монгол ыруында туган иң сөеклесен беркайчан да ташламый, чөнки ул тумышы белән Күктән. Монгол кавеменнән тагын бер тиңдөшсез батыр чыгып кодрәтле хан булырга тиеш. Ул инде дошманнардан үч алып, монгол токымын бер йодрыкка жыячак. Ул хан Тимучин булачак, әйе, Мөкали Мөңгә Күк-Төңрәнең алдан шундый юл сызганын күрә; бу турыда инде хәбәр таралган, күпне күргән аксакаллар да шулай сөйли. Мөңгә Күк-Төңре ярдәме белән Тимучин хан булачак һәм халыкны данга күмәчөк. Әйдә, яула бу доньяны!»

Мондый үгет-нәсихәтләрне Тимучинның күңел тавышы да раслап тора. Әйе, әйе, нәкъ менә ул Күк өмере буенча монгол халкын моңарчы күрелмәгән дан биеклегенә меңгерергә тиеш.

Күргәнебезчә, бу чорда монгол жәмгыятендә бөек юлбашчы, гаскәр башлыгы доньяга килүгә табигый шартлар туа. Бөекләр тарихын актарып карасаң, ботенесенәң дә донья иярәне утыру мәлләре охшаш шартларга туры килә. Француз революциясе Наполеонны бирде. Кайсы бөек шәхес халкының теләк-омтылышын үз вакытында тоеп, күтөрөп ала, шул милләтне үз артыннан ияртә ала. Даһиниң доньяга килүе милләтнең рухи һәм матди кодрәте кайнап тупланган мизгелгә туры килә. һәм бу кодрәт доньяга йө акыл нуры чәчә, яисә таулар күчәрә.

Шушундый ныклы карашка ия булган Тимучин демократик идея яклы Жамуга белән, әлбәттә, килешә алмый. Аларның юллары аерыла. Монгол тарихындагы бу мөһим факт «Чыңгыз хан турында хикәят»тә болайрак сурәтләнә:

«Тимучин белән Жамуга үз көтүлекләренә яңа урын сайлыйлар. Шулчак Жамуга болай ди: «Әгәр без тау итөгәнә урнашсак, ат көтүчеләр юртага якин булачак, ә инде су буеннан

урын алсак, көжө белөн сарык көтүчелөр ризыкка якын булачак». Тимучин аның бу сүзлөрөнөң асылын үз туганнары белөн берлектө болайрак ачыклай: «ат көтүчелөр» диген мәгънө артында Жамуга байларны, табун тотучы югары катлау, дала аксоякларен күздө тота, ө инде «көжө, сарык көтүчелөр» дип ул «карачы» — үз йөрөгө һәм күңелә белөн тартылган гади халыкны мисалга ала. Шушы сөйлөшүдөн соң Тимучин дустаны Жамуга белөн араны мәңгегә өзөргә була һәм үзенең көтүлеген тауларга таба алып китә».

Бу аерылышу монгол ыруларының үз башлыклары белөн капма-каршы лагерьга аерылуына хәбәр булып тора. Тимучинга үз кешеләре белөн башлыklar, аксояклар агыла. Алар арасында хәтта шөһрәтлө Кабул хан нәселә дә була. Монголларның соңгы ханы, атаклы Котула ханның улы Алтын да килә. Алар баерак булсалар да Тимучинны үзлөрөнөң юлбашчысы итеп танылар. Тимучин йөзөндә алар чын мәгънәсендә дала батырын күрәләр; өнө бит ул нинди баһадир гөүдәлө, горур кыяфәтлө; гайрәтә ташып торган бу шәхесне Мәңгә Күк-Төңрә һәрчак үз канаты астында тотачак. Тимучин телгә дә оста була, монголларның «Серлө хикәят»ендә әйтелгәнчә, сүз кодрәтә белөн ул кешеләрнең йөрөкләрендә ялгын тергезә белгән.

Шулай да Жамуга белөн араны өзү Тимучинга жиңел генә бирелми. Иске дус тора-бара явыз дошманга өверелә. Акылы ташып торган Жамуга фикергә, ышандыру көченә ия була. Күп кенә кабилә башлыкларын ул Тимучинга каршы котырта, соңрак хәтта шундый эш йөртеп Тимучин белөн Ван-хан арасында да укын булдыра.

Баштарак алар арасында бердәмлек саклана өлө. Тимучинга көнчыгыш күршеләре, көчлө дошман — тайчыутлардан саклану өчен бу кирәк була. Әлегә чорда инде Тимучин кул астына 13 «күрөн»нән (меңер кеше) торган унөч меңлек гаскәр туплай. «Күрөн» ул түгөрөк, божра дигәнне аңлата. Борынгыдан ук монгол кабиләләре күченеп утырган вакытта кибиткаларын түгөрөк буенча урнаштырганнар, ө үзөктө юлбашчы юртасы торган, аның байрагы күтөрелгән. Мондый күрөн кинөт һөжүм иткөн дошманнан саклану чарасы буларак та, юлбашчыны үзөктө хөвөф-хәтөрдөн куркынычсыз урында тоту өчен дә уңай шартлар тудырган. Тимучин гаскәрендә 13 күрөн башында да тугандаш кабиләдән бик ышанычлы кешеләр торган.

Тайчыут халкы, монголлар ягыннан яшенлө болытлар куерганны сизенеп, алдан үзө һөжүмгә ташлана. Тимучин ыруы жөйлөүдөн кышкы көтүлекләргә күчкөн вакытта тайчыутлар юлбашчысы Торгытай жиңүгә атлыгып торган 30 күрөн, ягъни, 30000 атлы сугышчыдан торган яу белөн ябырылып килә. Ул якта гаскәрнең рухы булып Тимучинның элеккегә дустаны Жамуга да килә.

Әмма бу һөжүм Тимучинны ул кадәр үк көтелмөгән чарасызлыкта калдырмый, чөнки сак-күзөтүчеләр чирү офыкта күренүгә үк хәбәр итеп өлгереләр. Тимучин гаскәре белөн тайчыутлар арасындагы орыш шул эпоханың күчмө халыкларындагы хәрби сәнгатьнең нинди үсешкә ирешкөнөн бөялөү ягыннан өһәмиятлө. Г. Ләм китабында бу тәфсиллөп язылган.

Сугышчан рәтнең уң флангын Тимучин жайдаklar үтеп керә алмаслык урманга тери, сул якны — «вагенбург»ка, ягъни, кибиткалар, йөк арбалары тупланган урынга (гаскәр поход вакытында гаилә һәм өйберләр төяү өчен шундый йөк арбалары ала. Алар ике төгөрмөчлө булып, таулы урыннарда да, комлы чүллөрдән дә жиңел үтөргә яраклаштырылган). Оборона тотуны ир-егетләр түгел, ө яшүсмерләр, ук-жөя белөн коралланган хатын-кызлар тәэмин итә. «Вагенбург» эчендә инде мал-туар, азык-төлек, өйберләр урнаштырыла.

Дошман, сан ягыннан караганда, Тимучин гаскәрләрөннән ике, ике ярым тапкыр күбрөк була. Тайчыутлыларның алдагы эскадронының (ике рәтә дә) атлары да, сугышчылары да авыр калканнар белөн ышыкланып килеләр. Мөнө алар килеп житерөк туктап калалар, һәм арадан жиңел жайдакларны алга чыгаралар. Ук һәм жөя, кыска саплы сөңгө белөн коралланган, тыгыз күннөн эшлөнгөн күкрөкчө кигән яугирләр Тимучин гаскәре каршында өлгыр атларын биетеп, ара-тирө ук атып, сөңгө очырып, бер «уйнап» алалар.

Баштанаяк коралланган Тимучин гаскәре тайчыутларны мөгөздөн ясалган тыгыз жөяләрөн тартып, ук яңгыры белөн каршы ала. Бу яңгырга чыдый алмыйча тайчыутлыларның жиңел атлылары чигенө башлай, алар авыр эскадрон рәтә арасына кереп күмөлүгә, ачык калган фронт һөжүмгә күчө. Шул мөлдө Тимучин да ун шеренгага бүлөнгөн эскадронына өмер бирө. Көчләр тигезсез булса да (13 күрөнгә каршы 30 күрөн), гаярь Тимучин сугышчылары дошманның беренчө рәтләрә атакасын туктатуга ирешеләр. Шул арада Тимучин фронтны жимереп кергөн авыр эскадронны дошманның жиңел атлы гаскәрен тар-мар итүгә ташлай. Тугыз чуклы байрак астына берлөшкөн яугирләр, кыргый жан авазы чыгарып, алга ыргылалар һәм кул сугышына күчеләр. Жөяләр зыңлап тартыла, зөһөр сызгырып уклар оча, ара якынаеп, бер-берсенөң бугазына үрелгөн кул сугышына тотынгач, кыска, көкрө кылычлар телгә килө. Аркан яисө ыргак белөн иярдөн тартып төшерелгөн сугышчыларның гөүдөләрә төгөри. Дала өстен кылыч чыңы, ат кешнөвө, ыңгырашу авазлары, тузан катыш кан исе баса. Бу мөхшөр офыкта канлы кояш баеп, караңгы тошкөнчө дөвам итө. Аннары тынлык иңө... Тимучин сугышчылары жиңү шатлыгын тантана итөләр. Яу кырында дошманның 5-6 мең сугышчысы ятып кала. Гаскәр башлыклары даирөсеннөн 78 кеше кулга алына. Бүтөн вакытта дошманнарда дөһшөтлө сабак булсын өчен Тимучин аларны үлемгә хөкөм итө. Бу авыр, хөлиткөч сугышта ул үзө дә яралана, муенына ук керө.

Канга батып ул ярты төнгө кадәр ярым нушсыз хәлдә саташып ята. Жәлмә аның ойый барган канын суыра, дошман станында кулга төшкөн кымызны эчертеп аның сусынын баса. Бу шифасы өчен Жәлмә соңыннан хан тарафыннан бүлөкләнә.

Бераз вакыттан соң Тимучин катына яшь егетне китерәләр. Ул исут кабиләсеннән, Жамуганың урынбасары икән. Яу кырында Тимучинның атын яралавы турында бу егет яшермичә әйтеп бирә. «Әгәр син үтерергә әмер бирәсең икән, уч тебе чаклы жир кисәген генә пычратасың, әгәр инде исән калдырасың икән, мин синең өчен жанымны да аямам: ярсу ташкынны туктатам, каты ташны чөлпәрәмә китерәм!—дигәч, Тимучин аңа: «Дошман үтерүе турында беркайчан да әйтми, яшерә, ө син ялганламадың, әйдә, көрәштәшәм бул!»—ди («Серле хикәят»). Һәм шушы хәлиткеч адымының истәлегә итеп егеткә ул ботенләй яңа—Жәбә (ук) исеме бирә. Унбашыдан алып күтәрелгән, иң талантлы әмир дәрәжәсен алган, ботен яуларда катнашып Чыңгыз хан белән бергә Азияне буйсындырган Жәбә-нойон шул булып. Сәмәркандтан алып көньяк рус далаларына кадәр барып җиткән, 1223 елда Калка елгасы буенда рус кенәзләрен тар-мар иткән ике юлбашчының берсе—Жәбә булып.

Тагын, иң атаклы әмирләрнең берсе—Сөбедәй батыр. Ул да, Жәбә кебек үк, яшь-легендә Тимучин даирәсенә элгә. Әлбәттә, ул Жәбә кебек үк мажаралар яратучы, кайнар канлы булмый, Сөбедәй Жәбә батыр—һәр хәрәкәттен салкын фикер белән, алдан уйлап эш итәргә ярата. Ике төрле холыклы гаскәр башлыклары өнә шулай бер-берсен тутыралар.

Шулай итеп, тайчутлар язмышы яу кырында хәл ителә. Тимучинның сәяси елгырлыгы, Ван-хан белән үз вакытында килешү төзеп, кераит патшасыннан үзен улы итеп танытуы билгеле бер көчкә ирешүгә китерә, нәтижәдә, көнчыгыштагы дошманнар юк ителә. Хәзер инде ул олырак максатны үз алдына куя. Тимучин 30 яшькә җиткәндә бу максат инде төмам ачыклана: монгол дала-калкулыгына җәелгән төрле ыру-кабиләләргә буйсындырып, берботен халык төшкил итү.

Тимучин Чыңгыз хан дип

игълан ителә

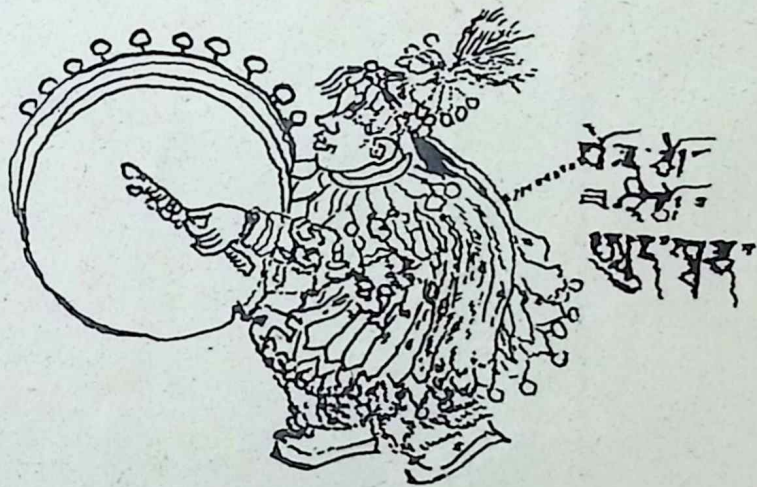
ТИМУЧИН хәрби уңышлары аркасында чын мәгънәсендә хөрмәт-дәрәжәгә ирешкән дала юлбашчысы итеп таныла. Аның байрагы астына хәзер төрле яклардан унарлап кына түгел, йөзәрләп агыла башлыйлар. Ул үз тирәсенә ботен вөҗүдә белән табынган сугышчан рухлы кешеләргә генә туплай.

Хәзер инде Тимучин тирәсенә күп кенә монгол җитөкчеләренең үз кешеләре белән туплануын исәпкә алып, җыелышып киңәшкәч, аны хан-император итеп игълан итүне бертавыштан кабул итәләр. Җыелыш түрәндәге затлы шөхесләр—Алтын, Күчәр, Сача бәк аңа каган дәрәжәсе бирүгә каршы килмиләр, соңыннан җыелыш карарын болай бәян итәләр:

«Без сине каган-император итеп игълан итөбез. Син каган булгач, без синең байрагың астында күп санлы дошманнарга яу чыгып иң алгы сафларда барырбыз. Иң гүзәл хатын-кызларны әсирлеккә алып сиңа китерербез. Җәнлек ауларга чыкканда да иң беренче рәттә без булырбыз, атып алган җәнлекләргә сиңа китерербез. Әгәр без данлы сугыш кырында синең әмереңә җыянәт итсәк, яисә тыныч вакытта синең кылган эшләреңә зыян салсак, син безнең хатыннарыбызны, байлыкларыбызны тартып ал да гөдәләребезне кешесез чүлгә ыргыттыр».

«Менә шулай ант иттеләр алар,—дип девам итә «Серле хикәят»,—һәм алар Тимучинны каган итеп, Чыңгыз хан исеме бирделәр».

Өлеге буйсыну антында, үткән күз белән карасаң, сайланган каганның да бурычлары шөйләнә. Каган үзенә буйсынган кавемне яңадан-яңа җиңүләргә илтә алырга тиеш. Җиңү—дала кешесе өчен тормыш рәхәтлекләргә китерсен: шомырт кара күзле гүзәлкәйләр, сөлек кебек аргамаклар, мул үләнле көтүлекләр, ау өчен бихисап җәнлекле урман-таулар. Бу байлыкларның хөкемдарга тигәннән калган өлеше дә аның көрәштәшләренә җитәрлек.

Шаман хатын. Ксилография рәсеме.

«Чыңгыз» дигән сүзнең мәгънәсен ачык кына аңлаткан хезмәтләр юк дәрәжәсендә. Тонъяк монголлары — ойрат-калмыкларда бу сүз «нык», «көчле» дигәнне белдерә. Шуңа нигезләнепме, кайбер язучылар ул сүз мәгънәсен «бөгелмәс» дип аңлаталар. Әлбәттә, бу Тимучин холкына туры килә килүен дә... Әмма ул аның ихтыяр ныклыгын гына чагылдыра, физик күч, акыл дәрәжәсе турында сөйләми. Әйткәч, монгол аксояк катлавында ул чакта «батыр» (көч, кодрәтне белдерә), «чөчән» (акыллы) дигән титуллар йөри.

Кытайларда һәм монголларда ханга кушамат тагу гадәтә борынгыдан килә. Чыңгыз дигән сүзгә соңгырак еллардагы белгечләр төркинең диңгез сүзгә белән тиңлиләр. Ягъни диңгез ханы, ярлары диңгез белән юлланган дөнья ханы. Көөк хан әнә «Далай хан» титулын йөрткән. 1246 елда Римгә, Папага язган хатында ул (хат шушы гасырда табылган) шундый мөһөр суга. «Далай», ойратларда «дала» — ике төрлө мәгънәгә белдерә. Беренчесе — чиксез, бөек, күп, ә икенчесе — океан, дәрәя. Көөкнең титулын бөек дип аңларга кирәк.

Хәзерге монгол телендә «Чыңгыз» дигән сүзнең булмавы табигий. Чөнки Чыңгыз хан үлгәннән соң бу исемне әйтү тыела. Рәшид-әд-Дин язганча, Чыңгыз хан үлгәннән соң кайгы белдерү ике ел буена бара, ә аның исеменә мәңгегә табу салына. Чыңгыз ханның дүртенче улы Тулуйның да (Тулуй-көзгә) үлгәннән соң исемен телгә алырга ярамый. Шуңадыр күрәсәң, халыкта көзгәне төркичә «көзгә» дип йөртә башлыйлар.

Жыеп кына мондый фикер чыгарырга мөмкин: Тимучин көч-кодрәткә ия булу өстенә, сирәк бирелгән акылга бай, нык ихтыярлы, оештыра, туплый белү сәләтенә, сойлау куәтенә ия була. Шушы сыйфатларны белдерә торган кыска, тирән мәгънәле сүз — Чыңгыз.

Һәръяклы сәләтә ягыннан тарихи шөхәсләр белән чагыштырып караганда ул барыннан да бигрәк Юлий Цезарьгә якын. Әлбәттә, аның хәрби сәләтә башка бөтен мөмкинлекләрен дә күмеп китә. Ун яшеннән алып ул житмеш ике яшенә кадәр гомерен ат өстендә, иярдә үткәрә һәм поход вакытында фани дөнья белән хушлаша.

Аерым кабиләләргә берләштерү

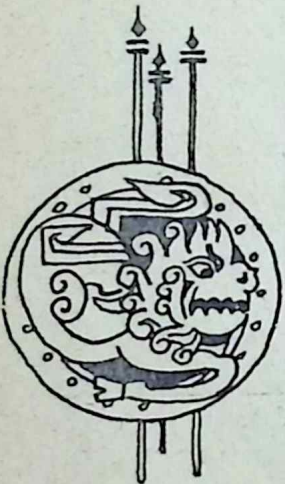
ТИМУЧИННЫ Чыңгыз хан дип игълан итүче кабиләләр күпчелек булса да, моның белән килешергә теләмәгән якта Жамуга белән калучылар да байтак санала. Бердәмлеккә кермәгән көчлө кәраит кабиләләре Ван-ханга буйсына, найманнар дөүләтә дә, ак татарлар да читтә кала.

Чыңгыз ханның үзәлдиңа куйган төгә максаты — бердәм монгол мәмлөкәтә булдыру — өлөгә тормышка ашып бетми.

Әмма Тимучин хакимиятен кабул итеп үзара берләшкән кабиләләр сан ягыннан күпчелекне тәшкил итә һәм аларның жир биләмәләре дә зуррак майданга жөөлө, шуңа күрә алга куйган максатка омыту, ягъни, калган кабиләләргә дә бергә туплау тормышка ашмаслык хыял булып тоелмый. Бу өлкәдә иң мөһиме: үзәк хакимиятне төрлө очраклы хәлләрдән саклау һәм үзара тиз арада хөбөрлөшүгә жайга салу кирәк була. Дөүләтнең югары хакимиятә ставкасын нык үзәк итү һәм саклау монгол мәмлөкәтә оешуда мөһим рольнең берсен уйный. Мондый административ мәсьәләләрдә Чыңгыз хан гажөеп көчлө оештыра белү сәләтен күрсәтә.

Аның станы өлө туып кына килгән бөек мәмлөкәтнең чын мәгънәсендә үзөгә-төшө булып тора. Хөбөрлөшү өмерләрен яшен тизлегендә житкереп тору өчен ул махсус жайдаклар отряды туплай. Аларны, хөзөргә мәгънәгә күчөрсәк, курьер белән чагыштырырга мөмкин. Жайдаклар, атылган ук кебек, кирәк чакта мәмлөкәтнең төрлө тарафына атылалар. Япон дала дөүләтендә хөзөргә без күнөккөн почта, телеграф, тимер юллар булмаган чакта, шушындый курьер-атчабарлар тоту бик зур яңалык була. Чыңгыз ханга кадәр өлө олы күлөмдә мондый ысулны тарих хөтөрлөми. Тора-бара бу нөрсә индә дөүләт учреждениеләре — «ям» стансаларына өвөрелөп бөтен империягә тарала. Ямнар этап белән почта йөртү, шулай ук курьер яисә дөүләт кешелөренөң арган атларын алмаштыру өчен тотыла. Ә индә Чыңгыз хан империясә Россия һәм Кытайны да үз эченә алгач, бу хөзмөт дөүләт-күлөм зур оешма тарафыннан идәрә ителә, хөкүмөт чиновникларын гына түгел, ә аерым шөхәсләрнең дә мөнфәгатен кайгырта башлай. Бу индә Монголиянең йөрөгөнө юл ачу дигән сүз була. Шушы чорда ерак Европадан Плано Карпини, Рубрук, Марко Поло кебек сәяхәтчеләр Каракорымга юл ала. Чыңгыз хан сөүдә өлкөсендә хөвөф-хөтөр чыкмаслык бөтен уңайлыкларны да тудыра. Үзө өйтмөшли, баш түбөсенә мөлдөрөмә алтын туплан чүлмөк куеп мәмлөкәтнең бер читеннән икенчә читенә кадәр барырга мөмкин, беркем сиңа һөжүм итмөс, беркем сиңа кагылмас...

Бөтен империя хөзөргә төшенчөдөгә почта, телеграф, тимер юлны алыштырган «ям» чөлтөрә белән бүлгөлөнө. Һәр участок махсус «юл губернатор»лары идәрәсә карамагында була. Алар көчлө хакимияткә ия булып, үзлөрөнә тигән төбөкнә саклайлар. Алар карамагында шул юлдан үтүчә һөммө кешенә исөпкө алу, тауарын тикшөрү белән шөгильлөнүчә идәрә эшли. Бер-берсә белән хөбөрлөшөп торучы «ям»нар аркасында Монгол империясендә зур юлларда юлбасарлык кылу төмам бөтө. Мисалга шуны китерөргә мөмкин, Чыңгыз ханның варислары чорында Хива белән Крым арасындагы ерак арага хөвөф-хөтөрсөз

юлга бер төгөм ризыксыз чыга аласың, чөнки билгеле бер ара үтү белән (сине төмөл аш-су исе сирпелеп торган, ачык йөзлө хужалары белән кунакханалар каршы ала.

Ям стансаларында, әлбәттә, хан әмерен илтүчө курьерларга иң беренче нәүбәттә иң яхшы чаптарлар бирелә. Болар төүлөккә 250 чакрым араны очып үтөләр. Әгәр инде ике ям арасында (25-30 чакрым) аты чәчәп егыла икән, курьер каршы очраган юлчының атын берсүзсез алу хокукына ия (чөнки аларга лачын сурәте сугылган махсус тамга — пайца бирелгән) була. (1911-12 елда холера таралган чорда Кыргыз һәм Калмык далаларында бу китап авторы өнө шундый курьерлардан файдаланды).

Ям хезмәте турында Марко Поло бик төфсиллөп язып калдырган. Ул язганча, XIII гасырда империядә почта хезмәтен башкаруда 300 000 ат тогылган, матур бизәп эшләнгән почта биналары үн меңнән артык булган. Олы юл буендагы зур-шаулы стансаларда 400 ат әзер торган. Ә инде гадәтирәкләрендә илләдән алып ике йөзгә кадәр ат асралган. Җайдаклар гына түгел, арбага җигелгән ям атлары да булган. Ям аты киләсен стансада алдан ук белеп, яңа ат әзерләп торсыннар очен җигүлә ат дугасына кыңгырау таккан нар.

Чыңгыз хан төрлө төбөкләр белән шулай итеп хәбәрләшү-бәйләнешне җаңгыр салганнан соң бу эш белән турыдан-туры шогильләнергә тиешле ике кешене билгели. Бу очракта ул аларның нәсел-нәсәбенә карап түгел, ө үзенә тугры булган һәм эш күрсәткүдәй сыйфатларын беренче урынга куя. Болар — Багурчы һәм Җөлмә, икесе дә Чыңгыз ханга яшәтән үк буйсынган аркадаш булган егетләр. Беренчесе гади халыктан чыккан, икенчесе — Исүкәй батыр тимөрчесенәң малае.

Шулай итеп Чыңгыз хан үз кул астындагы яшә дәүләтне бер йодрыкка туплап йөргөндә аның дошманнары да йоклап ятмыйлар. Җәмуга үзенә буйсынган һәр төрлө кабилә башлык-

лары каршында шөһрәт казана һәм алар (1201 ел) Аргун елгасы буенда җыелып аны Гур хан (Бөтенхалык ханы) дип игълан итөләр. Бу инде Чыңгыз ханга турыдан-туры таш ату дигән сүз. Җитмәсә, бу җыелышта аңа дошман төркемнән: кырыс меркитләрнең башлыгы Туктабәк (әнисе ягыннан абыйсы) катнаша, инде картайган Ван-ханның өтисеннән үзгә сәясәт үткәрергә теләгән, улы да көчле тавышка ия була.

Чыңгыз хан сак һәм сабыр холкына хыянәт итми, Ван-хан ягыннан ярдәм алуга ирешә һәм 1202 елда походка чыга, үзенәң қилешенгән туганын һәм аның союзнигы меркитларны хәлиткөч җиңүгә ирешә. Җамуга яу кырыныннан качып котыла. Аның кул астындагы кабиләләр җиңүчә карамагына күчә.

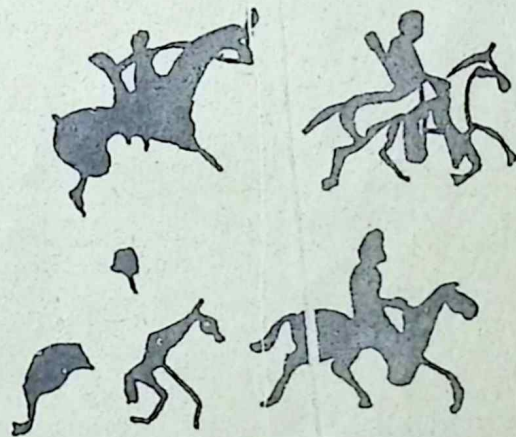
Бу уңышка ирешүнең төп сәбәбе — кырыс канунга буйсындырылган төртип. Борын-борынгыдан ук яу вакытында сугышчылар беренче күзгә ташланган байлыкны үзенең өтөр очен таларга ыргылганнар. Чыңгыз хан үз гаскәрендә бу гадәтнең тамырын чабып өзә. Сугыш беткөч һәмме байлыкны үзәргә тигез итеп бүлүгә мөмкинлекне ул төшендереп бирә. Тыңламаган, төртип кысаларыннан чыккан яугиргә каты җөза бирелүе дә үз ролен уйный. Шулай ук Чыңгыз хан бер хакыйкәтне нык төшенә: алга куйган максатка ирешү очен фидакәрлек, ихтыяр көчә кирәк, шушы гаярь сыйфатларга ирешсәң, нинди генә каты дошманны да җиңергә була. Җамуга каршы яу чыкканда ул үзенәң сугышчыларына мондый әмер бирә.

«Һөжүм уңышлы чыга икән, байлык артыннан кумаска, яу соңында тигез бүлүгә. Әгәр инде башта уңышсызлыкка очрап, чигенәбөз икән, яугирләр тагын, тагын һөжүмгә ташланарга тиешләр. Һөжүмнән читләшкәннең башы киселәчөк».

Мондый тимәр канунга буйсындырылмаганлыктан, Җамуга гаскәре яу кырында би к тиз таркала, чәчелеп бетә. Моннан соң инде Чыңгыз ханның даны көнләп үсә башлай, яңадан-яңа башлыklar үз кабиләләре белән аңа хезмәткә күчөләр.

Арада төрлесе була: Алтын, Күчәр кебекләр Чыңгызны үз кулларында курчак итеп готмакчы булганнар иде, күрәләр, бу көчәйгәннән-көчәй генә. Моның белән килешсәргә теләмичә алар Ван-хан ягына күчөләр һәм аның ярдәмендә Чыңгыз ханны алып ташлауға җыеналар. Шулай итеп, Җамуга җиңелсә дә, дошман ягы хәлсезләнми, киресенчә, аңа көчләр белән тулылана тора. Үзенәң көндөшә Чыңгыз ханның отыры куәтләнүен шикләнәб-рәк күзәткән Ван-ханны да аллар үз ягына аударалар.

Үзенәң өтисе итеп санаган Ван-хан белән Чыңгыз хан килешү мөнәсәбәтләрен бозми, файда алу очен һәр төрлө хәйләгә бара; аны төньяк күршеләре белән бәрелешергә котырт-та, ө инде үзе көчәп, хәл алгач, көраитларның бу юлбашчысына ачыктан-ачык ташлану-рга карар бирә. Әмма аның өлегә астыртын сәясәтә барып чыкмый, чөнки дошман тагын да мөкәррәпәк булып чыга.

Монголиядәге п. ашпа-
га уеп ясалган рәсемнәр

Ван-ханның ниқадәр мәкерле икәнен исбатлар очен «Серле хикәят»тән бер озек китерик. Бу вакыйгаларга кадәр Ван-хан болай дигән иде бит: «Исүкәй — «анда» (туганлашкан эне) жуйган халкымны бер тапкыр кайтарып биргән иде; ә хәзер аның улы Тимучин миңа тағын жуйган халкымны кайтарды. Ата һәм улан кем очен болай тырыштылар? Хәзер инде мин картмын; халкым белән идәрә итүне кемгә тапшырыйм? Кече туганнарым сантый булдылар. Улым Сингун бар, да, юк та ул. Тимучинны аның абыйсы итсәм, ул чакта ике улым булачак, ул чакта мин канәгат бу». Шуннан соң ул Чыңгыз ханны улы дип таный. Һәм алар мондый сүз белән килешәләр: «Яуда дошманга каршы бергә көрәбез, жәнлек ауларга бергә чыгабыз, әгәр инде безнең араны бозарга тырышсалар, бер-беребезне күрәп аңлашканга кадәр кемгә дә ышанмыйбыз».

Ван-ханның һөжүме көтмәгәндә була: Ярый әле, офыкта кара болыт кебек чиңгү күрәнгә ике көтүче килеп хәбәр житкерергә өлгәләр. Аз вакыт эчтә Чыңгыз хан үз гаскәрен сугышчан тәртипкә китереп өлгә. Әмма аның ягында нибары 4600 сугышчы була.

Орыш башлангач алдыннан Ван-хан Жамугадан болай дип сорый: «Тимучинның төп сугышчылары кемнәрдән тора?» «Ике ыру — урут белән мангут яугирләре. Алар сафтан чөчөлмиләр, бәләкәйдән үк соңге-кылыч белән уйнап үсәләр, байраклары чуар яисә карадан, алардан саклану хәерле», — ди Жамуга.

Чыңгыз хан көтөлмәгән һөжүмне сындыра, ләкин Ван-ханны төмам тар-мар итәргә аның көче жетми.

Халанжик — Алат дип аталган күл буендагы бу яуда Ван-ханның улы Сингун уктан яралана, монголлар ягында ханның өченче улы Угедәй һәм аның көрәштәшләре Бәрәкол белән Багурчы да яралана.

Чыңгыз хан аңлай, Ван-ханны төмам жиңер очен хәтәр көч тутларга кирәк. Бу очрактан соң ул атларга өстәмә азык өлөштәрә, сугышчыларга ял бирә. Өстәмә көчләр жыя. Вакытны отар очен, Ван-хан белән мөнәсәбәткә керә, улы буларак, янәсе аңа түбәнчелек кылып буйсынуын белдерә. Менә аның гадәттәгечә юлнамасы (язу булмау сәбәпле, хәбәр-юлламаны телдән әйтеп жибәргәннәр, илче ятлап калсын очен ул рифмалы шигырь формасында булган. Чыңгыз хан шигырь чыгарырга бик яраткан һәм бу эшнең остасы булган):

«Тағын и хан, атам минем! Болытлар артыннан чыккан кояштай килдең син миңа, үт кебек тын гына кабынып син минем алда пәйда булдың; ачыккан чагыңны ярты көнгә дә сузмыйча туйдырмадыммы?! Мин сине берәр ай ялангач йорттемме?! «Боларның нинди мәгънәсе бар?» — дип кемдер әйтер. «Мәгънә шул: мин Каенлы Үргә яу чаптым, меркит кабиләсен тар-мар иттем, алардан тартып алынган табун, мал көтүен — барын-барын сиңа бирдем».

«Тағын и хан, атам минем! Аннан соң мин, лачын булып, Чарык тавына очтым, Буир-норны үттем: үземә дип мин көлсү-күк төпиле торналар алдым. «Алар кем?» — дип сорыйсың икән, әйтәм: алар — дәрбән һәм татар кабиләләре. Икенче мәлдә мин жәя кебек тыгыз күкрәкле лачын булып Күл-нордан үттем һәм үземә күк торналар алдым, сиңа да бирдем. «Алар кем?» — дип сорыйсың икән, әйтәм: алар — хатакин, сөлжигүт, хоннорит кабиләләре. Хәзер син шулар ярдәмдә мине куркытырга телисең. Бусы сиңа булган икенче хокукым».

«Тағын и хан, атам минем! Син үз артыңнан миңа карата нинди хокук чыгардың, нинди файда кылдың миңа? Ә мин сиңа күпмедер файда китердем, шуңа күрә хокукым да бар. Нигә мине куркытырга телисең? Нигә тыныч кына ял итеп ятмыйсың? Нигә син улың һәм килеңнәрәң тыныч йокы бирмисең? Мин, улың синең, өлөшем аз дип беркайчан да әйтмәдем, мин күпне телим, бәлки бу өшәкелектер, әмма мин яхшы булуын телим».

Шул ук вакытта Алтын һәм Күчәргә дигән юлламада болай диелә:

«Ко рылтайда мин күп көч, тырышлык куйдым. «Сез хан-патша булыгыз», — дидем. Риза булмадыгыз. Минә котылгысыз хәлгә куйдыгыз. Сиңа, Күчәр, болай дидем: «Син, Котул каган улы, патша бул», — дидем. Син төләмәдең. Икегез дә: «Син хан бул!» — дидегез. Мин сезнең сүзгә тотып ризалаштым һәм әйттем: «Мин үзөбезнең ата-бабалар яшәгән станны беркайчан да жир белән тигезләтмәм, алар уставын, алар юлын беркайчан да бозмам. Әгәр мин, хан буларак, төрле илләрнең гаскәренә баш икәнмен, мин инде үземнең көрәш төшләрәмә — яулап алган табуннарны, көтүләрне, кибетне һәм кешеләрне сезгә бирмәдемме! Ау вакытында дала елгалары кичеп, мин сезнең якка тау жәнлекләрен кумадыммы!»

Чыңгыз ханның Ван-ханга, Алтын белән Күчәргә юлнамасына барысы исемнән Сингун җавап бирә: «Кылычка — кылыч. Кем жиңә, шул хан була!» һәм шундый өмер бирә: «Байракларны жәяргә, барабаннарны кагарга, атлы гаскәргә тезәргә — Чыңгыз ханга каршы һөжүмгә!»

Шушындай җавап алгач, Чыңгыз хан киңәшмә жыя, монда күпчелек Ван-хан белән көрәшкә дәвам итү зарурлыгын аңлай.

Димәк, сугыш — котылгысыз. Уңайрак шартларда керү очен Чыңгыз хан елгыр алым куллана. Гаскәрен ул урман ешкыллыгына шундый итеп яшерә ки, дошман аның эзен жуя. Ван-хан, аптырагач, бу урыннарны яхшы белгән өсирә Хасарны эзләргә жибәрә. Хасар Чыңгыз ханның энесе була. Ван-хан үз таләбен берсүзсез үтәү очен Хасарның хатыны һәм бал ачагаларын үзгәндә калдыра. Хасар туганын эзләп таба, Ван-хан станына кире кайтмаска ниет кыла, моңа Чыңгыз ханны да ышандыра. Ул берер кешесен Ван-ханга жибәрергә тиеш була; янәсе, бу төбәктә гаскәренәң эзе дә юк, иң ышанычлы кешеләрен Хасарга жи бәртеп, аның сүзләренәң хаклыгына шәһит булсыннар. Бу хәйлә барып чыга: Ван-ханның ышанычлылары көттермичә килеп жите, Чыңгыз ханның житез сугышчылары

аларны тотып алалар һәм тегеләр каты жәзага түзә алмыйча кераитлар гаскәренең серләрән тәфсилләп ачып бирергә мәжбүр булалар. Баксаң, алар станында ваемсызлык хокем сөрә, бертуктаусыз күңел ачып, сәрхүшләнеп көн үткөрәләр икән.

Шушы мәһим хәбәрне алганнан соң Чыңгыз хан гаскәрен тиз арада яшеренгән урыннан чыгара, бик ашыгыч кына юл узып төнлә дошман юлбашчысының станын камап ала, коточкыч каршылык күрсөтүләренә карамастан, кераитларны хәлиткеч жиңүгә ирешә. Ван-хан улы белән (икесе дә яраланган хәлдә), аз санлы яраннарын ияртеп, чак качып котила. Аның исән калган сугышчылары жиңүчегә күчә. Ван-хан найманнарға барып баш ора, ләкин күп те үтми аны үтерәләр. Берәз вакыттан соң улы Сингун язмышы да шулай төгәлләнә. Чанан-Чәчән язуы буенча, бу — 1196 елга туры килә.

Жиңү кырында Чыңгыз ханның кулга төшкән дошманына мөнәсәбәтә һәм дала гадәтен ачык чагылдырып торган мондый бер мизгел була. Ван-ханның орышта көч-гайрәт күрсәткән бер батыры, әсир төшкөч, Чыңгыз ханга болай дип морәжәгать итә: «Үземнең юлбашчымын сезнең кулга төшереп үтәргү минем өчен күз алдыма китергесез авыр иде, шуңа күрә ханым ераграк киткәнче мин сезнең белән өч көн буена сугыштым. Ихтыярың, үтәтәсең икән — үләм, яшәү бүлөк итәсең икән — синең өчен жаным фида». Чыңгыз хан болай ди: «Хужаңны ташлап китмичә, аңа качарга жай биреп, берьялгызың калып минем белән орышуың егетлек. Аркадашым бу!» («Серле хикәят»).

Шулай итеп Чыңгыз хан һәркайда, һәрчакта өстен катлау сыйныфының мөнфәгатен яклай: кол хужага сүзсез буйсынырга тиеш. Хәтта ул дошман юлбашчысының колы хыянәт итүен дә кичерә алмый. Монгол хокемдары өнә шулай дала аксөякләренәң өметен чагылдыра, менә ни өчен ул горурлыкка өйләнә, менә ни өчен аңа сукуырларча табыналар.

Кайчандыр кодрәт чәчеп торган кераитларне жиңеп, монгол даласында дан алу гадәти бер күчмә халыкның юлбашчысын каңәгәтләнәдерер дә иде. Әмма Чыңгыз хан бүтән камырдан ясалган шул, жиңү тажын киеп, дан өстендә генә хозурланып утыру аңа хас түгел.

Үзәк Азия киңлекләрендәге тугандаш монгол кабиләләрен берләштерү максатыннан ул тыныч яшәү шартларын тудыру өчен төрле административ гаралар күрә. Әмма милли бердәмлектән төньяк күршеләре — найман һәм уйгурны туплау өчен корал көченә таянырга була. «Һәр эшнең сыйфаты, — дип тәкърарлый улларына, — соңына кадәр башкарып чыккач кына бөяләнә».

Ван-ханны тар-мар итеп өч ел вакыт үтүгә ул үзенә күп яуларда чыныккан сугышчылары белән найман һәм уйгурлар яшәгән жирләрнең үзәгенә үтеп керә. Бу ике халык та монголларга караганда мәдәни яктан югарырак тора. Найманнар XII гасыр азагына инде шактый зур көчкә ирешкән булалар (Г. Лэм. Ф. Эрдман).

Найманнар юлбашчысы Даян хан монгол хакимлегенәң үсә баруын күрә, 1204 елда Боек Кытай дивары янәшәсендә көн күргән онгут кабиләсе башлыгы Алакош белән Чыңгыз ханга каршы һөжүм итәргә килешү төзи. Шушының белән ул үзәк монголларны каршы куярга сәбәп чыгара (хәер, Чыңгыз хан сәбәп эзләүгә мохтаж булмый да). Фарсы елъязмасында өлгә килешү алдыннан шундый юллама жибәрелә, диелә: «Безнең чик буйларында Чыңгыз хан дигән яңа патша калыкты, диләр. Без инде хак беләбез, күктә икәү генә бар: кояш һәм ай, ничек соң өлә жирдә ике хокемдар патшалык итәргә мөмкин? Син минем уң кулым бул, гаскәрең белән ярдәм ит, без аның калканын, ягъни дәрәжәсен, ханлыгын алырга тиеш».

Ләкин Алакош Даян ханның хыялый бөхетенә караганда Чыңгыз ханның калыккан йолдызына ныграк ышана һәм бу юлламаны аңа житкәргә кирәк таба. Чыңгыз хан кичекмәстән Корылтай жыя, анда Даян ханга һөжүм оештыру турында карар чыгарыла. Тиз арада походка кузгалалар. Чыңгыз хан чиңгә найманнар иленә басып керә, Алтай таулары арасында 1204 елның 16 июнендә хәлиткеч бәрелеш була. Чыңгыз хан гаскәр белән үзәк идарә итә. Үзәкне көчә ташып торган энесе Жучи-Хасарга бирә («Серле хикәят»). Найман гаскәре тар-мар ителә, Даян хан кырылыш дуенында һәлак була.

Өлгә яуда армас-талмас Жамуга да катнаша. Ван-хан жиңелгәннән соң ул найманнарда жылы куыш таба, Даян ханны Чыңгыз ханга каршы котыртучыларның да берсе шул була. «Серле хикәят»тә монголларның найманнар белән канлы бәрелеше, Чыңгыз ханның баһадирлары эпик планда сурәтләнә; сугышның бер мәлендә Даян хан янәшәсендәге Жамугадан болай дип сорый: «Кемнәр ул, утарга кадәр сарыкларны эзәрлекләп килгән бүреләр кебек, безнекеләрне бастырып киләләр?» Жамуга мондый җавап бирә: «Болар минем Тимучинның адәм ите ашап явызланган дүрт бурзае: ул аларны тимер чылбырга бөйләп тота, бурзайларның маңгае бакырдан, телләре чарланган, телләре очлы без кебек, йөрәкләре тимердән. Ат кылыннан үрелгән камчы урынына көкрә кылыч тотканнар. Алар чык суы эчәләр, атта жил кебек очалар, яуда адәм ите ашыйлар. Менә хәзер бурзайлар бөйдән ычкындырылган; селәгәйләре ага, алар шат. Бу дүрт бурзай кемнәр соң дисеңме — Жөбө, Кобылай, Жәлмә, Сөбедәй».

Даян хан тагын берәздән сорый: «Әнә, арттан ач тилгән кебек алга омтылганы кем?» Жамуга аңа болай дип җавап бирә: «Баштанаяк шау тимердән киенгәнә — ул минем Тимучин-анда (бертуган): ач тилгән кебек, очып килде ул. Күрәсеңме өнә? Монгол үткән жирдә тояк белән тире дә калмый дигән идең, кара инде менә».

Марсель ГАЛИЕВ
тәрҗемәсе

Дәвам ы бар.

Мария ИЛЬИНА

ВІЯДНИРДЯ

БОЛГАР ОСТАЛАРЫ

«БЕЗДӘН — ИМАНА,
СЕЗДӘН — ИМАН!»

(Чукындыручы көндәлекләреннән*)

подъ стеною доховою пашпортно. Ста-
вить нафигуриный устроитъ ка-
питулу для адмирала въ казенномъ
зданіи, по лѣвую сторону Свѣ-
та; а капитулу для Псаломщи-
ка — по правую сторону. А средству
къ селѣнью, на вѣсѣ дѣлать паш-
портъ въ Свѣтъ и казенному. При-
дѣлать все устроитъ въ домѣ, там
составится пашпортъ. —

Клеветниковъ Протодіаконъ Евдокимъ
Кассовъ

26 июня 1874 г. протекла св. Туря
с канонизацией Св. Св. Св.

Високопреставленнаго
Владимира въ Корнеліе Давно;
отъ въ это время утѣха ала въ

[illegible]

* Дәвамы. Башы журналның 5—6 санныңда.

Гыйнвар, 1889 ел. Шушы көннөрдә Казан мулласы Шиһабетдин Мәрҗанинең «Мөстәфадел-әхбар фи Әх-вале Казан вә Болгар»¹ исемле яңа китабының беренче табакларын алып килделәр. Шиһабетдиннең бар телөгә татарларның горейф-гадәтә төрөккәне икәнөн, борынгы Болгар җирләрендә яшәгән фин кабиләләренең барысы да мәселман булганлыгын, Болгарны урыслар яулап алгач кына мәселманлыктан киткәнлекләрен исбат итү. Әмма, ди ул, фин халыкларында (чуаш, чирмеш, мукшы, башкорт) хәзергә көнгә кадәр христиан дине бик көчсез. Алар хәзер дә мәселманлыкка кайтырга тели, тик урыслар гына ирек бирми. Мулланың дәлилләре чиктән тыш берьяклы һәм бу китап миссионерларның тулы игътибарына лаек. Әйтергә кирәк, моның ише тарих бик күп укучыларын табачак. Әгәр дә без—урыслар инородецларны чукиндыру эшен тагын да сүлпән алып барсак, урыстан гайре халыкларны Ислам байрагы астына җыярга зур этәргеч булыр ул.

12 февраль, 1889 ел. Гәрәй Әхмәрова, урыс телен белгәнә өчен, мәселманнарда тагын элөккән. Әхмәровны мин үз бүлмәсендә (Апанай мәктәбендә²) таптым. «Чыннан да,—диде ул,—аздан гына мулла булмый калдым, мәдрәсәдә урыс теле укыта башлар дип куркып читләштерделәр». Ул хәтта татарларның ят фикер белән санлашмавы хакындагы хаты басылган «Волжский вестник»³ гәжитен дә бирде.

13 февраль, 1889 ел. Әхмәров бүген тагын кичөгә гәжитен күтәрәп килгән. «Эштән кайтып киләм шулай,—дип сөйләп китте ул (Әхмәров—Юнысов приютында⁴ мәгаллим),—каршыма Сәйдәшев⁵ очрады. Безнең мулла Галләм⁶ янына бара бу, мәйтәм. Әгәр мин дә муллага бармасам, Сәйдәшев, могаен, минем турыда бик күп сөйләп ташлар, «Волжский вестник»та басылган хатымны да әйтергә онытмас. Киттем Сәйдәшев артыннан. Тиктомалдан гына керә алмыйм бит, мулладан аңарда булмаган нәрсә сорарга ниятләдем. Әгәр аңарда бар әйберне сорасам, ул аны миңа шундук бирер дә миңа китергә туры килер, аңарда булмаганны сорасам, бәлки, мулла мине тоткарлар, сөйләшәп китәрбез. Нәкъ шулай килеп чыкты да.

Мин кергәндә Сәйдәшев түр башында утыра иде инде. Чәй эчәргә җыеналар. Мулла мине дә табынга чакырды.

«Иткан»⁷ дигән китабыгыз юкмы?—дип сорадым мин.

—Булганы да юк,—диде мулла.

Сәйдәшев мулладан:

—Нинди китап соң ул «Иткан»?—дип кызыксынды. Мулла, «Иткан»ның эчтәлегә фикһ китабына охшаш дип, хата сүзләр сөйли башлады.

—Ул китап сиңа, могаен, Малов әфәнде белән гәп куертыр өчен кирәктер инде?—дип төрттерде Сәйдәшев.

—Бәлки, бәлки...

—Андый китаплар укуың яхшы анысы, тик менә мәселманнарны юкка гына рәнҗеткәнсең. Менә бу гәжиттә мәселманнарны фанатиклар дип атагансың.—Сәйдәшев муллага теге гәжитне сузды.

—Мин мәселманнарны рәнҗетмим дә, алар мине үзләре рәнҗетәләр—мулла булуыма каршы төштеләр. Узган ел да аяк чалганнар иде, биед да. Аларны фанатик дип атавым бер дә кимсетү түгел ул.

—Ничек инде алай?

—Фанатик—ул кирәгеннән артык тырышучы.

—Юк, юк, фанатик менә ул кем: бу әйбер, әйтик, таштан, ди. Кемдер килә дә аны көмөштән ясалган дип әйтә һәм, беркемгә дә колак салмыйча, үзенекен

тукуй—көмөштән һәм көмөсәләм. Менә шундый кеше ул фанатик.

—Аңлатуың өчен зур рәхмәт, әмма мин болай аңлатуны белми идем өле.

—Урыс телен белгәнә өчен муллалыкка куймыйлар, дисең. Без, мәселман татарлары, урыс теле безгә кирәк түгел дип урыс хөкүмәтенә белдердек. Бер син генә барыбызга да каршы төшәсең, мәселман түгел бугай син!

—Бүген мине мәселман түгел дип, иртөгә чуаш дип, берсекөнгә яһүд йәки чирмеш дип тә атый аласыз. Әмма аннан миңа ни файда да ни зыян.

—Ничек инде алай?

—Аллага табынуым йәки табынмавым сезнең өчен түгел, үзем өчен. Сез хәтта табыну-табынмавымны белә дә алмыйсыз.

—Ник гәжиткә болай дип яздың соң?—дип сорады мулла.—Рәнҗеткәнсең син безне.

—Хәзрәт, мин сине дә рәнҗетмим. Кайгымны уртаклашыр кешем юк минем. Кәгазьгә түктәм мин аны, ө кәгазь кемгә кирәк, шуңа җиткерә. Бары шул. Әгәр дә, хәзрәт, моның белән сезне рәнҗеттем дип уйлассагыз, мәдрәсәдән куып чыгар, «Менә куеныңда нинди елан асрап яткансың!»—дип әйтүче һәр татарга, мин аны күптән инде кудым, дип әйтә аласыз.

Хәзрәт мине куарга җыенмавын һәм мине иң яхшы шөкертә дип исәпләвен әйтте.

11 март, 1889 ел. Н. И. Ильминский болай диде: «Мөфти Солтанов⁸ Казан сәүдәгәре Шәмси⁹, Казанда аерым татар нәшрияты төзәргә тырышырга кирәклекне әйтеп, анда үзәбезнең мәселман китапларын бастырырбыз, урыс басмаханәләрендә, мәселән, Университетныкында, Коковин, Вячеслав¹⁰ һәм башкаларының шөхси нәшриятларында мәселман китапларын басуны тыярбыз, дип хат юллаган. Күренгәнчә, мәселманнарда берләшү эше бара,—дип йомгаклады Н. И. Ильминский.—Алар барсы да, могаен, Сәйдәшев җитәкчелегә астындадыр, урыс теленә һәм урыс юлына каршы төшәләр. Сезнең дуслыгыз Әхмәров урыс ягына авышкан бердәнбер кеше ахры. Аңа, минемчә, Юнысов¹¹ ярдәм итә бугай».

—Әйе, бу хакта Әхмәровтан да ишеткән идем,—дип җөпләдем мин.

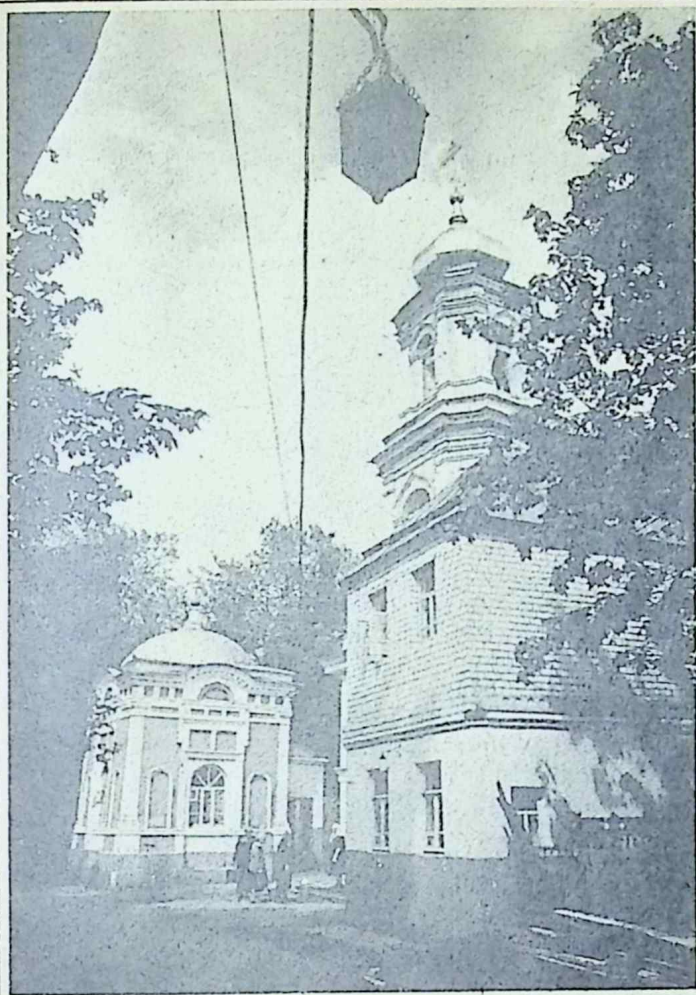
—Безгә,—дип сүзен дәвам итте Ильминский,—татарларның омтылышын һәм аның нәтижеләрен җентекләп күзәтергә кирәк. Могаен, Казанда Гаспринский идеяләре¹² алга сөреләдер.

Шуның белән безнең өңгәмә төкәнде. Уйлап кына кара: мәселманнар җиң сызганып эшкә көрешкән дәвердә, безнең хәтта күзәтерлек кешеләребез дә юк, кая инде анда каршы эш йөртү?!

19 март, 1889 ел. Сәүдәгәр Шәмси Курсави (Түбән Курса авылыннан, Хөсәен улы Шәмсетдин) хәзергә көндә бик күп татар китаплары нәшер итә.

23 март, 1889 ел. Мөфтинен империядәге барлык мәселманнар белән идарә итәргә вәкаләте юк. Урыстан гайре халыкларны гаделсез рәвештә рухи коллыкка төшерү, ягъни татар булмаган халыкларны татарлашырга мәҗбүр итү мәсьәләсендә мөфтинен гаризалары моңа кадәр канәгатьләнделәр. Мәселән, мәселман динен нигә башкортларга, нугайларга һәм башка татар көмөсәләрен булмаган халыкларга татар телендә өйрәтергә? Бу—хөкүмәтнең үз кулы белән империядәге барлык инородецларны татарлаштыруны тизләтү.

Изге Синодның Обер-Прокуроры К. П. Победоносцев Н. И. Ильминскийга Балакшин исемле берәүнең «Кыргызлар һәм Рәсәй империясендәге башка мәсел-

Арча кыры зиратындагы чиркәү

маннар хақында» дигән китабын жибөргөн. Бу китапны Эчке эшләр министрлыгы чиновнигы, димөк, кулында бик тө мөһим документлар булган кеше язган. Бу Балакшин озак еллар буге Кытай чиге буендагы Кульджи тирәсендө, кыргызлар арасында яшөгән. Ул үзән зур белгеч итеп күрсәтә: мөселман дине, имеш, ул һәм кылыч белән түгел, ө гыйбадәт һәм инандыру көче белән таралган, ди. Имеш, мөселман дине халыкка бердәмлек һәм ныклык бирә, өгәр дә урыс хөкүмәте үзенең чикләрен киңәйтүне давам итәргә тели икән, ул вакытта алдан татарларны жибәрергә кирәк, ди. Менә ул Рәсәйнең көче һәм өмете кайда икән!!! Менә бездә нинди эшмәкәрләр һәм карашлар бар!

Пермь губирнасындагы Осинский өязендө мәжүси башкортларның 20 гаиләсе, Император рөхсәте белән, үзләре теләп, мәчеткә теркәлгәннәр һәм мөселманлыкка чыкканнар.

8 май, 1889 ел. Күгәрченчегә күгәрченнәрне куу ничек жиңел булса, чуашларны чиркәүгә куып көртү дә шулкадәр жиңел: үрәдниккә морәжәгать итәргә генә кирәк, шундук барсын да өөртеп китерә.

21 май, 1889 ел. Без (чуашлар) Синзе бәйрәмә үткөрәбез һәм ул көннәрне эшләмиз, фәкать эчәбез дә азып-тузып йөрибез. Татарлар үзләренең мәчетләрендә биш тапкыр намаз укый, ураза тота, ө без алардан ким, гонаһ кына кылабыз.

Преосвященный Филарет чуашлар белән шөгыйләнә башлады, татарлар арасында зур уңыш казанып булмасын шөйләде бугай, татарларны ул үтә хөйлөкәр дип атый, шуңа күрә бар көчен, үзе өйтмешли, «гади һәм аңгыра» чуашларга юнөлтә.

2 октябрь, 1889 ел. Миндө Гөрәй Әхмөров белән Лотфулла¹³ булып китте.

— Нинди бәйрәм соң бүген сезнең? — дип сорады алар.

— Әйе, бүген Казан бәйрәме, сез аны белергә тиеш.

Танышларым андый бәйрәмне белмөгәнгә салыштылар һәм кабат сорадылар:

— Нинди бәйрәм соң бүген?

— Бүген урысларның Казанны алуы бәйрәме.

— Ә-ө! Урыс бәйрәме ич ул, безнеке — татарныкы түгел, өгәр без урыслардан Казанны яулап алган булсак, ул чакта безнең бәйрәм булып иде.

— Ә мин сезгә татар бәйрәме дип өйтмөдем дә, Казан бәйрәме, дидем. Әгәр сез үзегезне казанлылар дип исәпләргә теләсез икән, бу бәйрәм сезнеке булырга тиеш. Әгәр дә инде үзегезне Константинополь кешеләре итеп хис итәсез икән, ул чакта, өлбөттө, Казан бәйрәме сезнең бәйрәм түгел. Урысларның Казанны алуларына килгөндө, ул урысларга һәм өлешчә татарларның үзләренә дә Төгаләнең миһербанлыгы иде¹⁴. Урыслар гасырдан артык үз сыртларында татар игосын татыды: Төгалә урысларны кызганган һәм Казанны жиңү бүлөк иткән. Татарларның үзләренә дә Төгаләнең рәхимлеләге төште. Әгәр татарлар бүгенгә көнгә кадәр урыслар өстеннән хакимлек итсәләр, безнең төбөктә һаман да томаналык хөкөм сөрер иде. Ә хөзер — Алла рәхмәте — һәркайда да мөгърифәт таралды.

Тиздән Казан бәйрәме хақында өңгәмөбез төкөндө, минем сүзләргә жөпләп, Гөрәй Әхмөров ике-өч сүз өйтте.

— Безнең мөктәптә, — диде ул, — кайвакыт урыслар хақында бөхәсләр куба: берәүләр урыс томана халык, ди, берни дә кулларынан килми, ди. Калганнар моны раслый. Ә бу вакытта мин, болай гына өйткөн кебек, шөкертләргә игътибарын төрлө өйбәргә юнөлтәм һәм шөкертләрдән бу өйбәргә кем ясаган, дип сорыйм. Мөселән, аһ, нинди матур көзгә! Кем ясаган аны? Кайсы лавкадан сатып алынган? Баксаң, көзгәне ясаучылар да, сатучылар да урыслар икән. Ә бу самавырны кем ясаган һәм кем саткан? Әлбөттө, урыслар. Шулай булган, урыслар алай ук томана түгел икән ич, кулларынан күп эш килә икән.

Шулай итеп, Әхмөров иптәшләре арасында урысларга каршы дошманлыкны сүрелдерә икән.

20 сентябрь, 1889 ел. Миндө Н. И. Ильминский булып китте. Ул миңа Сембернең Земской управа рәисе Пашковның да (Петербург сектаны Пашков туганы) Баязит мулланы¹⁵ укымышлы һәм галим кеше итеп санавын өйтте. Профессор Николай Никитич Булич татарларның тыныч юл белән Казанны яулап алулары хақында фикерләр өйткөн икән, Ильминский миңа шуларны да житкәрдә. Булич өфөнденең фикерләре түбөндөгеләргә нигезләнә: татарлар Казанның иң яхшы жиңләрәндө өйләр сатып алалар, иң яхшы магазиннарны кулларына төшерәләр, татарларны шул кварталларга урнаштыралар, мәчет ачып жибәрәләр. Узган жөйдө мөселманнар Тихвин приходында¹⁶ мәчет салырга рөхсәт алуға ирештеләр, диде Ильминский.

19 ноябрь, 1889 ел. Гөрәй Әхмөров Шөрәфетдин Камалетдинов белән килде. Әхмөров чукуыган урыстан гайрә халыклар хақында сүз башлады. «Татар-

ларга чукуну уңайсыз,— диде ул,— чонки чукуну мат-ди мөсьөләдә кешене тәэмин итә алмый. Чукуыңан татар урыслар арасында сугылып, сукбай булып йорергә дучар. Мөселманнар арасына инде кайта алмый, ө урысларны аз белә. Эш урыны да табу бик читен».

12 гыйнвар, 1890 ел. Әңгәмәдәшем мөселман Гәрәй Әхмәров килде һәм, әгәр вакытыгыз булса, Казан сәүдәгере Мөхәммәтрәхим Исхак улы Юнысов сезне үзенә кунакка чакыра, диде. Вакытым бар, чакырудан баш тартмыйм, дип җавап бирдем. Кичке җидедә Әхмәров миңа кабат килде һәм без Юнысовларга киттек. Мөхәммәтрәхим әфәнде Кабан күле буенда. Изге Великомученица Екатерина чиркәве артында яши икән. Ике катлы, таш нигезле йорты койма белән уратып алынган. Без килгәндә, Мөхәммәтрәхим әфәнде янында ниндидер татар кешесе бар иде, хужа аның белән урысча сөйләште, хушлашты. Һәр укымышлы кешенекә шикелле пөхтәләп җыештырылган кунак бүлмәсе, Вена мебели, рояль, зур затлы өстәл. Өстәлгә табын өзерләнгән, чинаяклар, ипи, сохари, хуш ис бөркегән чәй төгамнары. Хужа белән күрештек, ул тоткан приютта күп тапкырлар булганымны һәм аның белән күптән танышасым килүемне әйттем. Юнысов әфәнденең дә андый теләге күптән бар икән. Мәнә самавыр китерделәр. Әхмәров чәй бүлә башлады. Самавырны урыс хатыны китерде. Балаларын урысча сөйләшәргә өйрәтсән очен Юнысов бу урыс хатынын гувернантка итеп алган икән. Хужа үзе урысча яхшы сөйләшә иде. Әхмәровка татарча эндәшкәндә исә гарәп сүзләрен бер дә катыштырмады. Чөйден соң кабымлыклар һәм шәраб китерделәр. Без барысын да ашап эчтек. Хужа шул арада Мөккә, Иерусалим, Хеврон калаларын, Киев мөгарәләренә сәяхәтләрен баян кылды. Мөккә турында, тукталып, берни дә әйтмәде, Иерусалим хакында берәз сөйләде, Насара христианнарының фәкыйрьләге һәм Хеврондагы изге патриархларның каберләрен искә алып узды—барысын да аз-азлап, өмма кызыклы итеп баян итте. Табыннан кузгалгач, хужа безне эш бүлмәсенә чакырды. Китап шкафы янына тукталдык. «Аз һәм сирәк укыйм»,— диде Мөхәммәтрәхим әфәнде. Китап шкафының бер китәсендә сирәк очрый торган әйберләр урнашкан. Мөсәлә, кытай бонзасының фарфордагы сурәте. «Бу бонза өчен мулла мине сүгә,— диде хужа.— Әңдә пот саклайсың, ди». Ниһаять, Юнысов китап шкафының түбәндәге өлешеннән борынгы тәңкәләр тутырылган тартманы суырып чыгарды. Бу тәңкәләрне озак карадык без: алтыннары да бар, көмешләре дә бар, бакырлары да җитәрлек—төрле чорныкы, төрле халыкларныкы. Куфи язуы белән нәкышләнгән хәлифләр чоры тәңкәләре, мәнә юнанныкы. Кечкенә генә ике бакыр тәңкәдә мин грекларның Коткаручы иконасын шөйләдем. Коткаручының билдән өскә өлеше сурәтләнгән, баш очында—божра, акчаларның күн ягында грекча язу бар: Исус Христос, Коткаручы һәм тагын ниндидер сүз. Бу хәзинәләрне карап бетергәч, хужа кичке ашка чакырды. Кайнар балык шулпасы ашадык, шулпадан соң кыздырылган күркә китерделәр—жомга көн булганга күрә гафу үтендем, миңа балык, серкә белән мөмрәтелгән алма һәм әнислөп тозланган көбестә тәкәдим ителәр. Кичке аштан соң Әхмәров Юнысовка масудын (ягъни, мине ни өчен, нинди йомыш, үтенеч белән чакыруын) әйтергә кушты.

Юнысов әти-әниләренең вафат булуы, нотариус раслаган васыять калдырулары хакында әйтте. Хәзерге вакытта эш шул васыять тирәсендә чуала икән. Мөхәммәтрәхим әфәнде әти-әнисеннән калган җиһаз-байлык нотариус раслаган васыять буенча түгел,

Казан сәүдәгере
Мөхәммәтрәхим Исхак улы Юнысов

шөригать кануннары нигезендә бүленүен тели. «Округ судына гариза биргән идем, суд законлы вакыт чыккан, дип гаризамны кире какты,— диде Юнысов.— Әмма вакыт чыкмады: ата-анамнан калган мөлкәт шөригать тәртибендә бүленүен теләм дип, Уфага, мөфтигә хәбәр иттем мин. Тик эш һаман да алга бармый».

25 гыйнвар, 1890 ел. Танышым шәкерт Шәрифүлла Камалетдинов булып китте. Шәрифүлла кесәсеннән көгәз алып миңа сузды да: «Мәнә сезгә Шиһаб мулла Газизов язган прошение күчерелмәсе»,— диде. Провшениедә Казан Рухани Академиясенең канаты астында эшләүче мөселманнарға каршы бүлекчә хакында әйтелә, Рәсәйдә шундый бүлекчәләрнең күпме икәнлегә сорала. Андый бүлекчә бердәнбер һәм шуны да төртеп күрсәтсез. Ә сезнең Казандагы һәм авыллардагы мәдрәсәләр нәрсә? Аларның һәрберсендә христиан диненең тетмәсе тетелә һәм һәрбер мөселман китабында безнең дингә каршы сөйләргә сәбәп бар. Шуңа күрә сезгә миссионерлык бүлекчәсе һәм матбугаты хакында сөйләргә кирәкмәс иде. Константинопольдә һәм Каһирәдә нәшер ителгән христианның каршы китаплар сезнең мөселманнар арасында аз таралган мыни? Аларны саный китсәм, Казанның Рухани Академиясе чыгарган миссионер китапларыннан ким булмас. Сөз христианлыкка пычрак түгкәндә, без мөселман диненең ялгышлары хакында дөшми уты-

məde.

4. «Быел, атакай, мәдрәсәне ташларга ният кылу белән, гажәеп бер тош күрдем. Мин, имеш, Мәдинә шәһәренең ниндидер бер оендә утырам. Булма уртасында — су тутырылган зур чан. Чан артында берәү басып тора, «Безнең Мөхәммәт пәйгамбәр ул», диккемдер колагыма пышылдады. Мин хөрмәт күрсәтеп урынымнан тордым, кулларымны күкрәгемә куйдым да мескен тавыш белән: «Әгәр дә син Алла җибәргән пәйгамбәр икән, миңа, бичара колыңа, берәр могҗиза күрсәт!» — дидем. Сүзләремне әйтеп бетерә дө алмадым, Мөхәммәт пәйгамбәр миңа кырын гына карап алды да күздән югалды. Шуннан соң Мәдинә урамына килеп чыктым, имеш. Каршыма Мөхәммәтрәхим Юнысов килә. «Син нәрсә, Әхмәров, монда борын чөеп йорисең? Пәйгамбәр шәһәре икәнән белмисен мөлә—ди бу. Шулай диде дә мине җитөкләп китте, шәһәр читенә чыктык, чиста сулы елга буена җиттек гә су коендык. Урам, елга һәм Юнысов әфәнде белән су коену ул кадәр игътибарымны җәлеп итмәде, ә мәнә бұлма уртасындагы сулы чан һәм иманымны ныгытыр өчен бер сүз дә дәшмәгән, хәтта төшемдә дә могҗиза эшли алмаган Мөхәммәт пәйгамбәр бик оза, миңа тынгы бирмәде. Сина, атакай, сулы чанның нәрсә аңлатканы мөгълүмдер?

— Сине көткөн изге чукындыру.

Бу сүзлөрдөн соң безнең әңгемәбез ничектәр дәвам итсә, мөселман руханийларының урыс теле оирәнүдән азат итү турында прошение язып, шул прошениеңы имзалары һәм тамгалы белән ныгыткач, көндәш мулла һәм староста беренче мулла яңына килгәннәр де: «Әгәр прошениегә имзаңы куймасаң, сине дә, йортыңны да яндырабыз»,—дигәннәр. Казан мөселманнары менә шулай эш итә!

21 февраль, 1890 ел. Казан мөселманнары — азау теше чыккан фанатиклар, урыс теленең файдасы турында аларга әйтергә теләгән һәр татарны тотып ярырга өзерләр.

10 декабрь, 1890 ел. ...Менә син, Гәрәй Әхмәров, өгәр дә христиан диненә күчәргә уйласаң, христиан диненә сине нәрсә тартканын, мәселман диненең кайсы ягы сине тибәргәнән тоемларга, булдыра алсаң, язып барырга тырыш. Бик моһим бу. Әгәр дә син шуларны яксаң, ник күчтең дип, сиңа беркем дә тел-теш тидерә алмаячак.

— Бар ул миндә, атакый, инде язылганы да бар, язарга дип уйланганы да шактый, ничшикесез язармын. Сойлим өле алайса, миндә тумыштан ук ниндидер үзгөрешләр бара.—Әхмәров шулай диде да каяндыр китапчык табып алып, үзенең тууы хакында кыска мәгълүматлар укый башлады. Бу мәгълүматларны аңа әнисе сойләгән икән. Әхмәров 1858 елда туган. Бик авыр тапкан аны әнисе. Саклап утыручы ике карчыкның берсе, тулгакның бик озакка сузылуыннан һәм ана кешенең үлүеннән куркып, өенә кайтып киткән. Икенче карчык ни булса да булып дип саклап калган. Өенә кайтып киткән карчык, бик арган булса кирек, кайту белән йокыга талган һәм төш күргән. Имеш, кемдер аңа ал яулык биргән, ал яулыкны ул алган да ертып икегә аерган һәм уянып киткән. Сәрби (тулгак тоткан хатынның исеме шулай бугай) бала тапкан булып, дип төшнәз юраган карчык. Юравының юш килүенә ышаныр өчен кире киткән— чыннан да Сәрби көмөнәннән котылган икән, малай тапкан.

Сәхип Гәрәйне сөннәткә утыртырга вакыт житкәч, әтисе сөннәтче бабаны чакырткан. Баба эшен жиренә житкереп эшлөгән, ләкин Гәрәйнең әнисе, берәз ва-

кыт үткөч, кисеп алынган элпәнең кабат үсүен искәргән—сөннәткә утыртмаганнар да диярсең. Бабаны икенче кат чакырырга туры килгән. Сөннәткә күпме утыртып та мондый хәлне күргәнем юк иде, дигән ул Сәхип Гәрәйне кабат сөннәтлөгән. Сәхип Гәрәй, үсеп мәдрәсәгә йори башлагач, аны ниндидер гажәеп көчлөк уты биләп ала. Башта шәкертләрдә нинди генә китап күрсә дә, кулындагы китаптан зуррак, калынрак булса бигрәк тә, ул аны үзәндә булдырырга һәм укырга тели. Әтисе белән дә шундыйрак хәл булган. Сабакташлары белән «Әфтияк» («Корһән»нең 7 сүрәсе) өйрәнгәндә, бер малайда зуррак китап күрүп, шундый дәү китап укыйсы килә. Сәхип Гәрәй зур, калын «Әл Корһән» күрә, әмма «Әл Корһән»не укырга түбән сыйныфта була өлө ул. Бу хәлдән соң Сәхип Гәрәйнең әтисе С. П. Бурган «Әфтияк» кайтарта. Чөнки С. П. Бурган нәшер ителгән «Әфтияк» Казанда чыккан төрдәшләреннән шактый аерылып тора, күләме дә зур, кәгазе дә ак. Шулай итеп, Сәхип Гәрәйгә шәкерттәшләре белән «Әфтияк» укырга туры килсә дә, аның китабы сабакташларыныкыннан аерылып тора һәм ул, ниһаят, канәгатьләнә. Бу китап Әхмәровта өлө дә саклана, бүгүчә тапкыр күргәнем дә бар.

Сәхип Гәрәйнең туган авылында—Салманда (Спасс өязе, Казан губирнасы) бар кеше дә мөселман Урыслар анда юк диярлек. Буяучы белән тимерче генә урыс. Сәхип Гәрәй, шул урысларга керсә, нинди дә булса урыс сүзен отып кайта, өйдә шул сүзләренә әйтсә, өти-әнисеннән шундук каты шелтә элгә.

Сәхип Гәрәй, сойли торгач, тагын бер серен ачты: бала чагында, үзе дә аңышмыйча, әти-әнисеннән качып, караңгы бер почмакка үзе корыштырган Изге Тәрәгә табынган ул. Сәхип Гәрәй Изге Тәрәгә табынырга кирәклеген кайдан һәм кайчан ишетүен әйтеп тормады, могаен, буяучы һәм тимерченең төре каршында чукынуын күргөн булгандыр.

Укуын давам итсен өчен Сәхип Гарәй Әхмәровны Казандагы Апанай мәдрәсәсенә урнаштыралар. Казан мәдрәсәсендәге тормышының иң күренекле вакыйгасын сөйләде миңа Әхмәров.

Азанчы Казанлы, Сәхип Гәрәйнең өтисенен дусти, Спасс оязе мөселманына ойләнгән була. Бабасына кунакка киткәндә, өендә Сәхип Гәрәйне бер иптәше белән калдыра. Азанчы хатыны белән бер айга якын кунакта ята. Иректән файдаланып, Сәхип Гәрәй Тәрә ясый, сарайга урнаштыра һәм чукуна башлый. «Тик мин,—диде Әхмәров,—мәчеткә дә йордем.» Өйдәш иптәшенең төрәне табуыннан куркып, ул аны мунчага күчерә, мунча ташы арасына яшерә. «Мунчага киләм дә,—диде Әхмәров,—мичтөгә төрә каршына басам, берәз дога укыйм. Әгәр дә дустым мунчага килеп керсә, читкөрәк китеп басармын, ул төрәне күрмәс, корымлы таш арасында шөйләнми дә ул кара төрә, ө дустиыма, бар да төртиптә микән дип, карарга кердем диярмен, дип уйлыйм.»

1877 елда Әхмәров бер солдаттан төрек телендәге «Библия» сатып ала. Әлеге солдат урыс-төрөк сугышыннан бик күп төрек китаплары алып кайткан икән шуларны арзан хакка саткан ул. «Үземә «Библия» сатып алдым һәм укый башладым. Тиздән хәлфә кәфәр китап укыганымны сизеп алды һәм аны шундук яндыруымны таләп итте. Ул вакытта мин яшүсмер идем инде, әмма каршы килә алмадым. Мине мәдрәсәдән куарга мөмкиннәр иде, өгөр мулла Әгъләм белеп алган булса, барсын да, һичшиксез, әтиемә җиткерер иде. Мин, эчтән сызып, «Библия»не яндырырга ризалык бирдем. «Библия»нең тышлыгын (ө ул бик шөп итеп эшлөнгөн иде) кубарып алдым да, моселман

диненә бернинди дә яманлыгы булмаган нәрсә кебек итеп читкә куйдым. Озак сакладым мин ул тышлыкны: тузып таушалганчы үз янымда йорттем. Ә «Библия»не яндырыр өчен поднос тоттырдылар. «Библия»нең битләрен берәм-берәм ертып шул поднос өстендә яндыра башладылар. Шулай итеп, янып бетте ул «Библия». Хәлфә бик канәгать булды. Ә беләсезме, мин «Библия»нең көле белән нишләдем? Жыеп алдым да, мәдрәсә каршында — Кабан күлендә коймә бар иде, шуңа утырып, күлнең уртасына хәтле кердем һәм чиста суга «Библия»нең көлен сиптем. «Господи,—дип уйладым мин,—монда синең изге сүзләрең язылган иде. Мин гаепле түгел.» Алла белән ант итәм, атакай, барысы да нәкъ шулай булды»,—дип сүзен йомгаклады Әхмәров.

Вакыт үтә, Сәхип Гәрәй егет булып житә. Беркөнне Казанга «Библия»нең төрле телләргә тәржемәләре кайтканын ишетеп ала ул. Гәрәй Әхмәров бу вакытта өлкән сыйныфта укучы шәкерт буларак хәлфәдән куркып тормый. Ул, Изге Язу китаплары депосына барып, төрек телендә «Библия» сатып ала. Китапны алып күкрәгенә кысу белән, Сәхип Гәрәй күңелендә Төгәләнең тавышын ишеткәндәй була: «Менә син Минем «Библия»не яндырдың, ә Мин сине кабат сатып алырга мәжбүр иттем!»

Депода Сәхип Гәрәй изге китаплар склады мәдире Кирыч белән таныша. Менә шул Кирычка Гәрәй Әхмәров: «Складында «Инжил» дә, «Псалтырь» дә, «Библия» дә бар, ниңә «Коръән» юк? «Коръән» бу китапларның барсын да артка чигерде, ул—соңгы пәйгамбәрнең язган вәхие»,—дигән. Кирыч бу сорауга ни дип җавап биргәндер, Әхмәров анысын әйтеп тормады. Әмма шул вакыттан соң, Әхмәров Кирыч янына килгәләп йори башлый, дин турында гөпләшә. Кирыч шәкерткә реформаторлыкка йөки протестантлыкка күчәргә тәкъдим ясый. «Болар барсы да, атакай, синең белән танышканчы булган хәлләр»,—диде Әхмәров.

— Йә, әйт инде, христиан диненә сине нәрсә тартты, мөселманлыктан нәрсә тибәрде?

— Мин башта нәрсә тибәргәнән өйтим инде. Бик күп нәрсә күңелне кайтарды, мисал өчен менә берсе—«Коръән»не иреккә тәфсир итү.

«Әгәр дә мин чукынсам,—диде ул,—мине чукындырган кеше (крестный) бер дә бай кеше булуын теләмәс идем, ул вакытта астыртын ният белән чукынган, дип сөйләүләре, һәм минем бу адымыма сәяси төсмер бирергә тырышулары бар. Мин фән белән шөгыльләнәргә теләм. Башка төр эшләргә өзерләнмәдем дә, сәләтле дә түгел».

Шушы сүзләр белән безнең 10 декабрь көнгә өчгәмәбез төгәлләнде. Мөселман диненнән күңелен кайтарган нәрсәләргә китергән мисалыннан мин шуңа төшәдем, бу мисалны ул яңарак кына, «Коръән»не гарәп теленнән татарчага тәржемә итәргә алынган кына тапкан. Әхмәров тагын да ачылып сөйләргә, белмим, хәер, тиз арада мин кабат бу хакта сорармын.

13 декабрь, 1890 ел. Мин Гәрәй Әхмәровка бардым һәм үзе хакындагы хикәятен давам итүен үтәдем. Ул миңа түбәндәгеләрне сөйләде.

1. Мөселманнарда малайларны сөннәткә утыртканда, эш башланыр алдыннан, әни кеше баласына тиен акча бирә, гадәттә, көмеш тәңкә була ул. Бу тәңкәне әни кеше хәситәсеннән өзеп алып бирә. Әхмәровка да әнисе, сөннәтче бабаңа бирерсең дип, шундый тәңкә тоттырган. Гәрәй тәңкәне авызына капкан. Эш беткәч, малай тәңкәне сөннәтчегә бирә алмаган, чөнки ул аны

Казан төрмәләренең берсе.

йоткан булган инде. «Монысы да, атакай, гажәп яхшы фал»,—диде Әхмәров.

2. Урысларның дога укуында чукынуларын беренче тапкыр күрүен сөйләде Әхмәров. «Бервакыт,—диде ул,—әти белән әни Казандагы ерак туганбызга җыенды. Үзләре белән мине дә алдылар. Юлда безгә бер урыс мужигы иярде. Җөйгә көн иде. Ашап, ял итеп алыяк дип, әти бер чишмә янында атны туктатты. Урыс та арбасыннан төште. Без ашап-эчеп алганда урыс та бер читтөрәк капкалап утырды. Мин игътибар белән урыс кешесенең ашар алдыннан һәм ашап туйгач дога укуын карап тордым. Казаннан урап кайткач, бу хакта иптәшләремә сөйләдем, хәтта теге мужик кебек чукынып та күрсәттем. Малайлар барсын да күрәп тордылар. Тик бер иптәшем, бездән өлкәнрәк иде ул, урыслар ничек итеп чукынганны башка күрсәтмә, дип мине кисәтте.

— Менә, Әхмәров,—дидем мин,—синең христианлык миссияң кайчан башланган икән!

Әхмәров эндәшмәде.

3. «Бервакыт,—диде Әхмәров,—әнием алдында мин урысларны якладым. Ул миңа: «Кечкенә әле син, берни дә аңламыйсың,—диде.—Үскөч урысларның кяфер икәнән дә, барсының да каһәр суккан нәрсә икәнән дә белерсең. Шуңа күрә, аларны якларга ярамый.» Мин әниемә болай дип җавап бирдем: «Урысларны беркем дә мөселман диненә ойрәтмәгән, шуңа күрә алар кяферләр. Ә белмәгән өчен аларны гаепләргә ярамый. Алла динне белеп тө кире какканнарны гына каргый, урыслар мөселман динен белмәгәч һәм аларны беркем дә бу дингә ойрәтмәгәч, Алла ни өчен каргасын инде аларны? Әни берни дип тө җавап бир-

мәде.

4. «Быел, атакай, мәдрәсәне ташларга ният кылу белән, гажәеп бер тош күрдәм. Мин, имеш, Мәдинә шәһәренәң ниндидер бер оендә утырам. Бүлмә уртасында—су тутырылган зур чан. Чан артында берәү басып тора, «Безнең Мөхәммәт пәйгамбәр ул», дип кемдер колагыма пышылдады. Мин хөрмәт күрсәтеп урынымнан тордым, кулларымны күкрәгемә куйдым да мескен тавыш белән: «Әгәр дә син Алла җибәргән пәйгамбәр икән, миңа, бичара колыңа, берәр мөҗиза күрсәт!»—дидем. Сүзләремне әйтеп бетерә дә алмадым, Мөхәммәт пәйгамбәр миңа кырын гына карап алды да күздән югалды. Шуннан соң Мәдинә урамына килеп чыктым, имеш. Каршыма Мөхәммәтрәхим Юнысов килә. «Син нәрсә, Әхмәров, монда борын чөеп йорисең? Пәйгамбәр шәһәре икәннен белмисен мөлә?—ди бу. Шулай диде дә мине җитәкләп китте, шәһәр читенә чыктык, чиста сулы елга буена җиттек тә су коендык. Урам, елга һәм Юнысов өфәнде белән су коену ул кадәр игътибарымны җәлеп итмәде, ә менә бүлмә уртасындагы сулы чан һәм иманымны ныгытыр өчен бер сүз дә дөшмәгән, хәтта төшемдә дә мөҗиза эшли алмаган Мөхәммәт пәйгамбәр бик озак миңа тынгы бирмәде. Сиңа, атакай, сулы чанның нәрсә аңлатканы мөғълүмдер?

— Сине коткән изге чукындыру.

Бу сүзләрдән соң безнең өңгәмәбез ничектер өзелде. Бераз дөшми утыргач, Әхмәров телгә килде.

— Беләсеңме, атакай, хәтта картайган ата-анамның үлемен сорап Аллага ялвардым мин. Әгәр мин тормышымны үзгәртсәм (ягъни чукуынсаң), алар чиктән тыш кайгырыр иде. Ә картлык көннөрөндә аларны да чукындыру мөмкин эш түгел. Алар Салман авылының иң хөрмәтле, иң мөхтәрәм кешеләре. Әгәр мин әти-әниемә, хак икәнлегенә инанып, христиан диненә күчәм, дип әйтсәм, сүзләремә ышанмас иделәр. Алар, һичшиксез, барлык мөселманнар керәшеннәр хакында ни уйлалсалар, миңа да шуны әйтерләр иде, ягъни: а) акылдан язгансың; б) бозылгансың; в) священник сатып алган; г) чукуың, үзеңең файда күрергә җыенасың. Менә шуңа күрә Алладан әти-әниемнең тизрәк вафат булуларын ялвардым мин. Һәм алар икесе дә күптән түгел генә дөнья куйдылар: әни 1883 елда, әти 1888 елда үлдә. Сөз, атакай, яхшы беләсез инде, мине байлык, мал-мөлкөт кызыктырмый, мин сезнең дачада монах кебек яшәп ятам, ихтыяҗ кичерәм: минем төмлөп йокларга йомшак ятагым да юк—идәндә ятам. Ризык пешерүемдә юк! Моңсу. Шуңа күрә сездән сорамакчы идем: святка бөйрәмәндә кая да булса, хет бер атнага китеп булмас микән? Җәйгә мине үзенә Янсавар авылына Кузьма атакай Прокофьевич чакыра. Әгәр исән булсам, мөхәммәтләр каршы сөйләргә вәгъдә бирдем аңа. Ә хәзер нинди дә булса урыс авылына барасым килә.

— Бу хакта уйлармын,—дидем мин Әхмәровка һәм без аерылыштык.

17 декабрь, 1890 ел. Бүген Әхмәровка—дачага бардым. Матвеевский өфәндең улы белән Теньки авылына китергә җыенырга куштым. Матвеевскийның улы Әхмәровны яңа ел каникулына үзе белән алып кайтырга ризалашты. Гәрәй сүз уңаенда түбәндәгеләргә хәбәр итте: 16 декабрь көнне аңа өч шәкерт килгән икән. Кайбер тәртипсезлекләре өчен аларны Әгъләм мулла Апанай мәдрәсәсеннән куган. Бу куылган шәкертләр әйтүенә караганда, Казанның икенче бер мулласы Галимҗан¹⁸ үз мәдрәсәсеннән сизгә шәкертне сөргән, ә Шиһабетдин Мәрҗанинең улы¹⁹ мәдрәсәдән биш кешене куган бугай. Гомумән, бу куулар

муллаларның шәкертләренә тәртиптә тотарга тырышуларын күрсәтә. Кызык, төгәлрәк беләсе иде, урысларга уңай мөнәсәбәттә булганнары өчен куылмады микән ул шәкертләр?

20 декабрь, 1890 ел. Кич Н. И. Ильминский килде. Киче Преосвященнейший Павел янында булган икән ул. Гәрәй Әхмәров хакында сүз кузгаткан. «Әгәр дә мин,—диде Ильминский,—Преосвященнейшийга Әхмәров хакында әйтмичә, туп-туры Обер-Прокурор К. П. Победоносцевка мөрәҗғәгать итсәм, Павел атакай кисәтмәвем өчен ачуланган булыр иде мине. Ильминский гөзәр белән аңа килгәнә өчен Преосвященнейший куанган, һәм Победоносцев өфәндегә Әхмәров хакында хат язарга теләгән белдергән. Хәзер инде Обер-Прокурорга юллаган хатында Ильминский өфәнде Сәхип Гәрәй турында Высокопросвещеннейший Павел белән киңәштем дип язачак. Победоносцевны ярдәм итәргә ышандырырга икесенә дә Тәгалә ярдәм әйләсен! Сәхип Гәрәй Әхмәров мөселманнар арасында миссионерлык эшенәң башлангычы булмас микән өле.

23 декабрь, 1890 ел. Высокопреосвященнейший Павел өчен Әхмәров хакында мөғълүматлар: ...аңарда күптән инде «Библия» һәм «Новый завет» бар һәм ул христианлыкка күчәргә ниятләр йори. ...Әгәр аны безнең студентларга гарәп теле укытырга куярга мөмкинлек чыкса, яхшы булыр иде. Тәгалә Әхмәровка христианлыкны кабул итәргә хәер-фатиха бирсә, мөселманнар арасында миссионерлык эшен алып барырга бик нык ярдәм итәр иде ул, дип уйлыйм.

1 гыйнвар, 1891 ел. ...Әхмәров хат укырга бирде Нижегород губирнасыннан Яндовища авылыннан иде ул хат. Анда дүрт мәчет бар икән. Тик бер мулла үзенәң улын мулла итеп куяр өчен, бишенче мәчет салырга уйлаган. Озак рөхсәт ала алмыйча йоргән ул Ниһаять, 1888 елның 17 октябрендә тимер юл афәтендә Император Галиҗанәпләренәң исән калуы хөрмәтенә мәчет салырга теләм дип, игълан иткән дә рөхсәт биргәннәр. Бу мәчеттә өле бер тапкыр да дога укылмаса да, аның шау-шуы инде Сенатка ук барып җиткән. Мәчет салдырган муллага каршы килүче Яндовища кешеләре бу мәчетне ачтырмас өчен нинди сәбәп табарга микән дип Әхмәровтан сорыйлар.

— Безнең мөселманнар ошамый миңа,—диде Әхмәров,—бигрәк күп ялганлылар. Менә, мәселән, Яндовища мулласы Император Галиҗанәпләргә Александр IIIне күңеленнән мөселманнарга иң зур дошман дип исәпли һәм мәчеттә Император хөзрәпләренәң үлемнән котылып калуы хөрмәтенә түгел, ә малае өчен төзәлә, әмма мулла алдый һәм ялган белән мәчет төзәргә рөхсәт ала. Бу мәчет ачылмасын өчен нинди сылтау табарга микән, атакай?

— Әгәр мәчет салынган икән инде һәм Император Галиҗанәпләренәң үлемнән котылу хөрмәтенә багышланган икән—бик авыр эш. Яндовищадагы бу ыгы-зыгы югары түрәләргә мөғълүм түгел—дип җавап бирдем мин.

3 гыйнвар, 1891 ел. Миндә Казан сәүдәгәре һәм Дума гласные Сәғәдиев Шәмсетдин булып китте. ...Сабуллашканда болай диде ул: «Әй, безнең татарларны, Евфимий Александрович! Гәрәй Әхмәровның инде чукуынган дип сөйләләр. Ә мин яңарак кына сезнең дачада булдым, аны күрдәм: чукуынмаган өле ул үзенә ипилек акча эшләп ята. Нишләп инде кешене көчлөп чукуындырысннар.

— Әлбәттә, көчлөп чукуындыру бик үк әйбәт түгел,—дидем дә аерылыштык.

12 гыйнвар, 1891 ел. Гәрәй Әхмәров: «Еф. Ал.

мәдрәсәдән туп-туры урыс священнигы фатирына күчеп, мин зур борылыш ясадым. Ул чакта мин үземә Кабан аръягына, (ягъни татар-мөселман ягына) чык-маска дип сүз биргән идем. Мөселманнар миңа килә торды, эзәрлекли торды, чукуынмады микән әле бу дип кызыксына торды. Килгән саен чукуынмаганымна ина-нып киттеләр. Әмма мин качып кына чукуынмаячак-мын, минем тормышка ашырасы бер уй-ният бар. Чукуынганга кадәр, урыс киеме киеп йоричәкмен. Әгәр мөселманнар, ни өчен урыс киemenнән йорисен дип сорасалар, мин аны форма буларак киям, аннан башка ярамый, шулай кушалар, чонки мин Академи-ядә студентларга дәрес бирәм, диячәкмен. Мөселман-нар, шулай итеп, тора-бара урысча киенеп йөрүемә күнегерләр, шул ук вакытта мөселман итеп тә исәп-ләрләр. Эшләр шулай барса, мин чукуынмын; әмма Казан татарлары минем белән берни дә булмады дип уйларлар. Берәүләр, мөгаен, чукуынган дип сойләр, икенчеләре исә бу сүзгә кире кагар, урыс киemen индә күптән кия ул, әмма чукуынмады әле, дип раслар-лар. Гомумән, мөселманнар арасында минем турыда төрлө сүзләр йөрер. Ни теләсәләр, шуны сойләсеннәр.

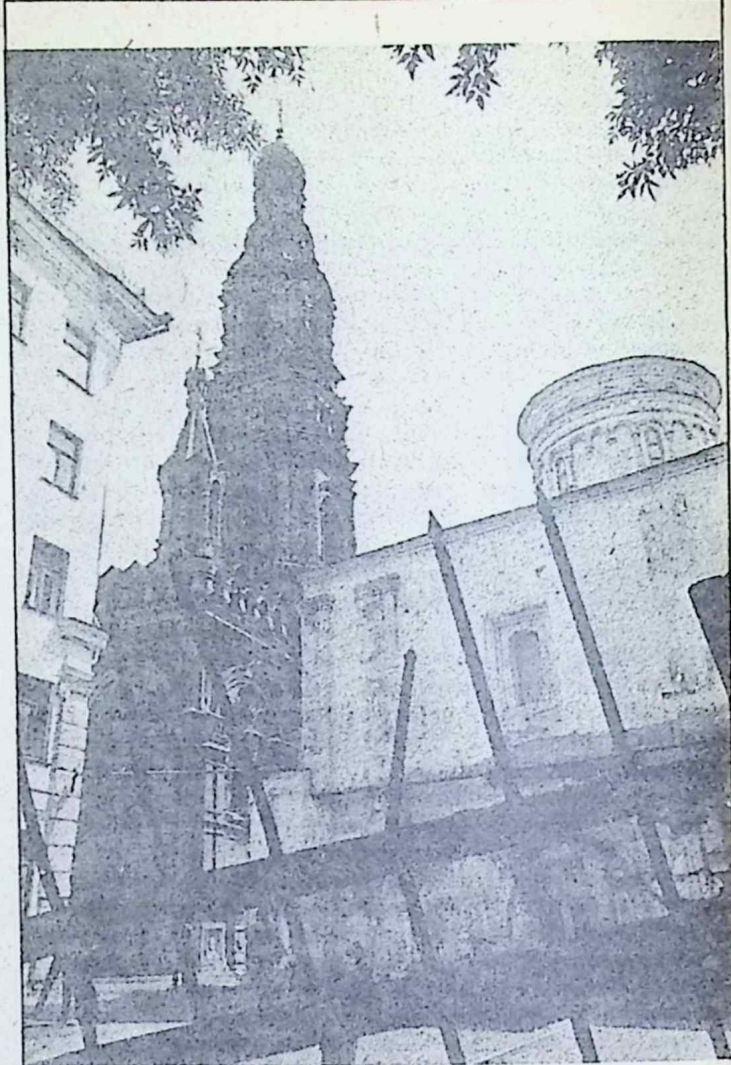
Менә шундый уй-исәп миндә. Елан кебек акыллы булыгыз, ди «Инжил»,—дип Әхмәров сүзен тәмамла-ды.

23 гыйнвар, 1891 ел. Преосвященнейший (Павел) Обер-Прокурор әфәндедән Әхмәров хакында хат ал-дым, диде һәм миңа карап, безнең Академия Инспек-торы Н. Я. Беляев әфәнде янында бу хатны укысак ярыйдыр бит, дип киңәште. Әлбәттә, сер юк, дидем мин. Преосвященнейший хатны укыды. Тиздән Әхмә-ров хакында изге Синодка хәбәр ителәчәк икән...

24 гыйнвар, 1891 ел. Дачама барып, Гәрәй Әхмәро-вның хәлен белдем. Сюртук өчен сукно, жилет һәм чалбар алып бардым аңа. Шушы көннәрдә генә Мө-хәммәтрәхим Юнысов (Сәрдә²⁰ авылы мулласы Мөхет-дин белән килеп чыккан иде, дип сойләп китте ул. Мөхетдин Әхмәровтан яклау сорап килгән икән. Эш шунда ки, Мөхетдин мулла Казанда кәеф-сафа корып йөргәндә, аны Сәйдәшев күргән дә, Казан ыязе Ис-правнигы Марасановка әйтеп, указыңны алдырам, дип янаган. Мөхетдин мулла хәзер, Сәйдәшев ул-бу эшләмәгәе дип, жан калтырый икән. «Исправник Ма-расановка Малов аша тәэсир итеп булмас микән, Гәрәй?—дип сораган Мөхетдин.

—Түз һәм ашыкма, елга буена төшкәндә үк киemen-рәңне салып ташлама,—дигән Әхмәров Мөхетдин-гә.—Исправник каршында мулланы яклап тору Мало-вка уңайсыз булыр. Син, Мөхетдин, алай-болай ис-правник килеп указыңны алырлык сәяси тотанаксыз берәр нәрсә эшләп ташламадыңмы соң?

Гәрәй шушы сүзләргә әйткәндә Юнысов аны бер читкә чакырып алган да, әгәр моңа нидер эшләнсә, Юнысов хакына гына эшлим дип әйт, дигән. Юнысов шулай, Әхмәров әйтүенчә, башкаларга үзенең йогын-тысын таратырга тырыша. Сүз уңаенда, Мөхетдин мулла Гәрәйгә, чукуынган хакында ишеттем, хакмы шул, ди. Гәрәй, рәнжегән кыяфәт ясап, мондый сүз-ләрәннән соң мин сине яклау түгел, указыңны алдыру артыннан йоричәкмен, дип җавап бирә. Мөхетдин мулла, халык сүзенә тамчы да ышанмадым, дип Әх-мәровны юмалый башлай, Гәрәйнең аякларын үбә, гафу итүен сорый. Боларның барсы да мөселманнар-ның Гәрәй Әхмәровны төрлө юл белән тикшереп, сак-лап торулары һәм аны үз канатлары астына кайтары-рга тырышулары хакында сөйли. Болардан соң Гәрәй үзен ничек тотар икән? Әхмәровтан китешли Юнысов укырга китап сораган. Кызым урысча яхшы сукалай

Казан. Бауман урамындагы чиркәү

индә, үзем дә нәрсә дә булса укыр идем,—дигән. Гәрәй Юнысовка минем китапларны: «Об Адаме» һәм «Законодательство Моисея по учению Библии и по учению Корана» исемле китапларымны, ө кызына «Лезгинец Ассан»ны биреп жибергән.

26 гыйнвар, 1891 ел. Инородецлар, тора-бара, без уйлаганча, шагыйрь әйтмешли «Урыс диңгезенә кушы-лырлар», һәм Аллага табынганда бай һәм сыгылмалы чиркәү догаларын үзләренә корамә телләрәннән остен күрерләр, ө фәндә, тормышта урыс теле—зы-ялы халыклар теле. Вакыты житкәч бу хәл кайберә-үләрнең үз халыкларының үзенчәлекләрен саклап ка-лырга тырышуларына карамастан, зарурлык кануны буенча, үзеннән-үзе булыр, дип ышанабыз. Тормыш-та, әдәбиятта һәм бигрәк тә дини өлкәдә телнең бер генә булуы бик зур дини һәм сәяси әһәмияткә ия.

Кичә Ильминский сойләп торды: аның оенә Акаде-мия студенты килгән һәм ниндидер зыялы чуаш ша-гыйре турында сүз кузгаткан икән. Чуаш хакында өзмәвер гөдәле чуаш дип әйтеп була булуын, әмма зыялы дип әйтергә һич кенә дә тел өйләнми, дип уйлап куйдым, ди Ильминский.

27 февраль, 1891 ел. Дачада Гәрәй Әхмәров янын-да булдым. Авраам хакындагы өңгәмәләрне укырга

киңаштек. Бүгөнгө көңө кадәр мин аңа Авраам хагында беренче аңгемане укыдым, чонки аны мин 1882 елда ук язган идем инде. Укыгач мин Әхмәровка, икенче очрашканда Авраам хагында сөйлөшүлөргө беренче аңгы килергә кушкан идем. Әхмәров, бик аз яздым, чонки язмаларымны бастыруны күздө тотмаган идем, дип акланды. Мондый сүз боткасы, өйтергө кирәк; миңа бер дә ошамады. Әллә алдап йөри микән ул мине? Алла аңа хокемдар.

13 февраль, 1891 ел. Высокопреосвященнейший Павел янына баргач, Изге Синодтан Әхмәров хагында хәбәр килүне ишетеп куандым. Академиянең миссионер бүлгә студентларына гарәп һәм татар теле укытырга штаттан тыш практикант итеп Әхмәровны билгеләргә, дип Изге Синод карар чыгарган. Изге Синод тарафыннан Рәсәйдә христиан динен тарату өчен кулланучы акчалардан, Әхмәровка елына 500 тәңкә хезмәт хагы билгеләнгән. Әмма Изге Синод Әхмәров бу эшкә чукуыннан соң гына керешә ала дип искәрткән. Кызганыч, Әхмәровка мин бу хакта берни дә өйтә алмадым, чонки аның янында ят кешеләр бар иде. Мөселманнарны христиан дине белән таныштыруның уңай юллары хагында сүз китте. ...«Мәдрәсәдә укыган чагында,— диде Әхмәров,— минем янга Ырынбур губернасынан Гомәр хәлфә килгән иде. Безнең губернада күп христиан миссионерлары йөри башлады, дип сөйләде ул. Мөселманнарга муллалар да җавап бирә алмый торган күп сораулар биреләр. Шуңа күрә хәлфә Гәрәйдән, Казан миссионерлары белән эш йөртүче кеше буларак, гарәпчә «Библия» һәм тагын христианнарга каршы китаплар табуда ярдәм итүен сораган. Кузьма атакай Прокорьев, узган җәй керешен һәм мөселман татарлары арасында Алексей әфәнде Воскресенский²¹ булды, әмма берни дә майтара алмады, диде. Хәтта шундый хәл дә булган, имеш: мулла керешен татарын мөселманлыкка кайтарган һәм Воскресенский әфәнде берни дә эшли алмаган. Миссионерга кешеләрне белмичә сүзгә кушылу авыр, шуңа күрә безнең миссионерларга күп кешелә, базарлы җирләрдә бер генә ел түгел, берничә ел яшәргә, кешеләр арасында үз булып китергә кирәк, ул вакытта аның һәркем белән дә сөйләшәргә җае булачак, дидем мин. Әмма Әхмәров, мулланың коткысын туктату өчен, аның янына килергә һәм сорарга, мәсәлән, аурупалылар сыман: «Исәнмесез! Фамилиягезне белергә рохсәт итегез!» Мулла фамилиясен өйтү белән, «Хуш!» дияргә кирәк. Артык бер сүз дә кирәкми. «Ышансагыз-ышаныгыз,— диде Әхмәров,— мулланың коты алыначак һәм башка беркайчан да керешеннәр арасында көс-көс таратып йөрмәчәк».

19 февраль, 1891 ел. Кич миндә И. И. Ильминский булды һәм С. Петербурган—Василий Дмитриевич Смирнов²² әфәндедән килгән, бик тә төфсилләп язылган хатны укыды. Хат бик җитди һәм күп урыннарында «секретно» дигән тамгалар бар иде. Хатның күп өлешендә мөселман диненең көчәюе хагында сүз бара. Мөселманнар татар китаплары цензоры Смирновка каршы ризасызлык белдереләр. Кызганыч, Смирнов әфәнденең хатыннан күренгәнчә, күп югары урыннарда утыручы урыс кешеләре Смирнов әфәнденең омытылышларын куәтләү урынына, аңа аяк чалырга тырышалар. Смирнов әфәнде хатының ахырында Ильминскийдан бу хатның кайбер өлешләрен яндырырга өтәнгән.

25 февраль, 1891 ел. Сәхиб Гәрәй Әхмәровка морәҗәгать итеп, Преосвященнейший Павел: «Без сездән миссионерлык эшендә бик күпне көтәбез,— диде.— Бездә кыргызлар һәм башкортлар арасында

чукундыру башланмаган диярлек».

— Кыргыз белән башкортта христиан динен иңдерү бик авыр,— дип җавап бирде Павелга мулла Әхмәров,— чонки бу халыкларга бер йәки ике генә миссионер туры килә, ә мөселман дине файдасына һәр авылда бер галим мөселман хезмәт итә.

28 февраль, 1891 ел. Гыйбадәт кылу хагында закон искә алмый, шуңа күрә,— дип йомгаклый либераллар— округ судларында эш уйнатучы яһүдиләр, немецлар һәм поляклар,— гыйбадәт кылу гаепкә саналмый, димәк, керешен татарлары арасында дога укучы муллалар, көс-көс буларак, хокемгә тартыла алмый, өстәвенә аларны керешен татарлары үзләре чакырып гыйбадәт кылдыра. Шул көс-көс, суд өгәзалары муллаларга мондый фикерләргә белән керешен татарлары арасында хәтта көс-көс таратырга җай биреләр.

13 март, 1891 ел. Казан мөселманнары хәзергә вакытта муллаларны, шәкертләргә юньләп карамаганга, урыслар белән аралашырга мөмкинлек биргәнчә тиргиләр. Әхмәровның чукуыны мисалында сөйләп алар моны.

15 март, 1891 ел. «Мәдрәсә шәкертләргә христиан диненә күчә калса,— дип сөйләде Н. И. Ильминский,— һичшиксез, мөселманнарга каршы миссионерлык эше алып барып өчен җәмгыятькә берләшәргә тиеш.» Мин дә шулай уйлыйм, дип җавап бирдем мин Ильминскийга.

21 март, 1891 ел. Иртән Н. И. Ильминскийга сугылдым. Күп сөйләштә, сүзсөзсөз күбесе Казанның соңгы губернаторы Леонид Иванович Черкасский тарафыннан ирәйтелгән Сәйдәшевнең ничек итеп койрыгын кысу хагында иде. Сәйдәшев хәйләкәр һәм ялагай мөселман. Мөселманнар арасында ул урысларны күрә алмаучы, урыслар арасында— алдынгы карашлы мөселман. Бу икейөзлене акылга утыртырга кирәк.

Павел Николаевич Әхмәровтан²³ дүрт шәкертнең чукуына өмет багълаганнарын белдем һәм шул хакта 21 мартның кичендә Изге Гурий Брәдарлыгы совети утырышында Н. И. Ильминскийга хәбәр иттем. Әхмәровның хәбәрәне өстәп, Ильминскийга күз угында бишәнчә шәкерт тә бар, дип өйттем.

29 март, 1891 ел. Галим мөселманнар чукуына алгач, Алтай кыргызларына зур уңыш белән «Инжил»не сәңдерер һәм мөселман динен кысыр иде.

30 март, 1891 ел. Бүгән Ростов-Дон шәһәрәнән— мулла Заһир Бигеев²⁴ хат алдым. Бик кызыклы хат бу: Мөхәммәт Заһир Бигеев Гәрәй Әхмәровның чукуына ишеткән һәм аның хәлен сорашкан.

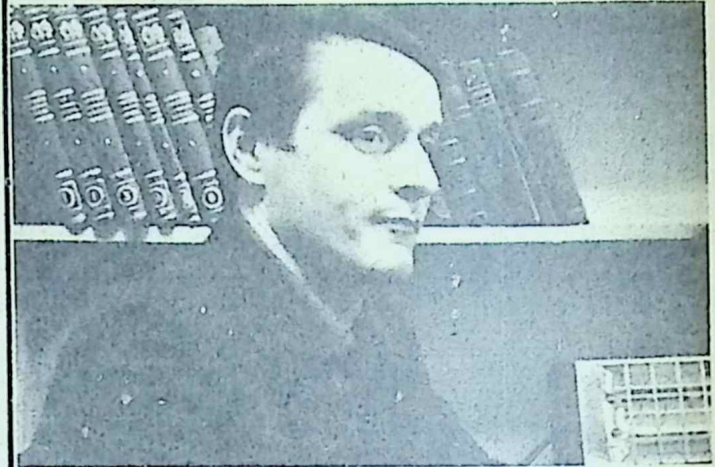
5 апрель, 1891 ел. П. Н. Әхмәровның абыйсы Спасс оязе Салман авылында мөзезин булып тора, ягъни азан өйтеп намазга мәчеткә чакыра.

Дөвәми бар.

Искәрмәләргә 62 нче биттән карагыз.

1. Шиһабетдин Мәрҗани. Мостәфадел-Әхбар фи әхвалә Казан вә Болгар», И томы, Казан, 1887 ел.
2. Апанай мәдрәсәсе — бу мәктәпне XIX гасырның ахырында Касыйм Сәлихов җитәкләгән, йорты хәзер дә исән — Комсомол урамы, 28.
3. «Волжский вестник» — Казанда 1883—1906 елларда нәшер ителгән гәҗит. Сәхип Гәрәй Әхмәров бу гәҗиттә (1887 ел, № 35) миссионерлар кубызына биегән мәкалә белән чыга.
4. Приютның хужасы татар миллионеры Мөхәммәтрәхим Юнысов була.
5. Әхмәтҗан Яхъя улы Сөйдөшев — сөүдәгәр.
6. Габделгалләм Салихи (? — 1898), Апанай мәчете имамы.
7. «Иткан» — татар телендәге ике томлы «Коръән» төфсире. Китапның авторы — бөек ислам белгече Шәйхелислам Хәмиди. «Иткан» Казанда, соңыннан Төркиядә басыла.
8. Мөфти Солтанов — эчкә Рәсәй һәм Себер мөселманнарының дин башлыгы мөфти Мөхәммәдъяр Мөхәммәтшәрип улы Солтанов (1836—1915).
9. Шакирҗан Шәмсетдинов (1844—1911) — күренекле сөүдәгәр.
10. Коковин, Вячеславов — Казандагы шәхси басмаханә хужалары, аларның басмаханәләрендә XIX гасыр азагы һәм XX гасыр башында шактый татар китаплары басыла.
11. Миллионер Мөхәммәтрәхим Исхак улы Юнысов күздә тотыла.
12. Исмагыйль Гаспринскийның (1851—1914) реформаторлык идеяләре.
13. Лотфулла Муса улы (1870—1917), Такталы авылыннан, Гәрәй Әхмәровның якташы, хәлфә.
14. Күренгәнчә, урыс миссионерлары теләсә нинди золымны акларга өзер булганнар.
15. Гатаулла Баязитов (1847—1911), татарда мәҗрифәт пәм дин өлкәсендә яңарыш башлаучыларның берсе, Петербург ахуны һәм мулласы. Урыс телен яхшы белгән, берничә китабын урысча язган (мәсәлән, «Ислам и прогресс»).
16. Бу урында 1868 елда Солтан мәчете төзелә (Казан, Тукай ур. 14.). Икенче мәчетне төзәргә шәһәр хакимияте рохсәт бирми.
17. Янсавар — Питрәч районындагы керәшен авылы.
18. Галимҗан Баруди 1883 елда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен ача, шөкертләргә укытуда кайбер яңалыклар кертә.
19. Борһанетдин Мәрҗәни — Мәрҗәния мәдрәсәсе хужасы.
20. Сәрдә — Арча районындагы авыл.
21. Алексей Андреевич Воскресенский (1856—1921) — миссионер, мөгаллим, священник.
22. Василий Дмитриевич Смирнов (1846—1922) — карагөрһчы профессор, татар әдәбиятын һәм матбугатын буучы цензор.
23. Сәхип Гәрәй Әхмәровның чукуынганнан соң алган христиан исеме.
24. Мөхәммәд-Заһир Бигеев (1870—1902) танылган татар язучысы.

Искөрмөләрне филология
фәннәре кандидаты Марсель ӘХ-
МӨТҖАНОВ әзерләде.

Назыйм ХАНЗАФАР

Назыйм әфәнде Ханзафар Татарстанның Олы Кайбыч авылында туып үсә, белем ала. Кайбыч районы бетерелгәч 1962 елда Зеленодольски шәһәренә күчеп килә, 9 ел Мәдәният сараенда эшли, читтән торып Казан университетын тәмамлай, ИЯЛИГә аспирантурага керә — шунда эшли башлай. 1980 елдан Казанда яши.

Назыйм әфәнде — үз гомерен татар тарихына багышлаган кеше. «Суверен Татарстан символлары (гербы) нинди булыр?» дигән мәкаләсендә (Татарстан яшьләре, 17 ноябрь, 1990 ел) «барс» идеясен беренче булып күтәрәп чыккан кеше дә ул. Бу идея тормышка ашты, Назыйм әфәнденең проекты буенча (рәссам Риф Фәхретдинов белән бергәләп) герб эшләнде һәм 1992 елның 7 февралендә расланды.

Назыйм әфәнде тарихи темаларга фәнни хезмәтләр генә язмый, либреттолар да иҗат итә. «Кыз тавы», «Бүз егет» уңай бәя алды. Хәзер композитор Бату Мулюков белән «Сөембикә» операсы өстендә эшли. Әсәр опера театрында тикшерелде һәм хупланды.

Назыйм әфәнде Татар иҗтимагый үзәген оештыруда җиң сызганып йөрүчеләрнең берсе иде. Казан шәһәрендә татар гимназияләрен ачу артыннан ару-талу белмичә йөрүчә, мәгариф системасына кереп оялаган карагөрһчыларны усал теле белән камчылаучы да ул булды.

«Хәзер ни белән мәшгуль, дигәндә, тарихыбызның «ак таплары» мине борчый, — ди Назыйм әфәнде. — Изге Болгар шәһәрендәге «Кара пулат» турында мәгълүматлар туплыйм. Ул турыда зур гына мәкалә язарга уйлап йөрәм. Максат — хакыйкәтне эзләү, гаделлекне табу! Халкыбызның зур тарихын язуга хәлдән килгәнчә ярдәм итү!»

Назым Ханзафар

„ЕЛАНТАУ“: уйдырма һәм чынбардык

БОРЫНГЫ заманнарда килгән мифологик сюжетларга нигездә халык хыялында туган уйдырмалар дип карыйлар. Шул ук вакытта мифны реаль чынбарлык дип күз алдына китерүчеләр дә юк түгел. Әйтик, Казан тарихы турында сойләгәндә кайберәүләр «Елантау»ны искә төшерәләр дә «ул тиредә урман, камышлык, калкулык, шуңа күрә еланнар чыннан да булгандыр» дип өстәп куялар. Шулай итеп, мифка өлешчә булса да ышануның беренче нигез ташлары салына. Бу нигезгә уйдырманың төп бинасын кору мөмкинлеге туа. Тарихны белмәүчеләрне мондый уйдырмалар өллә нинди нәтижәләргә китерүе мөмкин.

Гасырлар дәвамында татарны (аңын томалап, тарихын оныттырып) төрле уйдырмаларга күмгәндә Казан турындагы әлеге миф та үзенең яман эшен эшләгән. Мәсьәләне ачыклау максаты белән бу мифның кайлардан килүен, Казанга нинди мөнәсәбәтә булуын эзләп карыйк.

Тарихта йорт, авыл, шәһәр корылачак урынны махсус сайлап алу, булачак йорт-жирне, шәһәрне төрле афәтләрдән саклауның төрле йолаларын үтәү күптәннен килә. Ул барлык халыкларга хас. Бу хәл уртак һәм охшаш йолаларны да барлыкка китергән. «Еланнарны куып жибәрәп, шул урынга шәһәр кору» турындагы мифологик сюжет шундый уртак сюжетларның берсе.

Изге Георгий батырлыклары турындагы сюжетлар арасында мондый да бар: «Повествуется, что возле некоего языческого города (локализуемого иногда

в Ливане, иногда в Ливии или в других местах) было болото, в котором поселился змей-людоед; как всегда в таких случаях, ему выдавали на съедение юношей и девиц, пока черед или жребий не дошел до дочери правителя города (мотив Андромеды). Когда она в слезах ожидает гибели, Георгий, проезжающий мимо и направляющийся к воде, чтобы напоить коня, узнает, что происходит, и ждет змея. Самый поединок переосмыслен: по молитве Георгия обессилевший и укрощенный змей (дракон) сам падает к ногам святого, и девица ведет его в город на поводке, «как послушнейшего пса» (выражение «Золотой легенды» итальянского агиографа Иакова Ворагинского, 13 в.). Увидев это зрелище, все горожане во главе с правителем готовы выслушать проповедь Георгия и принять крещение; Георгий сражает змея мечом и возвращает дочь отцу. Этот рассказ, в котором Георгий выступает одновременно как богатырь, как проповедник истинной веры... Особой популярностью эпизод драконоборчества пользовался со времен крестовых походов в Западной Европе...» (Мифы народов мира. Том 1, М., 1991, стр. 274.)

(«Бәян ителә: имеш, ниндидер мәжүси шәһәр янын-да, урыны кайчак Ливанда, кайчак Ливиядә яисә башка җирдә дип күрсәтелә, сазлык булган, анда кешә ашый торган елан яшәгән. Гадәттәгечә, аңа егетләргә һәм кызларны ашатканнар. Бу хәл нәүбәт шәһәр башлыгы кызына җиткәнчә дөвам иткән (Андромеда мотиви). Ул кан-яшь түгеп үзенең үлемен көтеп торган-да, аның янына, ат эчәрергә дип су буена баручы Георгий килеп чыга, эшне аңлагач, ул елан килүен көтеп тора. Елан белән сугышка башкача мәгънә бирелгән: Георгий догасы нәтижәсендә хәлсезләнгән һәм буйсынган елан (аждаһа) изгенең аягына үзе егыла. Ә кыз аны бауга бәйләп «күндәм эт рәвешендә» шәһәргә алып кайта. (Итальян агиографы Иаков Ворагинский сүзләре, 13 гасыр). Бу тамашаны күрәп, шәһәрнең бар халкы, шәһәр башлыгы белән бергәләп, Георгий вәгазен тыңларга һәм чукунырга риза булгаларын белдерәләр. Георгий еланны кылыч белән чаба һәм кызын өтисенә тапшыра. Бу хикәяттә Георгий бер үк вакытта баһадир һәм саф дин (истинная вера) таратучы буларак күрсәтелә... Аждаһа белән сугышу эпизоды Көнбатыш Аурупага тәре походлары вакытында аеруча киң таралган...»)

Бу сюжет белән чагыштыру өчен «Казан еланы» турындагы мифны алыык. Аны беренче мәртәбә язма рәвештә билгесез бер урыс монахи теркәп калдырган, Миф 1565—1566 елларда язылган «Казанская история»гә кертелгән. Бик күп уйдырмалар белән чуарланган хикәятләрдән торган өлгә китапта бу мифның профессор Н. В. Водовозов тарафыннан эшләнгән шигъри текстын укыйбыз (4 нче бүлек):

Царь Саин возлюбил место новое.

Говорили ему люди некие:

«Есть гнездо в этом месте змеиное

Его знают окрестные жители.

Змей двуглавый живет здесь, свирепствуя.

Он одной головою, змеиною,

Жрет людей и животных безжалостно,

А другой головою, воловьею,

Поедает траву и растения.

Вокруг змея лежат там змееныши,

С ним всегда они вместе находятся.

Вблизи лютого места змеиною

Не ждут никогда люди добрые

Из-за страшного свиста-шипения,

Но дорогой проходят окольною!»

Много дней царь места те осматривал,
Полюбил их и начал раздумывать,
Как бы змея прогнать того лютого
И столицу воздвигнуть здесь новую.
Среди воинов царских испытанных
Волхв один отыскался искуснейший,
И сказал он царю: «Змея страшного
Уничтожу и место очищу я!»
Царь Саин, его речью обрадован,
Обещал дать награду великую,
Если тот обещание выполнит.
И собрал сарацин сей искуснейший
Волшебством своим змеев в гнездовие,
Очертил их чертою заветною,
Чтоб никто за нее не смог вылезти,
И бесовским своим заклинанием
Умертвил всех их там до единого.
А потом обложил гнездо хворостом,
Сухим сеном, ветвями, деревьями,
Полил серой, смолою кипучею,
И зажег, и спалил всех их пламенем.
Но и после змеиной гибели
На земле той осталось зловоние:
Это были царя окаянного
Сарацинского злые деяния!
От великого смрада змеиною
Тогда умерли многие воины,
И верблюды, и кони, стоявшие
Ближе к месту, спаленному пламенем.
И на месте, от змея очищенном,
Царь воздвигнул Казань. И бессильные
В те поры все князья наши русские
Не могли воспрепятствовать этому.
И доныне стоит Казань сильная,
Людьми русскими видима, знаема
(Кто ж не видел ее — тот наслышался).
И как змей здесь гнездился в гнездовой,
Так гнездились с тех пор в этом городе
Цари лютые, скверны исполнены.
Как огнем, распалаясь нечестием,
Устрашали они русских жителей,
Тех, что жили в местах этих издавна.
Как овец похищают безропотных
И терзают их волки свирепые,—
Так изгнали в три года короткие
Людей русских из всей этой области,
Потом в землю пустую, безлюдную
Привели из-за Камы язычников,
Чернь болгарскую вместе со многими
Их князьями, а также старшинами,
Что подобны суровым обычаям
Самоедов с собачьими главами.
Были здесь черемисы, зовомые
Отяками, сюда убежавшие
От святого крещения русского.
... Здесь на Каме реке, как уж сказано,
Град болгарский был, Брюхов по имени,
Его первым взял князь Андрей Юрьевич
И предал с той поры запустению,
А болгар, верст на двадцать и далее,
Подчинил себе силой оружия.
Вот на том городище на Брюховом
И была Казань — город построена...

(«Сказание о царстве Казанском», М., 1959, гл. 4.)

Күренә ки, монда да якынча шул ук мифологик сюжет кабатлана. Еланның ике башлы булуы да күч-

мө сюжетларда бар.

Аның үлән һәм ит ашавы исә мәжүсилек заманнарына карый торган фикерләүләргә барып тоташа һәм табигатьнең яңарышы, яз көне беренче көтү куу йолалары белән бәйле. Бүреләр, сарыклар турындагы сүзләр дә, һәр ике мифта урын алып, мәжүсилек йолаларына карыйлар. Алар соңгы дәвердә генә Казан кешеләрен явыз дошман итеп сурәтләүдә кулланылалар.

Елан (аждаһа) рәхимсез рәвештә кешеләрне һәм хайваннарны ашый («жрет людей и животных») дигән сүзләр бик борынгы заманнардагы мифлардан килә. Бу мотив явым-төшем теләү, елгалар ташып мул уңыш булсын дип суга корбан бирү (кыз яки егет) йолалары белән бәйле. Елан (аждаһа) Су алласы (Су анасы) дип тә саналган. Казансу һәм Итил ярында калкып торган бу таучык Кояшка табыну һәм Су алласына (Су анасына) дип Иделгә корбан бирү йолалары белән бәйле урын да булуы ихтимал.

Монах яхмасындагы очы-очка ялганмаган һәм бер заманнан икенче заманга, бер урыннан икенче урынга күчәрелгән фактлар турында сүз кузгатып тормыйк. Казанны алу сугышлары белән бәйле булган якларын укучы үзе дә тояр. Мөселманнарга тискәре мөнәсәбәт, чукуындыру сәясәте белән бәйле мотивлар да биредә ачык чагыла.

Георгий-Победоносец үзенең тылсымлы догасы белән аждаһаны буйсындырган кебек, Саин патша «сихерчесе»дә еланны үзенең «бесовское» «заклиание»се белән үтерә. Башка диндәге монах күзлегеннән караганда, әлбәттә, Болгар-Казан кешесе (сарацин) — «сихерче», ә аның догасы «жән сихере» булу аңлашылмаслык түгел. Мөселманнар риваятләнгән килә дип санаганда да ул шулай: мәжүсиләрнең урынны пакьләү йоласы «сихер» дип бәяләнә.

Димәк, дөньядагы «күчмә» мифологик сюжетларның берсе Казанга да ябыштырылган булып чыга.

Төпчәнүне дәвам итик: нигә ул сюжет өлгә таучыкка ябыштырылган икән? Нигә башка берәр урынга түгел?

Археологлар бу урыннарны төрлечә казып караганнар, әмма борынгы шәһәр нигезе дип өйтерлек нәрсәләр тапмаганнар, туфрак һәм ком катламнары беркайчан кузгатылмаган. Фәкать соңгы заманнардагы (монастырь корылганнан соң) күмелгән мәетләр каберлегә генә бар икән; анысы, әлбәттә, христианнар каберлегә. Дөрөс, монастырь нигезе урынында ниләр булганын без белмибез. Борынгы каберләр югалган, табылмаган булуы да ихтимал.

Инде фараз итәргә генә кала. Бу таучык Казансу елгасының элек Иделгә кушылган жирендә тора. (Идел элекке «эзеннән» уң як ярына таба күчә баруын исәпкә алыяч). Елгалар кушылган урындагы мондый калку яр остә хәрби яктан да отышлы урын. Иделдәге балыкчы һәм сүдә көймәләрен күзәтү-каршылау өчен дә уңайлы булган. Борынгы заманнарда бу таучыкка күтәрелеп күк-Төңрегә, Кояшка, Иделгә табыну гыйбадәтләре, йола бәйрәмнәре дә үткөрелгән булуы ихтимал. Бу изгеләштерелгән урынга изгеләр дә күмелгән булуы мөмкин. Инде болар барысы онытылган та, халык хәтерендә бу урынның изге урын булып саналуы бер дә гажәп түгел. Күп кенә изге урыннар шул рәвештәрәк хәтердә сакланалар.

Өлгә заманнар мәжүсилеккә карый дип саныяч. Ислам дине кабул ителгәннән соң мәжүсилек йолалары, гыйбадәтләре акрынлап онытыла бара. Мөселманлык кабул итүчеләр мәжүсилек күренешләрен төрлечә кире кагалар.

Мәжүси табыну урыннарыннан халыкны биздерүнең төрле чараларын кулланылар. Яисә бу урыннарны савыктыру, ару итү йолалары үткөрәләр — тиешле догалар укып, ут ягып бу урыннардан мәжүсилек гадәтләрен, рухын, культларын «куып жиберәләр». Шуннан соң өлгә урын мөселманнар өчен дә яраклы санала. Ә халык исә электән үк изге саналган урынны һаман да изге санап күңелендә саклай, күңелә тартып шунда бара. Борынгы бабаларыбыз рухына дип Коръәннән догалар укый.

Казан ханлыгы басып алынган, бу жирләр христианнар кулына күчә. Көчлөп чукуындырулар, мөселманнарның изге урыннарын юк итү, ул жирләрдән халыкны аеру, мәчетләргә вату кебек вәхши күренешләр белән бергә бәйләп алып барыла. Казан мөселманнарын өлгә изге таудан биздерү өчен соңрак анда монастырь да салына. Ислам динен елан-аждаһага тиңләп, аны мыскыллап бөтен дөньяга мәгълүм булган өлгә миф киң таратыла. «Казанская история»гә кергән бу сюжет урыслар арасында киң тарала. 18 нче гасырда бу хәл тагын да көчәя. Христиан руханилары аны монастырьларда, семинарияләрдә, татар-керәшен мәктәпләрендә укытканнар, шәһәрләрдә, авылларда, урамнарда таратып йөргәннәр.

Идеологик эшкертү шул дәрәжәдә булган ки, бу мифка ышанудан халык бүген дә айнып алмый өлгә. Хәтта бүгенге татар зыялылары арасында да «Зилант»ка сөләм бирүчеләр аз түгел. Чөнки чын тарих халыктан яшереп тотылды.

Елан-аждаһа турында сүз алып барганда урыс тарихчысы М. Г. Худяков өлгә сюжетның ике катламлы булуын өйтә. Ул болай дип яза: «Как татарскими, так и русскими книжниками в эту легенду о змеях вкладывался аллегорический смысл, причем мусульмане старались видеть в змеях, изгнанных из Казани, язычество, победенное мусульманством, а христиане подразумевали ислам, вытесненный христианством». (М. Г. Худяков. Очерки по истории Казанского ханства, М., «Инсан», 1991, стр. 252.)

(«Татар китапчылары тарафыннан да, урыс китапчылары тарафыннан да еланнар турындагы өлгә легендага аллегорик мәгънә салына. Шунан соң хас: мөселманнар Казаннан куылган еланнар дип мөселманлык тарафыннан жиңелгән мәжүсилеккә күрәргә омытылганнар. Ә христианнар христианлык тарафыннан кысырыклап чыгарылган исламны күз алдында тотканнар».)

Шундый аллегорик мәгънә бирелгән хәлдә, куылырга тиешле динне гөдәлөндергән образ булчак аждаһа ничек өлгә Казан гербы дәрәжәсенә күтәрелә алган? Герб һәр халыкта бөек, хөрмәтле нәрсә ләбаса. Ул бит ил-жир, дәүләт билгесе. Бу аек акылга сыймый торган хәл бит.

Башка яктан караганда да уйланырлык: Казан ханлыгында мондый сурәтләр герб булмаган, андый дөлий дә юк. Ә Казан алынган, татар халкын кыру, куу, чукуындыру фәжигаләре башлана. Ул елларда татар халкы үзенең үзе герб булдыру иргәннән мөхрүм ителгән хәлдә яши. Димәк, Казанга гербны Казанны алучылар гына тагарга мөмкин. Әлбәттә, алар бу мәсьәләне үзләре уйлаганча, үзләре теләгәнчә генә хәл итәләр. Алар уй-фикерендә аждаһа (зилант) нинди мәгънәдә яшәсә Казан гербына да ул шул мәгънәдә куела, ә безнең болгар-татар бабайлар фикерләгәнчә «мәжүсилек» дип түгел. Бу яктан да М. Г. Худяков фикерләре нигезле: «Существование постоянного герба Казанского ханства является сомнительным, там же ханов менялись с переменной династий на ханском

престоле. Позднейший герб царства Казанского в виде дракона, увенчанного царской короной, представляет собою чисто-русское изобретение, ничего общего не имеющее с ханством Казанским. Этот герб был составлен московскими придворными геральдистами, вышедшими из школы митрополита Макария, вслед за покорением ханства. Геральдисты Ивана IV воспользовались для этого случая фигурой дракона, имевшегося в московском гербе (Георгий Победоносец, поражающий дракона копьем); по мысли московских книжников того времени, дракон в гербе Казанского царства должен был служить изображением враждебного государства». (М. Г. Худяков. Очерки по истории Казанского ханства.— М., «Инсан», 1991, стр. 187.)

(«Казан ханлыгының даими гербы булуы икеле, ханнарның тамгалары исә хан төхетендә династияләр үзгәргән саен алмашынып торган. Казан патшалыгының (царства) патшалык тажы астындагы аждаһа рәвешендәге иң соңгы гербы тулысынча урыслар тарафыннан ижәт ителгән, Казан ханлыгы белән аның бернинди бәйләнеше юк.

Бу герб, ханлык буйсындырылгач, митрополит Макарий мөктәбеннән чыккан Мәскәү сарай геральдистлары тарафыннан эшләнгән. Бу максатта Иван IV геральдистлары Мәскәү гербындагы аждаһа сурәтен файдаланганнар (Георгий Победоносец аждаһага сөңге белән кадый). Шул вакытның Мәскәү китапчылары фикеренчә, Казан патшалыгы гербындагы аждаһа дошман дәүләт сурәтен гәүдәләндерергә тиеш булган».)

Казандагы воеводаларга Мәскәүдән жиберелгән кайбер документларда сакланган Казан карикатура-гербларына игътибар итсәң, анда һич югында чын аждаһаны да таба алмыйсың. Анда йолкыш, явыз өтөч, каурийлары йолкынган суалчан койрыклы, бер аяклы каз, ни сарык, ни эт түгел, койрыгы киселгән хайван кебек сурәтләрне күрәп аптырап калырга да мөмкин. Бу нинди жан иясә икән дип тө уйларга мөмкин кайберәүләр. Әмма монда мәсьәлә бик ачык. Жиңүче үзенчә фикер йөртә: менә без көчле дошманыбызны нинди хәлгә төшердек, каурийларын йолкыдык: койрыгын кистек, тешләрен-тырнакларын кырдык, йөрәгенә пычак кададык...

Айлы йөрәкне йөзтүбән өйләндереп пычак кадаган сурәт рәвешендәге «герб» турында сөнгәт белгече Г. Сөләйманова-Вәлиева болай яза: «Художник постарался выразить идею победы русского оружия над враждебным Московии ханством, над исламом, являющимся верой казанских «бусурман».

(«Рәссам урыс коралының Мәскәүгә дошман булган ханлыкны һәм Казан «басурманнарының» динен—исламны жиңү идеясен чагылдырырга тырышкан».)

Шулай итеп, кайсы яктан килмә, өлгә «зилант»—аждаһаның аллегорик мәгънәсә бер үк фикер икәнлегә ачыклана: «басурманны» бетерү, куып жиберү. Әлегә фикер изге Георгий образы белән аерылгысыз бәйлә. «Георгий выступает одновременно как богатырь, как проповедник истинной веры... Все кончается богатырским поединком Георгия с «цариком Демьянищем» и искоренением на Руси...» «басурманства». С 14 в. изображение всадника на коне становится эмблемой Москвы (затем входит в герб г. Москвы, а позже—в состав государственного герба Российской империи). В 1769 в России был учрежден военный орден св. великомученика и победоносца Георгия, в 1913 военный Георгиевский крест». («Мифы народов мира. Т. 1, стр. 275.)

(«Георгий берүк вакытта баһадир һәм саф дин (истинная вера) таратучы буларак күрсәтелә... Бар нәрсә Георгийның «Царице Демьянище»га каршы баһадирларча сугышы һәм Русь илендә «басурманлыкның» тамырын корыту белән төмамлана. XIV гасырдан башлап атка атланган жайдак сурәте Мәскәү эмблемасы дип кабул ителә (аннан соң ул Мәскәү шәһерә гербына, соңрак Рәсәй империясенә дәүләт гербына кертелә). 1769 елда Рәсәйдә изге һәм жиңүчән Георгий ордены, 1913 елда исә хәрбиләр өчен «Георгий төресә» булдырыла.

Мәсьәлә ачык: митрополит Макарий заманында ук ике көч ике гербка бүлөп урнаштырылган. Изге Георгий Мәскәү гербына куелган, ө аждаһа (зилант) халкы ислам динендә булган «царство Казанское»га «герб-кариатура» итеп тагылган.

Моны башка вакыйгалар да раслый. Әйтик, Иван IV Казанны алып, «аждаһаны»—«басурманнарны» жиңеп кайткач, аны нәкъ менә әлегә мәгънәләрдә изгеләштереп, Георгий-Победоносцага тиңләп котлыйлар. Мәскәүдә зур жиңү тантаналары ясыйлар.

Сүз уңаенда тагын бер нәрсәгә игътибар итик: 1913 елда Рәсәйдә хәрбиләрне бүләкләү өчен «Георгий төресә» булдырыла. Бу бүләкне Беренче бөтендөнья сугышында катнашкан татар агайлары да алганнар. Уйлап карасаң, хәйран калырлык: «басурманнар»га каршы көрәшүче рыцарь исемендәге бүләкне «басурманнарның» үзләренә бирү булып чыга бит бу. Ягъни татар сугышчылары «басурманнар»га (мөселманнар»га) каршы көрәшүчеләр буларак бүләкләнеләр дияргә мөмкин.

Кызганыч, мондый капма-каршылыкларны Татарстанда өлө бүгән дә күрәп була. Татарстанның башкаласына (герб дигән булып) изге Георгий сөңгесеннән «котыла» алмаган аждаһаны тагарга омтылулар ислам динендәге татарларны үз ил-жирләрнендә мыскыл итү түгелмени? Казан урамнарын, урысча гәзитләренә «Зилант» сурәтләре белән чуарлау татарлардан көп түгелме? Тарихын оныттырганда халыкны менә нинди аяныч һәм көлкә хәлләргә куеп була икән!

(Бу яктан сугыш барган жирләрдә—«кайнар нокталарда» булучы журналистларны бүләкләү өчен өлө генә Рәсәйдә чыгарылган билге дә уйга калдырырлык: аның да уртасында Георгий-Победоносец сурәте.)

Борынгылар «узган көннәрне белмәгән бүгенге көннен белмәс» дигәннәр. Бүгән үзеңнең кем икәнеңне белим дисәң, еракларга китеп кара, тарихыңны өйрән, сакла дип аңларга кирәктер мондый сүзләренә. Юкса оятка, көлкәгә калуың бар.

Төрле яклап тикшерүләр уңай нәтижәләр бирмәгәч, Казанның беренче нигез ташлары бу тауда табылмагач, бу мифологик атаманың («Елан тавы»?!) сере ачылмый кала. Шуңа күрә аны тарих яктылыгында лингвистика фәнненә таянып тикшереп карыйк.

Нурихан Фәттаһның «Шәжәрә: дигән китабында, (Татарстан китап нәшрияты, Казан, 1990, 280 бит) мондый фикер бар: «Борынгы төрки телдә **аңчы**—кош-корт аулаучы дигәнне туры килә. Татар теле диалектларында (мөселән, Гәйнә сөйләшендә. Гәйнә сөйләше—Пермь татарлары сөйләше—Н.Х.) **аңту**—сагалау, саклап торы дигәнне белдерә. **Аңтуның аңдау, анду** вариантлары да бар. Борынгырак телдә, бу очракта, мисыр телендә аның **аң ку (ан ху)** варианты да булган, күрәсәң».

Бу сүз (**андау**) Минзәлә һәм Курган өлкәсә (Эчкен сөйләше) татарларында да бар икән. Мисал: Алыстагы дошманнан андан йөргән (торган) дус яхшы (Минзәлә мәкале). **Аңдау**—сагалау, саклап-күзәтеп торы

(наблюдать, следить, подстерегать). Бабаң сыер кайтканн аңдап утыра (Эчкен сөйләше).

Аңду (аңдау) — Андыбрак тор әле шуларны, килеп чыкмаслармы (Минзәлә сөйләше). (Татар теленең диалектологик сүзлегә. Казан, 1969, 38, 61 битләр.).

Бу сүзнең үзгәрешен болай язабыз:

аң ку, ан ху

аңту, аңдау, антау

Соңгы сүз алдына «ил» дигән сүзне өстибез. Ул «ил», «ел», «юл» булып та чыгу ихтимал:

Ил антау

Ел антау

Юл антау

«Ил» белән «ел» турында мәгълүматны без тагын «Шәжәрә» китабында (294—296 битләр) табабыз: «Ил. Безнең өчен бик тө кадерле һәм якын сүз... Татар телендә илнең төрле мәгънәләре билгеле. Без инде аларның күбесе белән таныш. Аны без болай дип тө беләбез: ил ул — дөүләт, жир, территория, ватан, халык, жәмгыять, корт оясы, корт күче һ. б...

«Ил төкерсә, күл булыр, төкөрмәсә — чүл булыр» дигән мәкальдә «ил»нең елга булуы, алай гына да түгел, эссе, корылыклы яктагы Нил елгасы булуы чагыла... «Ил» сүзе суны, елганы аңлатса да, ул шулай ук **басуга** да тиң. Ләкин **ил** ул **басу** гына түгел. Илнең мәгънәсе киңрәк, тирәнрәк. Ил — ташудан соң утырып калган басулы жир — территория, өлкә һәм, ниһаять, бөтен бер дөүләт».

Бу сүзләренә дәлил итеп Н. Фәттаһ Итил-Идел елгасын да китерә: «**Итилне** Ит һәм ил кисәкләренә таркатсак, һәр ике сүздә борынгы Мисырның бөөк елгасы исеме яшеренеп ятканлыгын күрербез... Ил сүзе, Итил-Идел атамаларыннан тыш, тагын төрле төбөкләрдә күп кенә елга исемнәре ясауда катнаша. Мәсәлән, Казагъстанда Или, Илөк елгалары бар, Кубаньның бер кушылдыгы Ил дип атала. Франциядә Ил дигән елга берөү генә түгел, икөү».

Инде бу сүз мәгънәсен әйтеп язык:

1. Ил антау — елганы күзөтү, елганы саклау, дөүләтне саклау.

2. Ел антау — шул ук мәгънәдә.

3. Юл антау — юл күзөтү, юл саклау.

Моңың өченчәсен калдырып торыйк: бу тау юл күзөтү урыны гына булмагандыр дип саныйк. Беренче мәгънәгә игътибар итик. Моңысында күп нәрсәләр үз урыннарында түгелме соң!

Ике елга (Идел һәм Казансу) кушылган урындагы бердәнбер таучык ничек инде дөүләтнең күзөтү һәм саклау урыны булмасын ди. Дөүләттә мондый күзөтү калкулыклары булу турында мәгълүматлар да сакланган бит.

Г. Ф. Саттаров хезмәтләрендә моңа байтак дәлилләр бар: борынгы Болгар авыллары арасында Норлат-Октябрь районындагы Караул-Тау (Караульная гора), Сарман районындагы калку ярлардагы, таулы урыннардагы Карашай-Саклау, Яңа Саклау, Саклаубаш, Арча районындагы калкулыкта торган Карамыш (күзөтү урыны) авыллары исемнәре ил чикләрен, юлларын, елгаларын күзөтөп, саклап торуга бөйлә. Борынгы ныгытма-шөһәрләрнең дә тауларга салынуы мәгълүм (Жүкөтау, Тубылгытау, Калатау һ. б.). Түбән Кама районындагы урысча «Еланово» дип йөртөлә

торган авыл исемнәре дә Ялан тау дип түгел, ө Ил антау (Ил елгасы) дип әйтү дөрес булыр.

Алабуга пристане янында ике елга кушылган урында биек тау башында борынгы кирмән-каланың (ныгы-тманың) дивар нигезләре һәм бер манарасы сакланып

Татарстанның башкаласына (герб дигән булып) изге Георгий сөңгесеннән «котыла» алмаган аждаһаны тагарга омтылулар ислам динендәге татарларны үз ил-жирләрендә мыскыл итү түгелмени?

калган. Бик ихтимал, бу тауда элек Кама (Чулман) елгасын күзөтөп тору урыны (Ил антау) булгандыр, аннары ныгытма корылгандыр. Казансу тавын «Елан тавы» дип йөрткән кебек, бу урынны урыслар юкка гына «Женнәр шөһәрчеге» («Чертово городище») дип атамаганнардыр.

Бер уңайдан «Кыз тау» дип атала торган тауларны да искө тошерик. Аларны А. Х. Халиков «Күз тау» дип атау дөрес булыр дип саный. Ягъни борынгылар аларны «Күзөтү тауы» дип, «Илнең күзе» дип атаганнар. Без дә бу фикергә кушылабыз. Кизләү авылы да чынлыкта Күзләү (Күзөтү) авылы булуы ихтимал.

Бу исемдәге тауларның күпләгә үзе үк илнең саклану һәм күзөтү системасы житди булганлыгын искөртә. Димәк, Казансу елгасы тамагындагы «Ил антау» («Зиланово») таучыгы да өлегә саклану-күзөтү, тикшерү системасына кергән дип әйтә алабыз.

Тора-бара гына, Ил антау өйтеләше Ел антау булуын ишетелә-ишетелә, халык арасында өкияти-фантастик «елан» сюжеты барлыкка килгән һәм дөньяда таралган уртак мифологик сюжет белән кушылып киткән, ул исә мәгълүм максатлар белән халык арасында нык таратылган.

Күп сугышлар күргән Идел буендагы бу калкулык Сөембикенә озатып калган. Бәлки бу тауда илен саклап шөһит киткән азаматларның мәетләре дә күмелгәндер. Алар арасында күренекле башлыklar да булгандыр һәм бу каһарманнар рухына монда килеп догалар укыганнардыр. Шулай итеп бу тауның изгелегә изге шөһитләр исеме белән дә ныгыгандыр.

Изге урын дип әйтергә нигез юк түгел: монастырьлар, чиркәүләр еш кына мәселманнарның изге урыннарына, кирмән кала һәм мәчет торган жирләргә салынган Болгар, Алабуга шөһәрләрендәге корылмалар моңа дәлил. Бу тау башындагы монастырь да шундый корылмаларның берсе булуы ихтимал.

Тарих, тарих... Катлам-катлам гасырларыңа төрөп күпме ирләр саклайсың да, күпме яла-ялганнарны күтәрәсең син... И дөнья!

М. Г. Худяков.

УЕН

(Хет көл, хет ела...)

Эш — кеше башкарырга мәжбүр
булган нәрсә,
ө уен — ул мәжбүри түгел.
Марк ТВЕН.

«Әй, сез! Киләчәк буыннар! Мин сорамыйм, үтенмим, мин таләп итәм! Әсәрләремне әдәбият дәрәсләкләренә кертмәгез. Ишетәсезме? Мин әсәрләремне укуларын теләм!»

Минемчә, бүгенге язучылар менә шундый оран салырга тиеш. Ни оченме? Кечкенә вакытыгызны исегезгә төшерегез өле. Барыгыз да булмаса да, күбегез теләп укымады бит. Әгәр дә бүгенге мәктәп укучыларының психологиясе сезнең балачактагы психологиядән үзгә дип уйлыйсыз икән, ялгышасыз. Бүгенге баланың да чалбарын мәктәп урындыгыннан чыгып торган кадакка түгел, ө коймадагысына «ялгыш» эләктереп жыртасы килә. Кешечә өйтсәк, бүгенге балаларның да укуга дөрте аз, ө уйныйсы килү теләге зур. Ә нигә өле аларны «белем жыюлы» яки «энә белән кое казулы» уйнатмаса? Нигә уку процессына уен мизгелен кертмәскә? Шулай эшлөгәндә укучы балада белем алуға ихтияж туар иде дип беләм.

Дәлилләрме? Рәхим итегез. Балалар язучысы Григорий Остерның мәсьәләләр жыентыгы бар. Шул дәрәсләктән ике генә мисал китерәм.

1. «Бер малайның уника кәңфите бар. Аның абыысында икәү генә. Икесенәң дә кәңфитләре бертигез санда булсын өчен абыысы энесеннән ничә кәңфитне талап алырга тиеш?»

2. «Әйтик, син сизгә метр биекләктән суга сикердең дә, биш метр очкач, кире уйладың, ди. Ирексездән тагын күпме араны очып үтәсәң кала?»

Бу мәсьәләләргә теләсә кемгә дә чишүе кызык, ө бала-чагага бигрәк тө. Чөнки беренче мәсьәлә балалар тормышын чагылдыра, ул аларга якин нәрсәләр һәм аларның үзләре турында сөйли, ө икенчесендә бер «серле» сүз бар: «ирексездән». Кечкенәләргә иң яраткан сүзләре — «мин үзем». Аларның мәстәкыйль һәм ирекле буласы килә. Шуңа күрә, икенче мәсьәләнең серен аңламаса да, бала интуитив рәвештә биредәгә фәлсәфәнең аныкына якин булуын сизә. Өстәвенә мәсьәләләре юмор белән, кызык итеп тө язылган. Аларны уку да рәхәт. Ләкин мондый дәрәсләкләр аз һәм алар буенча, гомумән, укуымыйлар. Ә аерым алганда, әдәбият фәнен уку коточкыч (башка сүз таба алмыйм) хәлдә. Әйтик, быел укуға кергән урыс мәктәпләрендә белем алучы үзбәк балаларының әдәбият белән танышуларын «Про-

свещенние» нәшрияты басып чыгарган әлифбадан башланып китте. Анда болай дип язылган: «Наше отечество, наша родина — матушка Россия». Ә яңа әлифбалар басып чыгарырга суверен дәүләтләрнең акчалары юк...

Инде үзбездә күчк. Меңләгән татар балалары шул ук сүзләрне укыячак һәм аларга бу сүзләрне я т л а т т ы р а ч а к л а р. Әле ярый авылларда татар мәктәпләребез һәм шәһәрләрдә татар гимназияләребез бар. Ләкин аларда әдәбиятны укыту һич тә канәгатьләндерерлек түгел. Программалар, укытучылар, дәреслекләр һ. б. юк. Ә уен мизгеле турында әйтеп тә тормыйм. Чөнки мәжбүрият булган җирдә уенга урын юк. Ә безнең мәктәпләрдә — мәжбүрият. Моның шулай икәннән түбәндәге мисал бик ачык күрсәтеп тора. А. Әминов белән М. Галләмова төзегән бишенче сыйныф өчен әдәбият дәреслегенә (Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1980 ел) беренче битендә ук менә шундый текст урнаштырылган.

«Кадерле укучылар!

Әдәбият, мәктәптә өйрәнелә торган башка фәннәр кебек үк кешеләрнең акыл һәм аң дәрәжәсен үстерә (...)

Билгеле инде, математиканы яхшы белим дисәң, кагыйдәләрне үзләштерергә (...) кирәк. Ә менә әдәбиятны (...) белим дисәң, билгеле бер күләмдә әдәби әсәрләр уку таләп ителә.

(...) Әдәбияттан һәр укучының дәфтәре булырга тиеш. Уку елы давамында сез тагын шактый әсәр укып чыгарга тиешсез».

Безнең дәреслекләрне күзаллау өчен, нигездә шушы мөрәҗғәгатьне дикъкат белән укып чыгу да җитә. Ассызыклап үткән сүзләрне игътибар белән тагын бер кат укыйк өле.

«Әдәбият, мәктәптә өйрәнелә торган башка фәннәр кебек үк» түгел ул! Әдәбиятны бит гадәттә төгәл фәннәргә бик исе китмәгән, гуманитар фәннәргә тартылучы укучылар яратып укый. Ә дәреслек авторлары мөрәҗғәгатьләренә беренче сүзләреннән үк әдәбиятны башка фәннәргә тиңләп куялар һәм тагын җитмәсә математика белән тиңләштерәләр. Бу бүрегә кайсы үләннең тамыры төмле икәннән аңлатуга охшап калмыймы соң?

Монда әле тагын бер нечкәлек бар. Социологлар өйтүенчә, кешеләрне өч төркемгә бүлсәң була:

— 20 проценты кызыксынып, тырышып эшләүчеләр. Укучыларның төп шәгыле уку дибез, шулай булгач аларның 20 проценты дәреслекләр һәм укытучылар нинди булуга карамастан һәм хәтта болар булмаса да, әдәбиятны барыбер укыячаклар.

— Кешеләрнең 60 процентына, алар яхшы эшләсәң өчен, стимул кирәк. Димәк, укучыларның 60 процентына, алар әдәбиятны яхшы үзләштерсәң өчен, белемле укытучылар, кызыклы, җор һәм йөгерек тел белән язылган, уен мизгеле катнашкан дәреслекләр булуы зарур. Нәкъ менә шулар бүген юк та инде.

— Калган 20 процентка исә, нинди генә шартлар тудырма, нинди генә стимул булдырма, алар беркайчан да яхшылап эшләмәячәкләр. Мондый кешеләрне мәктәп укучылары белән тиңләштерсәң, балаларның 20 проценты әдәбиятны кабул итә алмаганлыгы аңлашыла.

Ярый соң, мөрәҗғәгатьне укуны давам итик. Алга таба авторлар «Ә менә әдәбиятны» дигән сүзләрне кертәп җибәргәннәр. Бишенче сыйныф укучысы бу сүзләрне укыгач, аның аңында «әдәбият башка барлык фәннәрдән дә аерылып тора икән» шикелләрәк уй туа. Бәлки ул уй тумышлы да, өмма укучы үзе дә сизмәстән, шушы сүзләрне укыгач, әдәбият фәннән башка теләсә кайсынан аерып һәм иң мөһиме, югарырак дәрәжәгә куя. Тик укучы алга таба «таләп ителә», «белергә кирәк», «булырга тиеш», «укып чыгарга тиешсез» дигән сүзләргә барып төртелә һәм шунда укучының әдәбиятка карата бөреләнеп килгән кызыксынуы үлө. Чөнки тагын мәжбүрият, тагын аның ирегән кысалар, ө ирек — бала өчен генә түгел, теләсә кем өчен һәм хәтта милләт, дәүләтләр өчен дә иң кадерле нәрсәләрнең берсе.

Дорес, авторлар бу дәреслекнең чираттагы басмаларында өлгә мөрәҗғәгатьне икенчесе белән, азым-күпме йомшаграгына алыштырганнар. Тик барыбер безнең мәктәпләрдә әдәбият фәннән укыту тәртибе югарыда аңлатып кителгәнчә кала бирә.

Кешелекне тимер һәм кан белән коммунизмга алып барып булмаган кебек, баланы да ачулы сүз, сүгүләр, тиргүләр, чиреккә чыккан «икеле»ләр белән әдәбиятны яраттырып, аның әһәмиятен, аны ни белән ашаганны аңлатып булмый. Әдәбият дәресләре укытучы белән укучына җөзәләрәк бүлөп бирелгән вакыт түгелдер бит инде? Аларда бала үзен ирекле хис итәргә тиеш һәм аның әдәбият белән кызыксынуы, әдәби әсәрләр укырга яратуының сәбәбенең нигезендә кемнеңдер (укытучының мөселән) басымы түгел, ө укучының теләге ятарга тиеш, минемчә. Шулай теләкне уята белүгә ирешергә кирәк дип уйлыйм. Ә хәзергә мескен татар балалары бүгенгә дәреслекләр буенча татар әдәбиятын укырга маташып чиләнәләр. Әйе, маташалар гына, чөнки бу дәреслекләрдән әдәбиятны өйрәнәләр булмый. Әдипләрнең биографияләрен генә карыйк. Алар барысы да бер типта һәм некрологны хәтерләтәләр. Бала-чага некролог укый торган кешемә инде? Биографияләрен кызыклы итеп язып булмыймы? Такташның тормыш юлын гына алайк. М. Жәләлиева белән Г. Әдһөмова

алтынчы сыйныф өчен төзелгән (Татар. кит. нөшер. Казан, 1985) әдәбият дәрәсләгендә Такташ биографиясенәң алдына эпиграф итеп Ф. Кәрим шигъри төхдәм ителә:

«Такташ,
Бөхетле син,
Идеалыңа
Көрәш юлы белән омтылдың.
Такташ,
Бөхетсез син,
Жырлап бетми яшьли йотылдың».

Унөч яшьлек кыз яки малай бу шигъри уыганда мондыйрак хисләр кичерә инде. Иң элек ул Такташны бөхетле кеше дип белә, алга таба «идеал» сүзен аңламый гына укып китә, шуның нәтижәсендә чираттагы юлның мөгънәсенә гомумән төшенми. Аннан соң «Бөхетсез син» дигәнне укый да, аптырап кала: «Әле генә бөхетле иде, ни булды соң?» — дип уйлый. Ф. Кәримнән шигъри хурларга жыенмыйм. Ләкин ул унөч яшьлекләр өчен язылмаган бит. Унөч яшьлекләргә Такташ турындагы сүзне аның бала чагы, Мокамай турында сөйләү белән башласаң отышлырак булмыймы икән? Дәрәс, авторлар алга табарак болай дип язганнар: «Такташ исемән телгә алу белән аның бала чактан ук күңелгә сеңеп калган шигъри юллары искә төшә.

«Дыр-дыр, дырабан...»

Шулайдыр, ышанам. Сеңеп калгандыр. Ләкин алтынчы сыйныф укучылары бу юлларны беләләрме икән соң? Бәлки белмидер? Ул очракта, аларга кемнәңдер башына ниндидер шигъри сеңеп калу гажәп түгел. Болай язылган биографияне уку аларга кызык түгел. Чөнки анда мигә ябышып каткан штамплардан башка сүз аз. Ә штамплар мондый: «Фәлән губернаның фәлән авылында, шундый-шундый гаиләдә туган, шунда-шунда белем алган, фәлән жирдә торган, төгән жирдә эшләгән, фәлән вакытта вафат булды, бай мирас калдырды». Гомумән, безнең әдәбият дәрәсләкләренәң теле кот очарлык. Бер генә мисал.

«Идея — язучының үзе сурәтләгән вакыйгаларга мөнәсәбәт, бөя бирүе, әсәрдә күрсәтелгән тормыш күренешләре аша әйтәргә теләгән фикере». Иренмәгез, бу кагыйдәне тагын бер кат укып чыгыгыз, бәлки ни дә булса аңларсыз. Сүз уңаеннан, өлгәе читатә халык авыз ижәтыннан бер шедеврны хәтерләтә. Менә ул. «Әгәр бу мәсьәләгә баналь эрудиция күзлегеннән карасак, ул вакытта, анализ нәтижәсе буларак, өлгәе сорауны ачыклату һәм стабилләштерү өчен бердәм концепция туа чак. Хәер, пессимистик көефле кайбер субъектлар бу күренешне катастрофа дип әйтәләр, ләкин бу күренеш тормышта бар. Ә юкка».

Әгәр дәрәсләкләрне актәрып утырсаң, шушыңа охшаш мәзәк хәлләрне шактый табарга була. Мәсәлән, Б. Мифтахәв, Ф. Исламов, Н. Гыйләжәвләрның «Туган тел китабы» (Татар. кит. нөшер. Казан. 1990) коммунистларның гимны булган «Интернационал» жыры белән башланып китә. И. Нуруллин белән А. Әхмәдуллинның унынчы сыйныф укучылары өчен әзәрләнгән дәрәсләкнең (Татар. кит. нөшер., Казан. 1983.) әчтәлегенә күз салыйк.

— Әдәбият-сәнгәтә оешмаларын үзгәртеп кору турында. 3 бит.

— СССР язучыларының дүртәнчә съезды. 4 бит.

— КПСС ҮКдә әдәбият-сәнгәтә төнкыйте турында. 9 бит.

Әйе, менә шундый хәлләр... Бала аңына идеология сеңдерү эше элек әдәбият дәрәсләкләренәң төп максаты иде. Хәзәр дә шулаймыни соң? Шәхсән, мин үзем әдәбият дәрәсләренәң беренчәл максатын яхшы зывык тәрбияләүдә күрәм. Укучы мәктәптән өч тиенлек нәрсәне талантлы кешенәң ижәт жимешеннән аера беләргә әйрәнәп чыкса, әдәбият укытучысы горурулана ала, минемчә. Чөнки бүгән югары зәвыкны укучы, тамашачы — бик сирәк.

... Сүземне язучылардан башлаган идем, шулар турында сөйләп төмамламакчы да булам.

Бөек француз фантасты Жюль Вернга көннәрдән бер көнне гимназистлардан хат киләп төшә. Балалар Верн әсәрләрен укырга бик яратулары турында язала. Иомышларын да житкәрәләр. Баксаң, алар Вернның география дәрәсләге язучы телиләр икән. Язучы кечкенә укучыларының теләкләрен канәгатьләндерә. Ул дәрәсләген «Капитан Грант балалары» дип атый. Хәзәр андый дәрәсләкләр ижәт итә алырлык талантларны белмим.

Кулланыштагы әдәбият дәрәсләкләренәң үз мөнәсәбәтемне аңлатып бирә алдым кебек. Шуңа күрә мин болай дип уйлыйм: үзен язучы дип санап йөргән һәркем бүгән шундый оран салырга тиештер: «Әй, сез! Киләчәк буыннар! Әсәрләремне әдәбият дәрәсләкләренәң кертмәгез!»

Редакциядән. Яшь авторыбызның фикерләренә өстәп шунысын да өйтик: боз кузгала, ахрысы. Узган ел «Мәгариф» нәшриятында галим Альберт Яхинның 5, 6, 7 сыйныфлар өчен әдәбият дәрәсләкләре дөнья күрдә. Бу дәрәсләкләр югарыда сурәтләнгәннәреннән шактый аерылып тора кебек. Әмма аларга бөяне укытучылардан, белгечләрдән һәм укучыларның үзләреннән ишетәсе килә.

«НИГЕЗ ХУҖАЛАРЫМ ӘЙТӘ...»

БУ ИСЕМНЕ ерак районнарның берсеннән ишетеп кайттым. Нәкъ өкияттөгә кебек серле итеп: Бар Казан читендөгә авылда шундый оста багучы, белмөгәнә юктыр, диделәр. Житмәсә, моны раслаучы шаһитлар да табылды. «Менә мин аксый идем, көч-хәл белән генә аякларымны сөйрәп атлый башлагач, кулыма Шәмсия исемле белекченең адресын бирделәр, урау юл димәдем, тоттым да эзләп Казанга киттем. Аның яныннан очып кына чыктым бугай: ярдәмә шул хәтле тиде инде»,—дип сөйләде яшь кенә укытучы ханым.

...Яңа гына салынган йортның капка төбөндә чиратка тезелгән халык диңгезен ерып, багучы катына үтү турында уйларга да ярамый иде. Биредә кара таңнан ук чират алуучылар да, өчөр, дүртөр, хәтта алтышар мәртәбә бөхетен сынап та Шәмсия ханымга элгә алмаучылар да, инде аңарда булып файдасын күргән

һәм үзе белән тагын авыру туган-тумачасын, дус-ишләрен ияртеп килгән кешеләр дә бар иде. Әгәр игътибар белән тыңласаң, күзәтсәң, чират яши, уйлый, борчыла, дулкынлана, әмма бу уй, борчылу ил-дөнья хәлләре белән дә, сөясәт, азык-толек мәшәкәтләре белән дә бөйләнмәгән, гүя аларны бер читкә этәрәп куйганнар, монда бер генә нәрсә үтә әһәмиятле: адәм баласының үз дөньясы. Шул дөньяда төртип юк, шул дөньяга барсын да кысрыклап кайгы-хәсрәт кереп тулган, ө аны бары тик багучы-күрәзәче генә төртипкә китерер сыман. Кыскасы, һәркем шундый өметләр баглап капка төбә сагалый бугай.

Мин дә бушка вакыт уздырмыйм. Яшертен генә диктофонымны кабызып куеп кәргән-чыкканнардан сораштырам. Халык тартынмый, ачылып сөйли. Ләкин миңа алар белән озақ аралашырга туры килми, ишек-төн: «Сезне Шәмсия апа чакыра»,—дип кычкыралар.

Йа алла! Өйалдында да, алгы бүлмөдө дө шыгрым тулы кеше.

— Син анда күп сөйлөштөң, телең арыгандыр,—дип яратып кына битөрлөп каршы ала Шәмсия ханым һәм урындыкка утырта.—Үзем дө арийм, балалар. Тамагым кибә, чөй эчөргө дө вакыт юк. Көн саен шулай, ө кешене кире борып булмый. Язып куй дөфтөрөң, онкологламга сүзем бар.—Яулыгың алдан төшөрөп бөйлөгөн мөлаем татар хатыны (аңа 56 яшь икән) мине шаккаттырып көтөлмөгөн кыю сүз өйтеп ташлай да яман шешнең (рак) ни сөбәплә барлыкка килүен үзенчә аңлата башлай.—Теләсөләр, онколог—табиблар төжрибә ясап карасыннар: шешләр—бозым нәтижәсә. Хәзер бер генә мисал китерәм. Шундый начар кыз-хатыннар күбәйдә бездә, чит-ят ирне каратыр өчен аракыга күрем каны салып эчертөләр. Ул нәселнең дүртенче буынына хөтлө күчеп бара да яман шеш бирә. Беренче буында алай ук сизелми өлө. Нәсел кагу начар нөрсә. Мин нәселдән килгән бозымны бетерер өчен 7 хужага 7 кат сүрә укыгач кына дөвага рөхсәт алалам. Хәзерге экстра-сенслар эчтөгә бозымны чыгармыйча гына авыруны сикхәтлөндерергә маташалар. Дөрөс эш түгел бу, файдасыз эш. Мин алай итмим. Өвөл бозым иясенә ни белән бирелсә, ягъни мөселән ризык белән икән, ризык аша, эчемлек белән икән, эчемлек эчртеп кайтарам, йө ашатып костырам, йө кул белән кудырам, бусы косалмаган төкәдирдә инде. Аннан соң гына сырхау өгъзаларны дөваларга керешәм. Бер ир ашказанына операция ясатам, диде. Чү, ашыкма өлө, башта эчөңдөгә бозымыңнан котыл, дидем. Кабат рентгенга төшкөн иде, шеше юкка чыкканы билгеле булды.

Кан аша күчөрөлгәнне кан белән чыгарам. Моңың өчен яңа суелган сыер—сарыкның берәр кисәк үпкә—бавыры, йөрөгә кирәк.

— Шәмсия ханым, сез кешедә бозым бармы-юкмы икәнән каян беләсез соң?—дигән сорауга ул кыска гына:

— Нигез Хужаларым өйтеп торалар, —диде.—Ө мин аларга гадел хезмәт итәм.

Өлө кешеләрне дөваларга тотынганчы 40 көн кара көчләр белән көрөштем. Бетерергә тырыштылар үземне. Салкын декабрь аенда каяндыр өйгә төслә күбөлөк очып керде дө мичкә кунды. Ул—миңа иңчөк кодрөтлө көч иде. Күбөлөк озак яшөдө. Ө беркөнне эштөн кайтсам, бичара үлгән, гөүдәсә уалып таралган хөтта. Дога укып жирлө, диделәр төшемдө, жан иясә лабаса. Зират читенә илтеп күмдем. Шуның жидесен укыткан көнне төшемдө күбөлөк жанланып: «Хужаларымы кабул итеп ал»,—диде. Минем үз Хужаларым бар бит, дигөч, алайса мунчаның мичен як та бер сүз пышылдап (ул тылсымлы сүзне Шәмсия ханым миңа өйтмөдө.—Н.Г.) озат аларны, диде. Ул кушканча эшләдем, озаттым. Аннан иркен кырларга чыгып 40 көн Аллаһы Төгалөдөн сорадым, 7 милләт вөкилен сикхәтлөндерлек көч-күөт бир, дидем.

...Аның өнисе 38 яшендө көмәнлө килеш тиктомалдан мөрткө чума. Ул чакта Шәмсиягә нибарысы 1 генә яшь була. Бөртүктаусыз 13 көн йоклый яшь хатын. Үлгөн, дип аңа өч тапкыр кабер казылар. Пошаманга төшкөн өтилөрө чакыртып тикшөрткөч, табиблар 3 укол кадылар. Өченчө уколдан соң хатын сиксөнөп уяна да сүзсөз генә торып йөри башлай. Нәтижәдө карындагы бала куркып кала һәм гарип булып туа.

— Йоклаганда тегеләр (кодрөт иялөрө) укыткан дөгаларны өни миңа да өйрөтө иде,—диде Шәмсия ханым,—Аны вакытсыз уятып харап иткөннөр. Өни

күпмө гыйлем жыймыйча калган. Пенсиягө чыкканчы кеше дөваларга рөхсәт булмады миңа. Пенсиягө бер ай кала имтихан тоттым Хужаларыма. Ул көннөрдө ашамадым, эчмөдем, дөгалар белән генә яшөдем. Өни язмышын кабатлармын дип борчылып, балаларга: «Озак вакытка йокласам, күммөгөз тагы» дигөн идем, алар куркудан хастаханөгә үк илтеп салганнар. Үлөп карамаган кеше аңламас хөлемне: шунда ятканда жаным чыга язды.

Багучының «эш» процессын күзөтөп утырам. Аның өстөлөндө көгазь, каләм. Ул иң беренчө итеп ир белән хатынның, аларның өтилөрөнөң исемен сорап, көгазь битенә язып куя. Һәм хужалар белән элемтө урнаштырып авыру турында белешмө ала. Өгөр исемнең кайсысы булса да дөрөс яңгырамаса, «тегеннөн» жавап килми. «Иреңнең атасы Гали атлы түгел, эндөш-милөр өнө,—диде ул бер ханымга.—Дөрөс өйтми, дилөр. Мингалидер ул сөзнең...»

Исемгө бөйлө күңелсөз хөллөргө дө юлыга Шәмсия ханым. Үсмер кыз бала атасын Виктор дип яздыргач, бөлөкчө:

— Жаным, бу синең үги өтиөң генә бит. Хужалар өйтө.

Бар өлө, өниөңнөн сорап кил,—ди.

Чынлап та, кызың өтисө бүтөн кешө икән. Бала бу хакта белмичө үскөн. Аның өнисө: «Ник серне ачтың?» дип күрөзөчө йортына килеп кара тавыш куптара.

Диктофон тасмасыннан: «Күршемне чөгөннөр боздырганнар иде. Урын өстеннөн тормаслык итеп ясаганнар. Икө генө килдө Шәмсия апа аның янына, торып басты. Алдан жылады, аннан бүрө кебек улады, аннары төгөри-төгөри колдө. Терелү сөенечөннөн зур акча илткөн иде, Шәмсия апа алмаган. «Бу кадөрлө акча белән эш итөргө Хужалардан рөхсәт юк миңа»,—дигөн. Яртысын гына алган, мөчөткө бирергө».

«Кызым бик хасталанган иде, хастаханөлөрдөн башы чыкмады. Динөбез төрлө булса да Шәмсиягө килдек. Икөнчө килүөбез инде. Жидө төрлө ризык өшкөреп биргөн иде, файдасы тидө: кызым, Ходайга шөкер, күзгө күренөп савыга».

«Яңа фатир безгө хөсрөт кенө китердө. Анда күчсөгөз ирең үлө, дип куркыттылар. Шәмсия апаны чакыртык. Ышансагыз ышаныгыз, ышанмасагыз юк, ул бусага төбөндөгө тактаны кырырга кушты. Кырып карасак, егылып үлөрсөң, төрө сурөтө сугылган. Аны күрөнмөслөк итеп буяу белән каплаганнар».

«Менө ул минө кабул итми. Ирем бүтөн хатын белән яши. Кире кайтарасым килө. Шәмсия апа, зинһар, сөйдергөч ясап бир, дигөн идем, куып кына жибердө».

Икөнчө мөртөбө очрашуыбызда мин сүзнө ирө ташлаган өлөгө бөхөтсөз хатыннан башладым. (Багучы аны өйбөт хөтерли икән).

— Аның иренө кемдөр ясаткан инде. Өгөр бу хатын да өстөсө, мескен ирнең икө сикхө күтөрмичө күз йомуы да ихтимал. Аннары мин бит бозым ясау белән шөгильлөнмим. Үзө бозганнарны да бусагамнан ат-

латмыйм. Кара көчлөрне өллө каян сизәм: сул ягымнан искөртөлөр. Яман кешеләр яныма утырса, төнем тартышып, аякларым чемердөргө тотына. Әгәр бозымчы миннән көчлөрөк икән, берә дә ега инде үзеңне. 1-2 ай чамасы авырып та яттым. Өч тапкыр үтерергә эшлөгәннәр иде. Капка төбенә бозым китереп салалар, имансызлар. Хәзер кара көч галәмәт азды. Кайбер бозымны пычак ише өйбәр кулланмыйча жиңеп тө булмый. Бер гаиләдә өчесе дә электергәннәр. Өшкергән өйбәрәмне мунчада юынганда суга салыгыз да коеныгыз, дип куштым. Ир белән хатын терелде, ө кызлары юк. Мөйтәм, ник аягыңа галуш киеп юындың соң, үкчәңдә калган бит, дим. Ничек белдең, өби, диләр өле чын дөресен өйткөч, шаккаталар.

Нәзерекне үтәмәсәң дә ул сине көннәрдән бер көнне чир-сырхау кыяфәтәндә тотат. Әгәр нәселәңдә берәрсе өйткән нәзерен онытса, чир балаңның баласына күчәргә мөмкин. Шуның өчен кылган гамәлләрен кат-кат тикшерү мәслихәт адәмгә.

— Шәмсия ханым, сезгә хатын-кызлар гына йөриме? Әллә ирләр дә киләме?

— Нишләп ир-ат килмәсен ди! Киләләр, бик киләләр, жаным. Берәүне никах алдыннан гына бозганнар. Аракы белән. Моңу шул ук «зәмзәм суы» белән кайтарырга тиеш инде мин. Алты чөргәгә аракы салдырып, өшкереп бирдем. Эч, дидем, соңгысын эчкәндә сине өшәке чирдән интектергән хатынның йөзен күрерсәң. Эчте дә, өнә каршыма фөлән маржа килә, дип кычкырып жибәрде. Башкага өйлөнүен ишеткөч, сөяркәсе үч алырга ниятлөгән икән. Элегрәк боздыручыларның исемнәрен атый идем, хәзер тыелама. Та-выш чыгаралар. Үзегез төшегездә күрерсез, дим. Күбесе күрәләр.

Диктофон тасмасыннан: «Мич яксак тыным кысылып интегә идем. Шәмсия апа мич башыбыздан туфрак жыеп төште. Боздырып кабер туфрагы сипкәннәр, диде. Ул өшкергән порошок белән өйне юып чыгарып, мичне агартып аклагач сулышым иркәнәйдә, тын кысылулар бетте».

«Бәби күчтөнәчә китердем. Озак еллар балага узалмагач Шәмсия Закировага килгән идея. Менә сабыбыз туды...

«Докторлар улымның авыру аягын кискмәкчеләр иде. Ятып калганчы атып калыйк дип, Шәмсиягә бардык. Ул сеанслар үткөрдә. Артыгын сөйләп торуның хажәте юк: бүген улымның ике аягы да сау-сәламәт».

— Рәхмәт сүзләре ишетсәм түбәм күккә тия,— диде Шәмсия ханым,— Көн саен капка төбенә 60-70 кеше жыела, шуның утызын гына карарга житешәм, балалар. Беренче чиратта алдан язылган авыруларымны төрбия кылам. Дөвалый башласаң һич тө өзәргә ярамый. Хужалар эшеңне жиреңә житкереп үтәүне сорый. Сырхаулар артыннан өйдә күп зөхмәт коелып калат. Төн ката шуны куам. Мин дә хак баласы бит, хужалыкта да эш муеннан, кибетенә дә чыгасың, мәчеткә дә йөри өле. Намазны да вакытыңда уку кирәк. Алай да өлгәргә тырышам. Килгән кеше тоз— фөләнән онытмасын иде. Хужалар хақына тоз сәдакасы бирмәсәң, бернинди теләк тө үтөлми.

Автордан: Укучым! Шул урында нокта куям. Шәмсия ханым кебек белекчеләргә карата минем үз фикерем бар. Ак магиягә багышланган элекке язмаларымнан аермалы буларак, мин бу юлысы журналист уйлануларын махсус төшереп калдырдым һәм сиңа күзем белән күрәп, колагым белән ишеткәннәргә генә сөйләп бирдем.

Хөрмәтле редакция!

Мин «Тылсымчы ишеге» исемле язманы укыгач, анда язылган Мәрзия ханымның адресын жибәрүегезне үтенгән идем. Сез үтенечемне аяк астына салып таптамадыгыз, шуның өчен чиксез рәхмәтемне белдерәсем килә. Илаһи хоодаем, үзегезгә дөнья байлыгы, ахирәттә иман байлыгы бирсен, жан тынчлыгы белән гомер кичерергә насыйп итсен. Хәзер бит дөньяда авырмаган кеше юк. Һәр кешенең өмете— тизрәк терелү. «Кайдадыр берәү сине савыктырчак» дисәләр, жир читенә китәргә дә риза булырсың. Сез журналда «Әфсен-төфсен» дигән рубрика ачып бик зур эш эшлөгәнсез. Зур эш кенәме, безнең кебек кешеләргә игелек тө эшлөгәнсез. Менә, мәсәлән, мин Мәрзия ханымны эзләп бардым, таптым, нәрсә белән авырганымны сөйләп бирдем. Икәнчә көнне үк файдасын сиздем: күзләрем ачылып китте. Аңа кеше күп йөри икән. Ул һәммәсен дә кабул итәргә тырыша, кире бормый.

Н. Исламова,
Казан шәһәре.

Хата ясамагыз!

Журналыгыз бигрәк милләтчелек белән сугарылган инде. Теле дә бик катлаулы. Чит-ят сүзләр күп. Яшьләр түгел мин дә аңламыйм. (Миңа 56 яшь). Менә минем кызым югары белемле укытучы, ө сезнең журналны укый алмый. Аңа кайбер язмаларны төржемә итеп утырам.

Зинһар, сүрәләрне бастырганда белгән кешедән тикшертәгез, хаталар буа буарлык бит. Дингә кагылышлы язмаларны өзерләүчә галим иптәшнең белеме бик сай бугай, хәтта хәрәкәтләргә дә рәтләп белми. Дин бар нәрсәдән дә югары, анда ялгышырга, хата ясарга ярамый.

Минем бу төхәдимнәремне истә тотсагыз иде.

Хөрмәт белән:
Лия Чернышева, Пенза өлкәсе.

ӨЙЛӨ КҮЛӨГЭЛӨРӨ

(ак күлмәк кесәсендәгә дөфтердән)

Көн дә бу дөнья
үзенең кырыслыгы,
тупаслыгы, дорфалы-
гы, кыргыйлыгы бе-
лән бәгырьне катыра.

Бункерга кереп
бикләнсәң дә, бу
афәттән котылып ка-
лу мөмкин түгелдер
кебек.

Хәер, Хәиров бар
бит әле. Аның күңеле,
ни гажәп, һаман не-
чкә, һаман тоя, сизә.
Кем белә, бәлки,
«Идел» бункердан да
ныграк саклайдыр
аны.

Редакциянең юыну бүлмәсендә
гөмбә үсеп чыккан. Жәй — бар да
үсө, бар да кымшана.

Тизрәк ял житсен иде инде. Ир-
тәнге алтыда йокыдан торыр идем
дә урман түрлөрөнә үк керер
идем, — анда нарат, аңа яңагым-
ны куеп тынычланармын бер!

Өй кыекларыннан, гөжәлдәп,
йомшак яңгыр суы агып төшө. Юл-
га яңа гына жәелгән сумала мун-
ча ләүкәсендә яткан зөнкинең ар-
касы шикелле рәхәт чигә. Тамчы-
лар. Эре ак тир тамчылары.

Ниһаять, без дачада!

Өйлә вакытында, бар гаиләбез
белән машинага төялеп, Түбән
Осландагы авылга кузгалдык. Эс-
се. Әнә кабер, күршем Петя дө-
дәйнеке, раштуа суыкларында ту-
чып үлгән ул, өллә кайда түгел, үз

бакчасында. Ята әнә хөзәр, айный
да алмый, бахыр, жылына да ал-
мый.

Тездән тузанлы юл. Акшарлан-
ган кибет. Таушалган пиджәк ки-
гән мужик дуңгыз баласы салын-
ган капчык күтөрәп бара. Йөз, ике
йөз ел элек тө шулай булгандыр
кебек.

«Шул ук төсләр, шул ук кил-
бәт

Агач, кошлар, чөчөклөрдә...»

Малайлардан менә мондый уен
өйрөндәм: авызга, дыңгычлап, ка-
ра сутлы чия тутырасың да жәй-
нең өчкетлем канына тончыга
язасың.

Чардакта, иске хужалардан,
алты литр су сыешлы, медалье
Батышов самавыры калган. Кы-
зыл кирпич белән чистартып ял-
тыраттым, чишмә суы тутырдым,
нарат күркәләре салып кабызып
жибөрдәм, өрдөргә күн итек тө

өзерләп куйган идем — кирәге чыкмады. Мин чәй эчеп туйганда да, самавыр оныта язган жырын сөенә-сөенә көйли иде өле. Аның көзгедәй жизендә йөз ел элек башка чырайлар чалынгандыр да ул чырайлар гасырларның төпсез «стаканында» шикәр кебек эреп югалгандыр. Ә хөзер менә минем йөзем чалына. Барыбызны да, хөтта арыкларны да, самавыр Ку-стадиевчә-Хажиевчә-Хажиевчә симез, алсу битле итеп сурәтли.

Урладылар ул самавырны, бик кызганыч булды.

Томансу иртәдә пароходларның шөүлөләре балык сәлтәрләре булып тоела.

Дж. Китс: «Үзеңне зур язучы санаудан да авыррак гәнаһ юк. Хәер, бу жинаяттән соң һәрвакыт кырыс жөзә килә».

Әйе, килде.

Давылны, болытлар өермәсен күргәч, көнләшүдән: «УЛ роман яза!» — дидем.

Гажәп бит: яшь өрекмәннән банан исә килә. Табигать шаяруымы?

Улым курайдагы тишәкләргә текәлеп карый, бармакларын тыга, кошчык табарга өметләнә, ахры.

Бер капчык бәрәңгәне «эһ» тә итмичә күтәрәп ташый алучы күрше хатын өстөвенә күзәтүчән дә икән. Беркөнне, базардан кайтканда, акчарлакны карап торган бу: «Шундый наян алар, сабыйлар инде менә, очып барган уңайга төпиләре белән кашыналар. Ә муннары каткан, гипслап куйганнар диярсен».

Кызынып ятканда укыган китабыңның битләре қояш утынан куйрылып куя: «Ул кышны төүге бу-

ран шөһәр өстеннән өнсез гүелдәп кисәк кенә очып үткән иде...»
Күз камаша.

Табан астында күлөгәм көеп яткан эссе көн. Каешымның аелына тиеп кулым пеште.

Оямның тынлыгын алдылар — кешеләрдән качып килгән бакчамда да тынлы калмады: кая бакма — күзләр, күзләр... Туганнарым килеп төште шул. Әмма шау-шу арасынан Күк авазы күңелемә өзлексез саркый: сулар гөрелтесе, аккош чыңравы...

Кошларның теше булсамы, оча алмас иде алар, тешләре сызлауга түзә алмыйча ыңгыраша-ыңгыраша жирдә аунап йөрерләр иде дө бездән арагы эчәргә күнегеп китерләр иде.

Район гәжиге, некролог: «Умартачылар жәмгыяте... тирән кайгысын уртаклаша...» Бал кортлары гөжелдәвен ишеткәндәй булдым, жәйнең соңгы кичләре кебек кие бал исән тойгандай булдым — йөрәк басылды, үлемнән тамчы да курыкмыйм.

Яңгырлы алмаларыннан сыгылып утыручы алмагач артына төшеп баеган бу қояшны, бу мизгелдә энжә бөртекләренә өверелгән тамчыларны, шул энжеләр белән шау-гөр сөүдә итүче чыпчыклары исемдә калдырыйм өле.

Яңгырның өтерге тамчылары жирдән пыяла ватыклары бәрәп чыгара.

Бакчада сыңар алкасын югалткан өбием, һәр түтөлне, түтөлдөгә һәр үсемлекне капшап та эзләгән табә алмагач, яңгыр теләде. Әнә, бәрәңгә яфрагында гажәп якты тамчы кабынды.

Алачык түшөмөндә эленеп торучы эре үрмөкчүләр. Очлы калә-

мем, мәңгелек каләмем белән аларга кагылам, чүп бөртегенә өйләнәп, идәнгә коелалар.

Бакча уртасында басып торам. Баш очымда — йолдызларның борыңгы гөмбәзе, өр-яңа диярсен, жемел дә жемел. Йолдызлар өчө яшел алма булып жиргә коела, кара яфрактар арасында өч төрөзә яктысы шөйләнә.

Еракта Казанның пычрак утлары.

Казан, Париждан аермалы буларак, мәхәббәт шөһәрә түгел. Шөһәр — көчөкләрен ашаучы ана эт. Шөһәр — мине минсез иткән жир. Монда күңелне күрмиләр, күңел гөиә күрәләр. Түшләр һәм түшөкләр. Тик минем төнем юк, дөресрәгә, кеше итеп санатырлык кына күлөмдә ул төн дигәнем.

Тик миңа «күңел» сүзе бик ошап бетми, минем күңел «кү...» сез, минем күңел — «зеңел», һәркем изәргә өзер черкинең авазы кебек зеңли ул. Итләч, саллы учның шапылдап төшүенә кадәр миңа бүләк ителгән менә ул мизгел, мин аны поэз-з-з-зиягә багышлыйм, бу минем үтерүче шөһәргә эчтән сызылып чыккан ризасызлык белдерүем.

Чөйнәлгән алма чүбе, бер минут кына элек ул «Башкортстан гүзәле» дип атала иде.

Эссе төннәрнең соңгысы қолагымда мамык кебек тора. Моторлы көймәнең исәрләнгән чебен шикелле еракта безелдәве барыбер дә ишетелә.

Ялгыш кына касә читенә тиеп киткән калак үзенәң зеңгелдәгән авазын кие алтын алма варенье-сына батыра.

Алма джигы — шөпшөләрнең баллы зираты.

Ләис Зөлкарнәй төржәмәсе

Миңа Зәки Зәйнуллинның «Идел» журналында басылган «Дудай батыр» дигән өйберсен укырга бирделәр. Укып чыккач, Ленинның: «Пропаганда — массаларны алдау ысулы» дигән сүзе искә төште...

Укыйм: «Каһәр суккан Явыз Иван безнең данлы Казан калабызны яулап алып, аның бөтен ир-атларын юк итүенә быел 440 ел тула...»

Иван Грозный Казанны гаскәрсез-нисез, берьялгызы алган дип уйларга мөмкин. Әгәр дә инде аның гаскәре булган, дисең икән, гаскәренең чиреген татарлар үзләре төшкел иткәнлеген дә танырга кирек була. Алар бит өле чабаталы

мужиклар гына түгел, атлы гаскәр булган. Проходка авылы янындагы сугышта (Курски дугасындагы сугыш. ред.) Т-34 танкларының ролен искә төшерик. Теге заманда атлыларның әһәмияте тагын да зуррак булган. Хәтта өле Гражданнар сугышында да атлы гаскәр удар көч иде.

Дәүләтне яулау өчен каланы алу гына аз, бөтен территорияне яулап алырга кирәк, халыкны буйсындырырга кирәк. Бу кадәрсендә чабаталы урыс мужигы өлләни майтара алмаган булыр иде бит...

В.СВЕЖИНКИН.
Өлмөт.

«ТАТАР-93» КОНКУРСЫ

«1993 елның иң мәшһүр татары кем? дигән сорауны аны биреп тә торасы юк иде. Җавап бер генә була ала ич: Рудольф Нуриев! Бу даһи бичөче турында дөнья күптән шаулы. Быел, вафаты елында, аеруча күп яздылар, бик тә оылап, яратып яздылар. Татар матбугаты гына нигездер битараф калды. Безнең журналистлар «милләттен өйтеп тормыйбыз» дигән Мәскәү телекомментаторы белән бер сүздә булды инде өллө?

Быел планетаның иң мәшһүр кешесен ачыккый калсалар да, һичшиксез, Нуриевка тукталырлар иде. Башка бер халыкның шундый Рудольфы булса, алтыннан һөйкөл кояр иде үзенә!..

Р. ГАЛИМОВ.
Казан.

Никополь шәһәрндә Мәскәү поездын көткөндә шуңда яшәүче бер яшь кеше, Казаннан күчеп килгән татар, чөй эчөргә өенә алып кайткан иде мине. Китап шкафында берничә данә «Идел» журналы күрдө. Квартирасының бизәлеше, сөйләшүләре, табигатьләре һәм баш киёмнәре чын татар икәнлекләрен күрсәтеп тора иде. «Идел» журналын беренче мәртәбә шушы гаиләдә, Украина жирендә кулыма алдым.

Узган елның жөендә республикабызның ике районының 3 авылында «Идел»нең берничә санын укыдым. Аның күренеп тормаган бер көче үзенә тарта. «Казан утлары» журналын да алабыз, ләкин миннән башка берсе дә укымый аны гаиләбездә,— улы, килең, 16 яшьлек малае белән яшәгән пенсия яшендөгә хатын өнә шулай диде...

«Идел» — татар яшьләре журналы, ө төп укучылары олы яшьтөгеләр. Димәк, журнал битләрендә «секс», «шоу» һ.б. күренешләр артканнан арта барса, укучылары кимегәннән кими барачак. Бу минем үз фикерем генә түгел.

— «Идел»не алдыручыларның күпчелеге өлкән буын. Өлкәннәр исә төгәллеккә өйрәнгән, тормышта файдасы булмаган фәлсәфи язмаларны укымый алар,—30-35 яшендөгә почтальон хатын өнә шулай диде...

Мин быелгы 1 саннан канәгать түгел. Кыю, батыр, тырыш кешеләребез үз жөмһүриятебездә дә аз түгел бит, андыйны эзләп табар өчен Зәки Зәйнуллин нигездер Кавказга барган... «Игелекле байлар» — элекке сөдөгөрлөрдән Юнысовлар хакында язылган. Бусы шөп. Ө менә бүгенгә көн татар байларын төнкий-

тәләп язарга кирәк иде...

Шул ук санда безне «Балаларның рухын гарипләндерүче тарих дәрәсләкләрен кичекмөстән чүплек башына чыгарып ыргытырга» чакырлар. Тик чын тарих китаплары юк бит өле. Кыен хөлдөн тиз вакыт эчендә чыгу юлы бер генә: тарих укытучылары балаларга тарих дәрәсләсен китаплардан түгел, ө бары үз сүзләре белән сөйләсеннәр. Яки узган тормышның нинди булганлыгын чын итеп сөйләргә теләгән өлкән буын кешеләренә мөрәжәгать итсеннәр.

Быел мин үзем, мәсәлән, туган авылымда ике олы сыйныфка тарих дәрәсләс сөйләдем. Бу чын сүзләр моннан ун ел элек кенә өйтелсә дә, миңа Магаданны кабат күрергә касыйп итә иде холай...

Хөбибрахман ҺАДИЕВ.
Казан.

«ИДЕЛ» НИГӘ КИЛМИ?..

Хөрмәтле укучыларыбыз! Сезнең хатларны һәрвакыт шатланып көтеп алабыз. Хатлар — журналның көзгесе, аларда яхшысы да, яманы да чагыла. Көзгегә үпкәләп булмый бит, шуңа тәнкыйть сүзләренә колак салырга, аларны файдага юнәлтергә тырышабыз. Гадел кисәтүләрегез һәм урынлы киңәшләрегез очен рәхмәт сезгә, дуслар.

Ләкин кайбер хатлар безне төмам аптырашта калдыра. Мәсәлән, Сургут цәһәрәннән килгән менә бу хатны ничек итеп аңларга: «Идел» журналына подпискага акча жиберәм. Кви-танциясен минем бажага жиберсәгез иде, июнь аенда аның туган көне».

Бажа күңелен куру, әлбәттә, изге эш. Ләкин редакция бу рәвешчә барча бажаларның да күңелен күреп бетерә алмас бит! Кайберәүләр исә: «Идел»нең фөләнечә санын жиберә алмассызмы», — дип язалар да, шуннан соң остәп куялар: «Булган барлык китапларыгызны да жиберсәгез иде». Жәмәгать, бәлки бөтен китапларны ук сорамаксыз, үзезбегә дә кирәк ләбаса. Соңгысы елмаеп өйтү генә, әлбәттә. Татар телендәгә китапларга булган ихтияж безгә мәгълүм. Мондый үтенеч хатларын укыгач, көрсенеп куясың: мөмкинлекләребезгә туры килми шул. Гомумән, дини, өдәби һәм фәнни китаплар, татарча-русча сүзлекләр, татар музыкасы язылган нота китапларын жиберүне сорап язган хатлар бик күп. Хөрмәтле милләттәшләр, сезнең теләкләргә бәлки махсус китап кибете үти алып, түбәндәгә адрес буенча мөрәҗғәгать итеп карагыз:

420084, Казан шәһ.,

Куйбышев ур., 3.

«Техническая книга» магазинының
«Книга — почтой» бүлегенә.

Тагын бер төркем хатларга күчк. Аларны уку бик тө күңелсез. Шул хатлардан берничә өзек укыгач, сөбәбә сезгә дә аңлашылып.

«Көтә-көтә арып беткәч, үзезнең почта хезмәткәрләреннән юньле җавап ала алмагач, сезгә язарга булдым. Нигә килми «Идел»?.. Инде 1993 елның 6 ае үтеп китте, ө сезнең журналның бер генә санын да алганыбыз юк. Житмәсә, икенче яртыеллыкка да язылган идек. Бездә язылу бәяләре Татарстандагы кебек кенә

түгел, үзлөре теләгәнчә каералар. Вакытында журнал килмәсә кемнән сорарга да белгән юк. Мин үзезнең гәзит-журналлардан башка яши алмыйм. Зинһар, берәр чара күрегез!

Сезгә зур ометләр белән Татар-башкорт ижтимагый үзәгә рәисе Римма Заһидуллина мөрәҗғәгать итә.

Томән өлкәсенең Югорски шәһәре.»

«Безнең гаилә ел саен «Идел» журналына языла, ләкин бер елны да барлык саннарын ала алганыбыз юк. Быел исә хәзергә көнгә кадер 4, 5, 6 саннарын кулга төшерә алмыйбыз. Алма-Ата шәһәренә «Союзпечать» предприятиесе Татарстан нәшрияты журналларны вакытында жиберми, дип аңлата. Доресме бу хәл? Ни сөбәппе без яраткан журналыбызны укый алмыйбыз?

Безнең бик күп танышларыбыз икенче яртыеллыкка журналга язылмадылар, килмәгән журналга язылудан ни мәгънә?..

Хәмитовлар гаиләсе.»

Әйе, бу хатларда һаман да шул бер моң-зар: нигә «Идел» килми дә, кайда ул фөләнечә саннар? Яза-яза инде укучыларыбызның кулларына сөял чыгып беткәндер, ө мәсьәлә өле дә чишелми. Хәер, бу каза «Идел»дә генә түгел, башка гәзит-журналларда да шул ук хәл.

Кадерле укучылар, сезнең үпкәле-шөлтәле хатларыгызга җавап итеп тагын бер кат искәрәп үтик өле. Журналларны тарату редакция карамагында түгел. Аның төртибе шундый. Редакция журналны нәшер итеп һәр санын тиражын гәзит-журнал экспедициясенә (ГЖЭ) тапшыра. Ә аннан журнал нөсхәләре тимер юл вагоннары, машиналар белән элекке СССРның төрле төбәкләренә озатыла. Бу күптөннән калыпка салынган матбугат тарату схемасы. Ай саен кабатлана торган гамәл. Бу маршрутның бер очы сөз яши торган элемент бүлегенә барып таша. Иң соңгы һәм төп инстанция сез, мөхтәрәм укучылар. Димәк, сез иң беренче нәүбәттә элемент бүлегенә мөрәҗғәгать итәргә тиешсез. Ә почта хезмәткәрләре үз чиратларында гәзит-журнал экспедициясенә, килмәгән саннарын сорап, махсус акт жиберергә тиеш. Бу аларның сезгә күрсәтә торган игелекләре түгел, ө бәлки сезнең алдагы бурычлары, төп вазифалары. Намуслы хезмәткәрләр шулай эшли

дә, укучыларны футбол тубы урынына бер инстанциядән икенчесенә типкәләми, яисә бөтен гаепне редакция өстенә ташламый. Кычытмаган башка тимер тарак, дигәндөй, кемнәндер гаебе аркасында без укучыларыбызның ихтирамын югалтабыз, журналның абруе төшә.

Без инде берничә мәртәбә сезнең хатлар буенча нәшриятның өлегә экспедициясенә барып, журналлар жиберү мәсьәләсен ачыкладык. Документлардан күренгәнчә, һәр сан тулы күләмдә, барлык укучыларга житәрлек итеп басыла һәм республикаларның, өлкәләренә һәм районнарын элемент үзәкләренә озатыла. Димәк, барлык югалтулар шул маршрутта була. Дорес, ГЖЭ тарафыннан да очраклы ялгышулар булырга мөмкин. Шуңа күрә элемент бүлекләре, журналлар килмәгән яисә күпмедер данәсе житмәгән очракта, ГЖЭга түбәндәгә адрес белән акт-запрос жиберергә тиешләр:

420066, Казан шәһ.,

Декабристлар ур., 2,
ГЖЭ ТГЖИ.

Редакциядән «Идел»нең аерым саннарын сорап язган хатлар да шактый. Элек без мондый үтенечләрне канәгатьләндерергә тырыша идек, ләкин хәзер бу мөмкин түгел. Үзегез исәпләп карагыз. Почтадан түләп ала торган бандерольләр жиберү бәясе коточкыч артты. Бер журнал жиберү үзе генә дә ярты еллык подписка хақына бәрабәр. Димәк, мондый ысул белән матбугат тарату мөмкин түгел. Өстәвенә, редакциянең укучыларга жиберергә журналлары да юк. Бердөнбер юл — журналга язылу.

Иң аянычлысы: Татарстаннан читтә яшәүче милләттәшләребез белән аралашу кыенлашты. Кайбер яңа суверен дөвләтләр матбугатка чикләүләр керткән. Өгәр журналга язылу мөмкин булмаса, яраткан басмаларыгызны Татар ижтимагый яки мәдәни үзәкләре аша тарату юлын уйлап карарга кирәк. Әй-тик, Казаннан татарча басмаларны айга бер мәртәбә махсус курьер алып китә. Мондый матбугат тарату системасын булдыру элемент министрлыкларына түләп торган суммадан күпкә арзанракка төшәр иде. Кыскасы, киңәшәргә кирәк. Миллионлаган татарларны рухи азыктан аеру дорес булмас.

Сездән төкәдимнәр һәм яңа фикерләр көтеп калабыз. Битараф булмыйк, уйлашык!

Хатлар бүлегә

Кызыл ыштанлы кара күркә

БЕЗ шөһәрнең иске бистәсендә торабыз. Ике катлы агач өйләр жәйләрен алмагач, юкә чәчәкләренә күмелсә, кышларын калын көрт арасында кала. Ишегаллары кечкенә булса да, күңелгә иркен. Утын сарайлары, такта алачыклар, күгәрчен, эт оялары... һәммәсенең эченә кереп караган бар.

Күрше ишегалды — иң якин дуслым Рәшитләрнеке. Көн дә шунда уенга йөгәрәм. Ишегалдына кергәндә, бер аягым урамда булса, икенчесе Рәшитләрнең бусагасында була. Чөнки биредә усал ата күркә яши. Күмер әржәсендә аунаган диярсен, кап-кара. Йөргәндә канатларын салындырып, жир сөрөп йөри. Шуның өченме канат очлары мамыксыз, очлы безләр шикелле тырпаешкан. «Сәид, Сәид», — дип исемен әйтсәң, ишегалдын яңгыратып гөлдер-гөлдер килә. Сәидтән бик тө куркам. Кергән саен артымнан куа ул. Әллә кызыл ыштаныма кызыга инде. Салдырып алып үзе кимәкчә, ахры.

Кара Сәиднең жете кызыл «сакал»ы бар. Кызыл ыштаным бик тө, бик тө килешер иде аңа. Мин алай саран түгел-түгелен. Бүләк тө итәр идем. Әти-әни-дән куркам. Болай да көчкә-көчкә очын-очка ялгап яшиләр. Аннан соң, башка ыштаным да юк минем. Ел үсәсен көн үскөч, кайдан алып житкәрсеннәр.

Жәй ахырына кызыл ыштаным да тездөн генә калды. Миңа өр-яңа, шөп-шөмәхә, киң каешлы чалбар алдылар. Искесен юып, кат-кат үтүклөп шкаф түренә салып куйдылар.

Көннәрдән бер көнне, әти-әни кызыл ыштан хакында төмам оныткач, шкафттан алдым да, күлмәк эченә яшереп, күрше ишегалдына сыпырттым. Саран түгеллегемне күрсен өле Сәид.

Әмма ишегалдында Сәид күренмәде. Батырлыгымны жыеп, ул яшәгән сарайга башны тыктым. Анда да юк. Көефем төшсә дә, берәздән куанып куйдым. Бик өйбәт, инде ишегалдында курыкмыйча уйнарга була. Ә бүләкне бирәбез аны — жим савыты эргәсендәге түмәр өстенрә куям да, вәссәлам.

Сарайдан чыгып барышлый, каршыма Рәшит очрады.

— Сәид кайда, малай? Әллә биләмгә чыгып киттеме?

— Бөтенләйгә китте...

— Ничек инде бөтенләйгә?

— Шулпасы телне йотарлык иде, эчнә ялый аласың. — Рәшит, шулай сөйли-сөйли, койма буендагы чүплеккә алып килдә. Чүп-чар арасында кара

Тавык көлкесе

МИН театрға мокибән идем. Хәзер дә яратам. Әмма бала чагымда сәхнәдә чыгыш ясарга хыяллана идем. Сәхнә сәхнә инде ул. Залда кул чабу өчен генә, йөки тел астына конфет салу өчен генә кымшангалап утыру түгел.

Калдырыр кешесе булмагач, әни мине үзе белән театрға ала иде. Исәпсез-хисапсыз бүлмәләр, иркен сәхнә арты — барсы да минеке, теләгәнчә һәм туйганчы йөрим. Дон Кихот белән кул бирешеп күрешәм, Кармен түтәй белән сөтлә чәй эчәм, Шүреләнең үзе белән шахмат уйныйм.

Өйгә кайткач, спектакльне үзем куям. Ташландык өйалдына бөтен урамнан яланаяклы тамашачылар жыела.

Мин уйный торган спектакльләр дүрт төрле иде: курчакныкы, балет, опера һәм драма.

Күбрәк курчак тамашасы оештыра идем. Курчакларны үзем ясыим. Пластининнан, кибет курчаклары калдыкларыннан. Чүпрәк кисәкләрен тегештерәм дә булачак чүпрәк башларга, дыңгычлап, мамык тутырам. Сугыш, янгын күренешләрен күрсәтергә кирәк булганда, теш порошогы эшкә жигелә. Щеткага мул итеп сибәм дә бармак белән чирттереп жибәрәм — пәрде артыннан, уймакланып, комарланып, ак төтен бөркелә.

Балетта Шүрәле булып бии идем. Маңгаема көгазь мөгез беркетәм, битәмә корым сөртәм, ишегалды буйлап өрле-бирле сикергәләп йөрим. Бала-чага куанычтан чиный. Барсын да рәттән кытыкый башласам, эчләрен тотып төгәриләр.

Операда эш пешми иде. Италиян һәм башка чит телдәге ариялар, беркем дә аңламаганлыктан, килеп чыга чыгуын. Хәер, нәрсә жырлаганымны үзем дә белми идем. Бер-ике чит тел сүзе кыстырасың да телеңә нинди аваз килә шуны сузасың. Жан кинәнендә, малай. Әмма тамашачылар гына тарала башлый. Шуңа күрә һәркем аңлаган телгә күчәргә туры килә. Күчүен күчәсәң, сүзләр табып булмый. Ярый өле барсы да белгән жырлар бар. Башлавым була, дөррәү күтәрәп алалар.

• Драма иң жиңеле. Монысында барыбыз да катнаша. Агачтан кылычлар юынабыз, пистолетлар ясыибыз да телевизордан күргән берәр киноны уйныйбыз. Уен башланганда төп герой итеп мине куялар. Мин барсын да жинәргә тиеш. Уен кызгач, һәркем үзен герой итеп тоя башлый, беркемнең дә жиңеләсе килми. Ахырдә алдан уйланган уен чыгырыннан чыга, күз төлләре күгәрәп, борыннар канап өйләргә таралышабыз.

Чираттагы өелешеп сугышканнан соң, спектакльләр бик озак куелмый тора. Театрға барып кабат илһамланып кайткач, тагы эшкә керешәм.

Бервакыт өнием мине сәхнә артында калдырды. Сәхнәдә — мин яраткан «Шүрәле». Баш герой янәшөмдә — бармаклары кыстырылачак бүрөнәдә утыра. Табанына чүп кадалган икән. Шуны чыгара алмый интегүе. Мин аның өчен борчылам. Хәзер ничек бии инде ул?

Чүп чыкмый гына. Шүреләнең көефе төмам кы-

каурыйлар тузгып ята иде.

...Тәне буге күземә йокы кермәде. Мендәргә яшь-ләрәм акты да акты. Ястыгым—ут, ятак астына учак яккан сыман.

Кемдер тон ката ишек шакый.

— Шык-шык... Шык-шык...

Авыр башымны мендәрдән көчкә күтәрдем. Ишекне ачсам—Сәид...

— Сәид, синме бу? Сине бүген ашка салмадылармыни?

— Гөлдер-гөлдер! Гөлдер-гөлдер!—Сәид утлы сакалын селки-селки колде.—Кем миңа кул күтәрсен. Барысы да шүрли миннән.—Яныма килеп басты. Әйтергә микән, юк микән дип икеләнгән шикелле бер кавым дәмми торды.—Шулай да, малай, кызыл ыштаныңны жәлләдең син. Ялварып сорый-сорый артыңнан күпме йөгердем бит. Сакалым да кызыл, читегем дә өнә нинди матур, кызыл ыштан гына житми... Кызгандың, малай, кызгандың...

— Билләһи дим, кызганмадым,—дип акландым.—Бүген кердем сиңа. Син генә өйдә юк идең. Кызыл ыштанны да алып кердем. Түмөр өстендә

калды. Рәхәтлән киеп!

— Чынлапмы?!

— Валлаһи шулай!

— Алай булгач, нишләп торабыз соң монда?!—дип куанды Сәид.—Киттек әйдә!

— Йөгердек!

Иң элек, сарайга кереп, Сәид кызыл ыштанны киде. Аннан соң, эт аулаучылар атып үтергән Сарбайның оясына сугылдык. И куанды Сарбай. Сары койрыгын болгый-болгый безгә иярде. Иске баскыч буйлап күгәрчен оясына күтәрелдек. Безне анда, күңелле гөлдерәп, мәче буып үтергән ак күгәрчен Назлы каршы алды. Барыбыз бергә—Сәид тө, Сарбай да, Назлы да, мин дә—кулга-кул, канатка-канат тотыштык та оя читеннән этенеп очып киттек. Ишегаллары өстеннән, йортлар өстеннән. Бакчалар ап-ак. Әллә чөчәктән, әллә кардан. Мөгаен, кардандыр, жәй үтеп китте бит инде. Бераз очкач, мин калыша башладым. Кулларымны ничек кенә жылдасам да, аларны куып житә алмадым.

Әйе, авырдым мин ул төндә. Бик каты авырдым. Савыгып урамга чыкканда, тирә-як ап-ак кар иде инде...

рылды. Ниһаять, ачу белән нидер мыгырдады, көкре мөгезле башын күтәрәп як-ягына каранды, янында башка жан иясе күрмәгәч, миңа эндәште:

— Костюмерша хатынның бүлмәсен беләсеңме, дускаем? Монда гына ул.

— Беләм,—дидем мин, белмәсәм дә. Бик тө ярдәм итәсем килә иде шул.

— Бар өле, тиз генә энә алып кил, юкса эшләр харап.

— Хәзер,—дидем дә йөгердем.

Гүя театрны биш бармагым кебек беләм. Инде кая барырга? Миллион ишек, чутсыз коридорлар, заллар... Бергәләндем, сугылдым, янып-пештем. Юкка гына кешене ометләндердем бугай. Минем аркада спектакль өзәлә инде менә. «Дускай» имеш. Ниһаять, бер ишек ачылып китте дә кемдер, юмартланып, миңа энә табып бирде.

Тагын йөгердем. Килгән юлымны онытканмын лабаса!

Өзләгән тапкан, ди. Килеп життем. Мин йөргән арада, яңа декорация куеп өлгәргәннәр икән. Баш өйләнә, бөйгедән кайткан атныкы шикелле аякларым тик тормый, һаман йөгәрә, һаман йөгәрә... Энә табып сәхнәгә килеп чыгуымны сизми дә калганмын.

Бу хөлне башта бөлмәдем. Залга аркам белән басып торам. Көй тыңлыйм, урман күренешләренә хозурланам. Бу урманның аргы ягында сәхнә дип уйлыйм.

Кисәк башыма сукты. Борылып карасам!.. Меңә-рлөгән күз төкөлгән. Шүрәле белән Сөембикә өнсез калганнар.

Оркестр авыр сулап тынган арада залдан тавыш ишетелде:

— Әй, Чебен (малайлар таккан кушаматым ул)... Әй, Чебен, Фигаро ариясен сыздыр өле, шаккатсыннар!—Беренче рәттән дустым Рәшитнең агулы сары күзләре сөнәп ялтырый иде.

Нишләргә дә белмим. Әйләнгән башым төмам чыгырыннан чыкты ахры—тамашачыларга баш идем. Жырлап жибәргә дә жыенмадым микән өле? Көй төмам тынды. Нигә килгәнем исемә төште:

— Абый, абый, энә алып килдем!

Шүрәле төкереген йотты—тамак төере тенис шары шикелле сикергәләп алды. Дөнья беткән кыяфәт белән кулларын жөеп жибәрде. Нидер мыгырдады, урыныннан кубып баш әйләнгәч хәрәкәтләр ясап сәхнә тирәли бөтерелде, давыл кебек миңа якынайды, кулымнан эләктерде дә, мамык кебек очыртып, сәхнә артына алып чыкты.

Калган хәлләрне сөйләп тормыйм. Бик моңсу алар. Бик каты эләкте миңа. Анысына түзәсең инде аның. Иң кыены—бу вакыйгадан соң спектакльләр куймый башладым. Рәшит театрда булган хәлләрне барсына да житкәргән. Аның теленә менсәң, бетте инде. Берне биш итеп сөйли ул. Ул көннөрдә хәтта тавыклар да көлдә бугай миннән. Тавык көлкесенә калгач, нинди артист чыксын инде.

Өмет уты

Ә бу бәрәкәтне түбәнкамалылар кып-кыска вакыт эчендә—нибары ел ярым эчендә аякка бастырдылар бит!

Ачылу тантанасы, дәрәсрәге, спорт мәктәбенең икенче кат туу бәйрәме, 1979 елның апрелендә үткөрелде. Бөхетле педагоглар, алардан бигрәк бөхетле балалар һәм ата-аналар, төзүчеләрдән матур, заманча бинаны кабул итеп, Түбән Кама төзүчеләренең данын Түбән Кама спортчыларының казанышлары белән ишәйтәргә вәгъдә биргәннәр иде.

Тренерлар һәм укучыларның бердәм коллективы үз сүзендә торды. Үткән чирек гасыр эчендә мәктәп 8 СССР спорт мастеры өзерләде. Сергей Насихов һәм Андрей Царегородцев Төсле бульвардагы циркның (Мәскәү) иң яхшы гимнастлары саналалар, Ринат Габсаттаров Бишкәк циркының гимнасты буларак атказанды. Башкалары исә, Сергей Зотин, Олег Титов, Вячеслав Тураев, мөселән, туган шәһәргә тренер булып кайту максаты белән, Волгоград физик культура институтына укырга керделәр. Сүз уңаеннан, мәктәпнең укыту бүлгә мөдире Ирина Владимировна Савинова да үзенең спорт язмышын нәкъ менә шундый «сценарий» буенча төзегән, ул да Волгоград физик культура институтын тәмамлаган.

1 нче балалар-яшьләр спорт мәктәбендә кабынган йолдызлар бүген дә балкып яна. Әмма Түбән Каманың спорт күгән алар гына бизәми. Йөзләрчә көчәрәк йолдызлар, йолдызчылар да бар бит әле. Спортта иң югары биекләкләргә омтылырга кирәк булса да, спорт, ахыр чиктә, үз максат түгел, бәлки шөхәсенең гармониялә үсеше өчен җирлек тө дип уйлыйлар бу мәктәпнең педагоглары. «Сәламәт төндә—сәламәт акыл» дип, борынгылар кыска, әмма оста итеп өйткән.

Педагог-тренерларның 20 көшәдән торган көчкөнә, ләкин тату коллективы яшь буынның нәкъ менә төне һәм акылы сәламәт булсын өчен жан ата да инде. Балалар белән эшләүнең төрле юлларын эзләргә исә заман үзе таләп итә.

Тренерларның, үз кайгылары җитмөгәндәй, даими рәвештә мәктәпнең өйләнә-тирәсендәге балалар бакчаларына йөрәп, алты яшьлекләр өчен зарур булган, күнегүләрнең авырлыгы төп-төгәл таманланган физик культура дәрәсләре бирүләре гажәп түгелмени?! Кама Алаңы поселогында Түбән Каманыкыдай балалар-яшүсмерләр спорт мәктәбе булдырырга башкаланың күренекле спорт учреждениеләре түгел, нәкъ менә шушы коллектив алынуын өйт тагын!

Райондагы авыл мәктәпләрендә физик культура һәм спортны оештыру да 1 нче спорт мәктәбенең күз уңында тора.

Шуларга тагын спорт мәктәбе базасында уздырылган бөтенроссия, республика, региональ һәм шәһәр турнирларын һәм ярышларын, кичәшмә һәм семинарларын да өстәсәң, бөтен Татарстанга мөгълүм тренерлар-педагоглар коллективының нинди киеренке тор-

мышта яшәгән күз алдына китереп була.

Спорт мәктәбенең хәзергә директоры Н. С. Моржин янына мин нәкъ вакытында килеп кердем. Николай Сергеевич үзенең «истәлекләрен» тәртипкә китереп утыра иде. Ник дисәң, алда—юбилей, һәм тели-сәңме-теләмисәңме, барыбер кайдадыр, нәрсәдер өй-тергә, чыгыш ясарга туры киләчәк.

Бу балалар спорты энтузиастының хезмәт биографиясе гади, әмма гадәти түгел. Аксубай районының Урыс Кисасы авылында туып үскән, башкалар кебек үк урта мәктәпне тәмамлаган, армиядә хезмәт иткән. Армиядән кайткач, егеттә спортчы яшьләрнең остасы булу теләге туган. Бу теләк педагоглык сәләте белән үрелү иситкәч шөп нәтижә биргән.

Жөмһүриятебездән чытгә белгечләрне дә таң калдырган балалар спорты феноменын, үзенең А. В. Горбенко, В. Б. Моисеев, Т. Ю. Жадовская, Т. Н. Чалова, Н. В. Цеханович, О. Л. Чицинская кебек хезмәттәшләре һәм фикирдәшләре белән нәкъ менә Николай Сергеевич барлыкка китергән дә инде. Сүз уңаеннан, аның директорлык стажы 20 елга якынлаша.

Дан һәм дәрәжә директорны үзе эзләп таба. Николай Сергеевич бик күп мәртәбәлә исемнәр төссезләнеп, тоныкланып калган бүгенгә көн өчен дә югары саналган «Татарстанның атказанган физик культура хезмәткәре» исемеңә лаек була. Ә Моржинның авторитеты никадәр нык икәнлеген жөмһүриятебезнең Югары Советына сайлаулар раслады: ул 214 нче округ буенча депутатлыкка кандидат итеп күрсәтелде. һәм үзенең күренекле көндөшен—юридик фәннәр докторы В. Н. Лихачевны—Татарстанның булчак вице-президентын җиңеп, депутатлыкка үтте. Шулай итеп, шәһәр халкы аның үзе өчен генә түгел, изге омтылышлары, игелекле эше өчен дә тавыш бирде.

Бик мөшгүль булуына карамастан, Николай Сергеевич мине дусларча һәм ачык күңел белән кабул итте. Әңгәмәдән соң миңа мәктәпне карап чыгарга төкәдим ясады.

Мәктәп бүгенгә көн өчен дә бик яхшы спорт бинасы булып тора. Без төрлеләге һәм күпләге белән башкаланың теләсә нинди спорт йорты хезмәткәрләренең күзен кыздырырлык ярдәмче бүлмәләренә карадык, ике мөһабәт спорт залында булдык. Балалар үзләренең директорларына һәм аның кунагына игътибар итми, алар гадәти шөгыйләрә белән мөшгүль: чын күңелдән шатланып сальто өйләнеләр, турникта бөтерелеләр, бик мавыгып ат аша сикереләр, ө күрше залда чыр-чу килеп баскетбол командалары ярыша.

— Гимнастларыбыз үзләре өчен иң мөһим турнирга өзерләнеләр,—диде Николай Сергеевич,—коралдаш дусларының гомерен саклап калу өчен үзән корбан иткән герой якташыбыз Рифкәт Миргазизов исемдәге призга. Турнир нәкъ менә безнең мәктәптән юл алды, һәм бу яшь гимнастлар бәйрәме Татарстанның һәм Русиянең күпләгән шөһәрләреннән дистәләргә катнашучыларны менә инде 15 нче мәртәбә үз байраклары астына җыя. Үткән ел, мөселән, безгә 12 шөһәрдән командалар килде.

Үз мәктәбенең тәрбияләнүчеләрнең уңышлары турында Николай Сергеевич миңа дөртләнеп һәм төфсилләп сөйләде. Аның күзләре талантлы алмаш өчен, киеренке, әмма бөхетле тормыш белән яшәүче, дөм караңгы төндә балкып, юлчыларга өмет, рух биреп янучы факелга охшаш мәктәбе өчен чиксез шатлык һәм горурлык белән балкый иде...

Михаил ФЕДОСЕНКО

— Спорт мәктәбенең директоры Н. С. Моржин.

— Түбән Каманың 1 нче балалар - яшүсмерләр спорт мәктәбенең 25 ел.

Мәктәп яшь спортчыларның бөтен таләпләренә тәңгәл итеп иң яңа спорт инвентаре белән жиһазландырылган.

Судагы көймөлөр.
Юрий Галузин

Юрий һәм Лариса Галузиннарының эшләре

Алар турында журналның 40 битеннән укыгыз.

Тиздән көз. Юрий Галузин

Балык тоту. Юрий Галузин

Жөйге букет. Лариса Галузина

